

VIDAS E LUGARES CON HISTORIA

(BANDE, CALVOS DE RANDÍN, ENTRIMO,
LOBEIRA, LOBIOS E MUÍÑOS)

GERÊS-XURÉS
RESERVA DA BIOSFERA
TRANSFRONTEIRIÇA

VIDAS E LUGARES CON HISTORIA

(BANDE, CALVOS DE RANDÍN, ENTRIMO,
LOBEIRA, LOBIOS E MUÍÑOS)

GERÊS-XURÉS
RESERVA DA BIOSFERA
TRANSFRONTEIRIÇA

O PROXECTO GERÊS-XURÉS DINÁMICO ESTÁ COFINANCIADO AO 75% POLO FONDO EUROPEO DE DESENVOLVEMENTO REXIONAL (FEDER) A TRAVÉS DO PROGRAMA INTERREG V A ESPAÑA – PORTUGAL (POCTEP) 2014-2020

Presidente: José Manuel Baltar Blanco
Edita: Proxecto Gerês-Xurés Dinámico
Coedita: Deputación de Ourense

Textos e fotografías: Etnoga Patrimonio Cultural, S. L.
(Setembro de 2018)

- Investigadoras principais:
Olga María Conde Abalde
Carmen María Sánchez Arines
- Socióloga e antropóloga:
Belén Carballo Domínguez

Impresión e produción: Editorial MIC
Depósito legal: OU 25-2020

ÍNDICE DE CONTIDOS

PARQUE NATURAL BAIXA LIMIA-SERRA DO XURÉS	7
BANDE	11
O concello de Bande	11
Historias da vida en Bande:	
Antonio Martínez Caldas	13
Carmen Villarino Garrido	16
José Dorado Rodríguez	19
Elisa Diz Pérez	23
Francisco Morgade Rodríguez.	28
Rosa García Rodríguez	33
Rosa Álvarez Pereira e Aida González Álvarez.	37
Manuel Salgado Alonso	40
CALVOS DE RANDÍN	45
O concello de Calvos de Randín	45
Historias da vida en Calvos de Randín:	
Carmen Valencia Alonso	47
Celso Ferreira Fernández	51
Cesáreo González Veloso	55
María de la Concepción Sanz Ferreiro.	59
Francisco Rodríguez Bautista e Dolores González Rodríguez	64
Nicanor Veloso Tombo	68
Victoria Domínguez Rodríguez	72

ENTRIMO	77
O concello de Entrimo	77
Historias da vida en Entrimo:	
Ana María Álvarez Rodríguez.	79
Juan José Estévez Estévez	82
Jesús González González.	86
Juan José González Álvarez	90
Luisa Domínguez Vázquez	94
Albertina Adán Domínguez.	98
LOBEIRA	103
O concello de Lobeira	103
Historias da vida en Lobeira:	
Celia Silva Rodríguez.	105
Manuel Silva González	112
Manuel Rafael García Martínez	116
Manuel Medela Martínez	121
Francisco Álvarez López.	125
Regina Vázquez Vázquez e Avelino Domínguez González. . .	129
LOBIOS	135
O concello de Lobios	135
Historias da vida en Lobios:	
Domingo Pérez Fernández	137
José Lamela Bautista.	142
Luisa Araújo Álvarez e Antonio Delgado González	146
Manuel Salgado González	150
María José Alves-Martíns Fernández	154
Remedios Cabanelas Álvarez	157
Virginia Rodríguez González	161

MUÍÑOS	167
O concello de Muíños	167
Historias da vida en Muíños:	
Carmen Rodríguez Domínguez e Julio Rodríguez Fernández. .	169
Isaura Armada Rodríguez.	173
Julio Fernández Fernández	177
Berísimo Otero Campos	181
José Álvarez Prieto.	185
Gumersindo García Díaz	189
ANÁLISE SOCIOLÓXICA.	193

NOTA

Este libro foi unha das actividades a desenvolver pola Deputación de Ourense dentro do Proxecto Gerês-Xurés Dinámico (Programa INTERREG V A España - Portugal (POCTEP) 2014-2020), partindo dunha idea do noso socio portugués ADERE PENEDA GERÊS.

As entrevistas ás persoas informantes que se recollen nesta publicación foron feitas no verán de 2018. Na transcripción das mesmas respectouse a fala da zona e de cada entrevistado/a. Posteriormente, realizouse unha selección dos extractos máis importantes das entrevistas e adaptáronse algúns dos contidos.

O material audiovisual coas entrevistas e as transcripcións están depositadas na Biblioteca da Deputación de Ourense, no Museo Etnolóxico de Ribadavia, no Museo do Pobo Galego e no Arquivo de Galicia da Cidade da Cultura de Santiago de Compostela para a súa salvagarda e difusión.

PARQUE NATURAL BAIXA LIMIA-SERRA DO XURÉS

O Parque Natural Baixa Limia - Serra do Xurés foi declarado en 1992 mediante decreto da Xunta de Galicia que buscaba poñer en valor e protexer os seus singulares valores xeomorfolóxicos e paisaxísticos. Daquela comprendía territorio dos concellos de Entrimo, Lobios e Muíños, pero en 2009 foi ampliado para incluír zonas de Bande, Calvos de Randín e Lobeira.

É o parque con maior superficie de Galicia e, xunto co veciño Parque Nacional Peneda-Gerês, conforma desde 2009 a Reserva da Biosfera Transfronteiriza Gerês-Xurés. Son en total máis de 260.000 hectáreas de territorio protexido que comparten ecosistemas, paisaxes e elementos culturais.

No día de hoxe, o Xurés e o Gerês están no imaxinario colectivo de galegos e miñotos como espazos que son depositarios da memoria, natural e humana, doutro tempo e da esencia das nosas identidades.

O Xurés dispón de rutas e itinerarios interpretativos, pero tamén dunha rede de centros de interpretación que achegan ao público a súas especificidades; son as Portas que abren o parque á cidadanía e visitantes que buscan apreciar a súa singularidade, cada unha dedicada a un dos seus valores representativos.

A xeoloxía

Milenios de augas, ventos, microclimas e forzas erosivas xeraron unha paisaxe de fenómenos xeolóxicos de gran diversidade e riqueza pois poden distinguirse desde as pegadas de glaciarismo até o relevo en formación das ribeiras fluviais.

É un territorio quebrado, de montaña que combina co val, e de microclimas que dan lugar a ecosistemas de flora e fauna singular e a formas específicas de aproveitamento histórico do territorio.

O ecosistema

A xeografía diversa provoca unha gran diversidade de hábitats nos que conviven as actividades ancestrais das comunidades labregas con espazos naturais; así, hai tanto cerquiños, bidueiros ou sobreiras como montes nos que pastan castes autóctonas de gando vacún. Esta variedade ten como resultado unha contorna natural de especial riqueza e calidade, ao estar presentes nela multitude de especies endémicas.

En atención a esta circunstancia, o territorio do parque intégrase dentro do Lugar de Importancia Comunitaria Baixa Limia (ES1130001), está na lista de Lugares de Importancia Comunitaria da Rexión Bioxeográfica Atlántica e foi declarado Zona de Especial Protección para as Aves (ZEPA), coa denominación Baixa Limia - Serra do Xurés, incorporado á Rede Natura 2000.

Os fitos históricos

A Casa da Moura nas Maus de Salas, *Aquis Querquennis*, Santa Comba de Bande, as pallozas das Cortes da Carballeira... todas as comunidades e poderes que ocuparon o territorio deixaron pegadas dunha monumentalidade innegable. Igualmente singular é a construción social e política que era o Couto Mixto, territorio que mantivo a súa independencia de España e Portugal durante séculos.

A etnografía

O patrimonio inmaterial presenta interesantes especificidades que fan da zona unha verdadeira reserva cultural, depositaria de costumes hoxe desaparecidos noutras zonas, que tamén ten unha plasmación visible na construción do territorio, nas arquitecturas para o seu aproveitamento, nas lendas ou mesmo nas romarías ou na toponimia.

BANDE

O CONCELLO DE BANDE

O concello de Bande atópase no sur da provincia de Ourense, na comarca da Baixa Limia. Limita ao norte con Verea, ao sur con Muíños, ao leste con Rairiz de Veiga e Porqueira e ao oeste con Lobeira. O seu territorio presenta unha extensión de 99,4 km², atopando as máximas altitudes no Porto Lamas -que se ergue ao noroeste do municipio a 1144 m- e no Couto da Fonte Santa -ao norte, con 1089 m-.

O territorio é montañoso no norte pola presenza das maiores alturas -que son prolongación da serra de Leboreiro-, mentres que o sur está marcado pola presenza do Limia, que corre en sentido NE-SO. O leito do río Cadós completa a rede hidrográfica principal. O clima de Bande é húmido, con bastante choiva pero con temperaturas suaves tanto no verán como no inverno.

O municipio está conformado por 12 parroquias: Bande, Os Baños, Cadós, Calvos, Carpezás, Corvelle, Garabelos, Güín, Nigueiroá, O Ribeiro, Santa Comba e Vilar, que agrupan 1617 habitantes (2017).

As características da paisaxe inclinan á veciñanza a unha economía onde o sector primario ten moita relevancia. A maior parte do terreo é masa forestal pero tamén hai explotacións agrícolas e, sobre todo, gandeiras, que toman pulo nos últimos anos. Os servizos foron gañando posicións no tecido económico e concéntranse na capital municipal. O turismo vai converténdose nun sector con certa relevancia mercé aos atractivos da zona na que destacan o encoro das Conchas no Limia -nacido para a produción eléctrica é tamén hoxe obxecto de aproveitamento turístico e deportivo-, o xacemento romano de *Aquis Querquennis* e o monumento visigótico de Santa Comba de Bande.

Bande é un territorio de poboamento antigo como demostran os monumentos megalíticos da Corga dos Pedrouzos ou Outeiro das Augas ou o castro de Rubiás. Pero sen dúbida, a súa historia está fondamente vinculada ao seu pasado romano e á vía XVIII do Itinerario Antonino, a *Via Nova*. Esta ruta, que unía as grandes capitais do occidente ibérico (Braga e Astorga) atravesaba o concello e deixou nel un testemuño de sinalada relevancia: o xacemento de *Aquis Querquennis*, un enorme campamento que hoxe é visitable e conta cun excelente centro de interpretación.

Non moi lonxe de alí está a igrexa de Santa Comba, testemuño da presenza da cultura visigótica. Monumento nacional desde 1921, foi construída no século XII sobre un templo anterior; é un exemplo senlleiro da arte altomedieval hispánica que garda no seu interior algúns restos romanos e mesmo o sarcófago de San Trocado. Esta capela é a mostra máis antiga da arte eclesiástica que neste concello ten outros sinalados exemplos pois durante séculos as igrexas foron o centro da vida comunitaria.

Desde o século IX até a desamortización, as xentes da terra de Bande viviron vinculadas ao mosteiro de Celanova pois era o gran propietario das terras que traballaban a través de contratos forais. Nos últimos séculos a emigración marcou fondamente o devir destas aldeas que foron pouco a pouco envellecendo.

A pegada daquelas comunidades labregas é moi importante e aínda hoxe albiscamos a súa presenza na paisaxe ou na etnografía, con construcións como pontes ou capelas e saberes e costumes como os vinculados ás augas do Limia, ás danzas de orixe medieval ou aos *troiteiros* que saen no Entroido.

HISTORIAS DA VIDA EN BANDE

Antonio Martínez Caldas é natural de Mexide, aínda que de neno sempre andivo moito por San Comba. Fillo de Josefa, costureira, viviu cos avós cando ela tivo que emigrar a París para poder darlle estudos. Interno nos Salesianos de Ourense, fixo maxisterio na Normal e despois presentouse ás oposicións de Correos, exercendo boa parte da súa vida en Santiago de Compostela.

A casa

Era unha casa rica. Tiñamos vacas, ovellas... e despois, ao mellor, unha egua ou unha besta. Porcos matábamos tres ou cuatro. Era unha casa fuerte!

O lobo

Con sete aniños xa iba eu co gando. Con sete anos! Cóntollo eu agora á miña neta e asómbrase! Iba soliño. E unha vez aparecéuseme o lobo, pero ás ovellas, non a min! Tiñamos un can moi bo e estaba sentado así ao meu lado, i eu estaba falando cunha señora maior. E levábanos ben. A señora contábame as historias da vida, do que foi a vida e tal. Entonces, claro, estábamos distraídos. E neste vexo un rebumbio entre as ovellas, porque é unha chaira que hai aí no monte, e dixeran: - uff! E levanteime e díxenlle a ela: - Carmen, Carmen, mira! As ovellas andan revoltosas! Hai un bicho alí entre elas! Entonce fun co can... pero claro, o can era un mastín e , ao oír a voz dunha persona, escapou.

Os muíños

Teño ido aos muíños a moer moito, moitas veces. Tiñamos por días. Non había luz, había que ir cun candil. Tampouco había focos. Eu iba co meu abuelo, e alumbráballe.

Máis tarde xa metía o coche alí... Está todo asfaltado, un cachiño. É o único que hai, para telo así. Os outros eran un acceso... O seiscentos era o único que podía... ou un land rover. Senón, era imposible, porque non había carretera! Metíao de cu e incluso deixábao á sobra debaixo dun árbol. Levei un día á miña neta maior a ensinarlle o muíño para que vira como moía e como funcionaba.

O forno

No Porto Quintela tiñámolo na casa. Había un forno ao mellor para cuatro ou cinco broas. Pero este, por exemplo, ao mellor levábache vinte e cinco broas. Íbamos os mozos todos do pueblo. Porque meu abuelo facíalles unha bica. Entonces, coa mesma man cortaba así en cachos e dáballa aos rapaces. Para poñer a vez, aquí éramos poucos, entonces non había problema. E ademais levábanse ben, entones: - Vou cocer! - Bueno! - Tes leña? - Teño! - Vale, pois entonces eu tamén cozo contigo!

Portugal

Ufff! Os vellos sabían todos os camiños, non sabes? De ir ao contrabando e para escapar cando foi á guerra e todo eso, e cando foi o golpe de estado.

Acórdome, mira, cando foi o golpe que mataran unhas da ETA en Burgos. Eu tiña dúas televisión compradas aí en Melgaço. Que naquela época! Unha xa en color e outra en blanco e negro. Porque eu vivía nunha casa cun abuelo e cunha tía, e miña nai estaba en Francia. Entonces eu quería traer unha televisiónciña para o abuelo. Pero cando foi esta matanza que houbo alí, cerráronnos as fronteiras e as televisións quedaron alá.

A festa

Temos a Santa Marta. Levo trinta e dous anos seguidos organizándoa. Aínda está aí o cartel posto, na capela. Foi o vinte e nove de xullo. Pero tráenme os cartiños á casa! Eu poño o papel: tal día, festa. Organiza Toño de Mexide. Colaboran, e punto. Xa organizaba estando en Santiago, eh? Pero non traemos á París de Noia, nin a Panorama, que non nos colle no palco! Antes eran merendas, unhas festas impresionantes. Viña xente de fóra ofrecidos á misa. Porque esta, Santa Marta, era moi famosa polos oídos e pa esas cousas.

O Entroido

E Entroido deixábase nunha casa ou nun pueblo colgado. Levábasllo de noite a última hora para que non o viran e que lle quedara alí. Eran tradicións que había. Pero a quen lle quedaba non lle gustaba!

San Xoán

Unha vez denunciáronos e todo, eh! O paisano estaba durmindo no carro e levouse ighual. Pero o que estaba durmindo no carro non nos denunciou, solo dixo: - Axudaime a levalo p'arriba! Leváramolo á beira do embalse das Conchas! E despois, outro ano, roubámoslle alí a outra señora, pero foi ao cuartel da Guardia Civil a denunciarnos. Pero nada. Falta de pruebas.

Semana Santa

Cuando eu era pequeno, Semana Santa era unha desgracia. Non había nin radio, nin podías cantar, nin podías nada, e solo misas, e misas, e misas. I eu xa viña cansado de misas dos salesianos, claro. Oito anos interno, son moitos, eh, de ingreso ao prevu. Entonces, ao que nos dedicamos os amigos era a vigilar onde había un galo, e mentres iban os outros á misa, tras! E a comer o galo!

Fusilados

Si, houbo unha persoa que fusilaron. Eu non me acordo dela, pero si, Genaro, Genaro Alonso. Según dicen, non foi moi lonxe. Seis ou sete quilómetros. Era de aquí, de Mexide.

O encoro das Conchas

Deso podo falar moito porque meu abuelo era de Porto Quintela, aí pegao mesmo ao río, e comeulle moito terreno de Dios. Moito, moito. Esta casa fíxose cos cartos, cos pouquiños cartos que lle deron daquela, senón hoxe comprarían un edificio en Vigo. E que ao mellor coméronlle dúas ou tres hectáreas de terreno. Non é unha broma. No Porto Quintela había trinta e dous negocios. Había hasta Policía Nacional e viña a xente desde Calvos de Randín, de toda esta comarca por aí, os pueblos de lonxe. E como o coche de línea solo pasaba por ese sitio, había unha pensión alí que durmían por exemplo, dábanlle de comer aos cabalos, durmían alí, e ao día seguinte collían o coche de línea e iban a Orense, volvían á tarde, volvían a durmir alí e ao día seguinte marchaban. A vida foi mui dura.

O 23 de agosto de 2018 Carmen Villarino Garrido, A Casteirona, cumpriu 89 anos. Rexentou unha carnicería e unha fonda na céntrica rúa de San Roque de Bande, onde xa traballara desde pequena coa súa familia.

A familia e o traballo

Meu pai era Argimiro. Casteirón era o pueblo donde nacera. Casou cunha muller doutro pueblo, que lle chamaban Teresa. Era de alá de Baltar. A carnicería xa era de meus abuelos, dos pais de meu pai.

Meu pai traballaba en todo. Era moi traballador. Tiña obreros pola xente que lle axudaban a facer as labores do campo, pero il traballaba en todo. Compraba os becerros, iba ás feiras e matábaos e despois miña nai vendíaos.

Miña nai dedicouse a traballar como unha mula! Criou sete fillos, e traballa, e tiñamos a fonda i a carnicería, i a traballar. Cociñaba moito. Á miña nai cociñando non había quen lle ganara. Ela cociñaba, e nós traballábamos, e comíamos ben naqueles tempos cuando moitos non tiñan que.

Eu empecei de ben pequena a traballar na carnicería e na fonda, nas dúas cousas. Ao mellor con once anos xa empecei a traballar na carnicería i hasta que me

jubilei. Poñíanme un banquiño pra me subir alí, e xa me dicía nena esto, e aí a. I a nena facía o que entendía, e alí vai.

A carne

Vendíamos cabritos e becerro. Os becerros ía meu pai á feira cunha caballería e comprábaos, e traíaos, e matámoslos. Logo tiñamos unhos mosqueiros daqueles antigos e, cunhas telas de rede, desas que non entraran as moscas e, gracias a Dios! E despois enseguida que viñeron as cámaras. Despois xa fixeron tamén a praza de abastos. Tiñamos o puesto na praza.

Pasar o ferro

Para planchar, tiñamos unha plancha de carbón, e despois xa viñeron as eléctricas... Había que botarlle brasas dentro, e carbón, e unhas veces soprarlle ca boca e outras veces cun fuelle pra que se puxera. I unhas veces quecía de máis i outras veces non daba quecido!

A horta

Na horta tiñamos un canastro, que collíamos millo, pra darlle millo aos cerdos.

O pan

Cuando foi o ano da fame, que non había, facíamos o pan e había fornos pra cocer o pan, que eiquí alí onde a igrexa hai un forno. E daquela xa gracias que había cuartos para comprar o millo, porque a nós non nos chegaba o millo pra todo, pros animais e pra todo.

A fonda

Aquí pasaba xente de todo. Había os máis ricos, máis pobres. Había outra tamén, que non era solo esta. Xente eiquí había a montóns. E hoxe non hai nadie. Antes viñan moita xente que paraban. Hoxe, por exemplo, de Orense eiquí non se para nin Cristo. E daquela paraba todo o mundo, uns a comer, outros hasta quedaban a durmir porque non había coches nin había tanta cousa.

Nós, que aí estaba o xulgado, no ayuntamiento, e viña xente desde Puente Barghas eiquí ao xulgado e desde Calvos de Randín e depr'alá do quinto inferno. Entonces, nós estábamos ao noso, había que traballar se queríamos comer.

Os xogos

Xogábamos á billarda, ás bólas, tiñamos os diabolos que eu dáballes moito xeito, que non os tiñan tódolos rapaces porque valían cuartos! E bueno, xogabamos ao que fora, hasta os escondites, a saltar á corda, todo eso facíase. O que non fan agora. Xogabamos polo pueblo e na plaza non había cemento, había barro, e xogabamos ás bólas e coas pelotas, a que a tiña, i a que non miraba para elas. Cando viña os Reis, a nós siempre nos poñían unha muñecas ou uns caramelos, o que fora.

A festa

Aquí había o San Roque i o San Sebastián. Buf, de festas eiquí estábamos en primera. O San Pedro. E os puebliños estes darredor todos tiñan, e teñen, i aínda a siguen tendo.

O Entroido

Disfrazámonos os rapaces, colliamos calquer cousa, e corríamos o Entroido todo por aí que se mataba.

San Xoán

Aquí polo San Juan collíanse as flores, e quedaban aquela noite ao rocío, e pro outro día lavabamos a cara con elas que dicían que quitaba o meigallo. Lavábase todo Cristo con aquela auga.

Bande

Desde a igrexa hasta eiquí, dun lado e do outro que había casas, i había negocio e tódolos sitios. Había ultramarinos, zapateiros, latoneiros, había de todo! Pola calle de Orense, desde aí desde o cruce hasta a última casa que está caída, había tabernas e cafés. Eiquí era un sitio de moito ambiente. Ahora foi morrendo, pero aquí había moito. Era un sitio moi importante. Cesteiros, ferreiros... había de todo!

Portugal

No ano da escasez, ibas a Portugal a comprar o bacalao e traías de todo, de Portugal.

Faustino Santalices

Faustino inda era pariente, era primo carnal de meu pai. Cantaba moito e a zanfona. Eu deso xa non me acordo moito. Do Faustino aínda me acordo algo. Sentábanse eiquí nun banco que tiñamos e parábanse aí a falar e toda a historia.

José Dorado Rodríguez, é natural do barrio do Vieiro de Carpezás, onde naceu en 1940. Cunha dura vida desde neno, estivo emigrado en Suíza, onde aínda residen as fillas. Alí traballou dezasete anos de fontaneiro.

A infancia

Recordo que pasamos moita miseria. Eu tiña que ir coas cabras porque ao meu pai non o conocín. Morreu cuando foi da guerra i entón había que traballar, porque eiquí eramos pobres, non tiñamos cartos pra pagar un xornalista. Entonces estaba miña nai, que foi quen nos criou, i un abuelo, que foi quen nos axudou criar a min e a miña irmá. Eramos dous. E fúmonos defendendo como pudemos. Había quen pasaba fame. Nós non pasábamos fame, de pan. Do resto, como se podía.

Os xogos

Xogar, xogabamos ás cartas, á billarda ou á porca, que levabas cun pau i unha cañota, a ver quen a metía no buraco. Era co que nos embobamos os rapaces antes.

A facenda

Tiñamos unhas tres ou cuatro vacas e unhas doce ou quince cabras e traballabámo-las fincas e viviamos da pobreza, non había outra cousa. Criábamos porcos

tamén para nós, pra matar. Daquela matabamos un e ghracias. Inda vendíámo-los xamós para comprar a cría pra o ano que ven. Os xamós levabámo-los a unha casa a Sabucedo, chamábanlle o Becas, que os collía. Tamén viñan pola porta os xamoneiros. E vendíamos os xamós e comprabamos carne castellana, aquela carne gorda... porque rendía máis.

A rolda

Andaban á rolda. Ao mellor nós tiñamos tres días, o viciño de aí tiña tres ou cuatro. E por cada tres cabras, ibas un día.

O lobo

Ai, lobo había ben deles. Máis que agora. Tiña eu uns cabalos aí no monte e comeume un cabalo bó, un cabalo bó que tiña. Matouno e comeuno.

O contrabando

Algo inda fun, a levar e a traer. E a andar escapado e pasar como se podía. Noite de inverno, unha noite de neve...pasamos como pudemos. Traiamos ao mellor dez ou vinte quilos de café nunha caballería. Eiqué paghábancho a cincuenta pesetas e alá valía a mitae... ghanabas... ao día ghanabas... Tería dezaoito ou dezanove anos.

Suíza

Despoise emighrei pa Suíza porque eiqué, claro, tuvemos tres rapazas ei non había maneira de facernos unha casa como é debido e vivir un pouquiño decente. Entonces marchou a miña muller cunhas primas dela. E mandáronlle o contrato a ela. E díxenlle: - mira, tu vas tu e eu quedo coas rapazas e miña nai, porque miña nai daquela aínda podía. - Eu quedo coas rapazas e despois, se iso nos vai ben, para o ano vendemos as vacas e marchamos os dous. E efectivamente, fixo ela mais naqueles cinco meses que eu en sete ou oito anos. Entón vendemos as vacas, vendémolle a facenda toda, cabras e todo, e miña nai quedou coas rapazas mentres pudo e nós fumos ganar algo. E despois as rapazas foron indo pa alá. I entonces miña nai encontrouse mal e tuvo que vir a muller, deixar a plaza en Suíza e vila atender a ela. Eu traballaba de fontanero i ela nunha lavandería.

Pascua

Era en Pascua e en Domingo de Ramos cando quitabamo-los carros. Ao mellor cambiábaselle o burro a un da corte pra do outro e quitábanselle os arados e íanse colgar a un arbol.

Nadal

O pulpo aínda non o comíamos, daquela aínda era moi lonxe. Sardiñas, cando viña unha lata daquelas grandes, e faían unha sopa de leite e pan. Comprábase un pan ghrande daqueles que había de trigo e faían unha sopa de leite. Muito sabía!

Os fiadeiros

Desde o mes de outubro hasta o mes de marzo as mulleres xuntábanse na cociña. Xuntábanse as deste barrio ao mellor eiquí; as do barrio de abaixo, que chámanlle a Touza, no lado de abaixo; as do barrio da Iglesia noutro, o barrio do Outeiro noutro... e así.

Fuxidos

Aquí houbo un home que botou tres anos escapado durante a ghera. Era Eliseo Fernández. Tres anos escapado! Despois entregouse, porque estaba aburrido e veu unha orde de non matar a nadie que non tivera as maos manchadas de sangue, entón saíronlle tres ou cuatro anos de carcel, en Alcalá de Henares. Cumpliu a súa condena e despois viviu eiquí, nesa eira. Ás veces cuando se levantaba a muller estaba a casa rodeada de guardia civiles. Pero il xa saíra por outro lado. E así botou tres anos no monte. Foi ben duro e ben valor tuvo.

Fusilados

Fusilados en Carpezás non houbo ningún, pero por aquí arredor houbo bastantes. En Nigheiroá afusilaron ao Nocha, en Vilar e no Ribeiro afusilaron a outros dous ou tres que non sei como se chamaban. Os fascistas viñan e quitábanos de noite e matábanos e nada, coma se foran uns cans. Aquí a banda era a dos fascistas, en plena guerra, que buscaban os que non eran do mesmo partido e se os collían, liquidábanos.

O luto

O luto era máis righuroso que aghora. Polo pai normalmente eran tres anos e polos abuelos era un ano. Os nenos desde os cinco anos, seis, xa lle poñían luto tamén. Andaban de negro. Era unha cousa atrasada, pero bueno.

Os velorios

Uh, atábanse uns aos outros... Bueno, era un cine! Botábase palla na casa e a xente dormía alí na palla. Despois á mañá dábaselle a copa a todos e ao mellor un aparecía atado o outro. Eran moitas horas, claro.

Os gaiteros de Carpazás

Antes había máis diversión, se queres, que aghora. Aquí había uns gaiteros, no Entroido tiñan tres días baile, durante a semana de Entroido a xente disfrazábase. Non había, pero para esas rumbas había, porque había gaiteros eiquí. Chamábanlle... morreron os dous... o Lamas e o Ricardo. Eran unha banda de gaiteros.

Elisa Diz Pérez ten 86 anos e vive en Santa Comba, onde durante moitos anos abriu a porta da afamada igrexa visigótica. Para ela, a vida de antes ten moita historia, moita historia!

A familia

Eramos seis irmáns. Bueno, eramos sete, e un matárono na ghera aos vinte e un días de haber ido. Foi alá un tío meu, a ver se o traía, que era en Asturias, e non o trouxo. E miña nai levou moito disghusto. E meu pai, que en paz descanse, traballando de canteiro en Santa Cristina, veu o cura e díxolle: - señor Manuel, usté que é conecedor de dinamita, que será esto? Tróujolle unha bomba sin estallar. Pero el todo pancho, colleu a mao dereita i o mechero, inda bo foi, que así solo perdeu a esquerda, e fíjolle así: - tras! E seghún pr'onde tiña a cara, virouse pra o cu, revirouno a bomba. Xa quedou sin o braciño. E despois, naqueles tempos que había pouco comodidá, levárono nunha besta á carretera general. Alí di que non aghuantaba o dolor. Operárono e quedoulle o braciño polo codo.

A escola

O profesor meu era asturiano, chamábanlle Don Arturo. Fun moitas veces a aquel, pero solo me bateu unha vez. E foi que borrei co dedo e estropeei a libreta. I a

batedura del era por así as maos e tiña unha reghla batida, de madeira. E as maos quecían moito, claro, doían. Pero máis nada. Solo me bateu unha vez. Era mui bo.

Os xogos

Íbamos xoghar para unha eira todos collidos da mao. Chamábanlle a cadena. Tiña que empezar un solo i despois ir pillando. I o último que quedaba sin meter na cadena, quedaba para empezar despois. Tamén fagiamos unha casiña de pedriñas pequenas e no medio eran dúas personas, unha era o ladrón i o outro era outra persona que iba turnar o ladrón; xoghabamos a escondites e á paparola. Paparola era cunhas raias i cruces: o peito, o peito, o ceo, unha orella i a outra orella. E había que ir cos pés saltando. O que non me ghustaba era a porca porque era moi bruto, se daba nunha canilla, caramba!

A horta

Tiñamos unha horta moi ghrande, i el fijo moitos inxertos, pavías, claudias, mazás, peras de tódalas clases, cereixas, ghindas.

A rega

O meu pai, que en paz descanse, tiña o libro do reparto e viñan a onda el, e decían: - Manolita ten dúas horas, fulanita ten cuatro, e empezaban así. E tiñáanse que limitar. Pero despois non se limitaba, non lle cheghaba para reghar a finca, e rifaban ighual. E cando se amenazaban co sacho, eu collía un medo que xa escapaba!

O forno

Ao vir a fariña, peneirábase, e fagíase a masa, i así que estaba a masa levedada, iba pro forno. E no forno era onde fagían o pan. Quentaban o forno. Oh, o que cocía poñíase encendido! Había quen o tiña, e cocían na casa, nun baixo ou nun palleiro. Pero nós íbamos ao do pueblo. Primeiro quentaban cunha ghalla, e despois o trote, varrer todo ben varridiño. Cando andaba alghén sucio ou así: - Ai! Por Dios, quita esa roupa, pareces o trote do forno!

O pan

Fagíase o pan pra comer e outro máis delghadiño que lle chamaban o bolo. I donde había nenos fagíanlle unha moleta, unha moletiña pequeniña. Algúns fagíanlle un burato e metíano no brazo! I ás veces fagían un de verza. Poñíanlle a verza, e a masa, e despois a outra por riba. Aquela verza era tierniña e sabía moito!

O liño e a estopa

Oh, o liño daba moito traballo! E tiñamos sábenas de liño e estoupa que eran braviñas. Un día, fun cas vacas e perdín a burra. Foime pr'outro sitio e vin sin ela. I ao vir tíñalle medo aos meus pais, que me iban rifar. E entón fun p'onde unha muller que lle chamaban Soledá, vivía ela soliña: - Señora Soledá, eu perdín a burra e téñolle medo aos pais! - Pois déixate quedar eiquí comigho. Cenamos e fumos á cama. Pero así que quecín algho, xa non descansaba, porque ela tiña unha sábenas de liño, de la e liño. Pero aquela la ao pé do corpo, eu non durmín casi nada. Pero non lle dixen nada. A mullerciña fíjoo por ben.

A facenda

Tiñamos tres vacas e unha burra para ghradar nas terras, ao botar o millo. Tamén pitas e cerdos, dous ou tres. Ás veces tiñan un pra vender, pra fager cuartos pra comprar un noviño pr'outro ano, e dous pra matar.

O porqueiro

Viñan moito polas casas, porque antes había moita xente. Encargháballes os cerdos a un porqueiro e traíállos. E se saían contentos, pro ano volvían vir os mesmos.

A veceira

As ovellas iba pro monte. O que tiña dúas, iba dous días con elas, o que tiña tres, iba tres días, seghún as que tivera. Tiñan que ir con elas. Levábanas ao monte, andaban alá, i á mañá íbanas buscar. - Onde vas? - Esperar ás ovellas, á Costa da Pena, que era xunto a plaza.

O lobo

Oh, había moito medo ao lobo! Eu teño un irmao que morreu en San Sebastián, e viña donde a moza, dun puebliño aquí que lle chaman Forcadas, aí arriba, onde o Viso. E o lobo persighiunos, e non tuvo máis remedio que subir a un carballo, e desde alí berrou por unha d'eiquí de Santa Comba: - Maruxa, Maruxa, acudime, acudime que está o lobo! Oh, fumos alá todos correndo, e o lobo ao ver a xente, marchou. Antes había moitos lobos. Agora non se fala tanto neso, porque non hai animais.

O chanqueiro

As chancas fagíaas un señor que se chamaba Faustino. Había que lle levar un trociño de pau, partía hasta fager o pau das chancas e despois claváballe o

material. Traballou moito de chanqueiro. Tamén tiñamos unhas zapatillas de esparto. Ibámolas frotar a carretera que era chapapote, cando quentaba moito, para que peghara o chapapote nelas. E despois ao vir, frotalas en pedra pra que peghara nelas. I aquilo era o que nos quedaba novo para todo o ano.

A Romaría do Viso

Eu dicíalle aos meus pais: - Ai! Se me comprades un vestidiño novo pra ir ao Viso, que é aí en maio, no alto. O Viso era unha festa mui ghrande. Iban vacas, había leghumbres a vender, cafés... - Non temos cuartos, filliña!, dicíanme. - Como non os tendes? Téndelos no baúl! Téndesme que comprar un vestidiño! - Ai, non, non, que aghora paghamos a contribución, e non temos cuartiños! Entonces, era así a vida, e despois acababan comprándome o vestidiño!

San Xoán

O San Juan era facer un foghón e saltar dun lado pr'outro. A xente sacaban unha porta e íbana levar ao outro lado. Sacaban un carro das vacas, e poñíano atravesado noutro camiño que non pasaba a talla. Despois, os tiestos das flores tamén. Cando eran pequeniños os meus fillos faltoume toda a roupa do cordón e as plantas, e pa outro día fun polo pueblo adiante a ver onde había. Vina alá lexos, na outra punta, e como era miña, conocina. Facíanse así travesuras. A nós tamén nos faltou unha portiña. Anduvemos todo o pueblo e non demos con ela. Despois, ao largho tempo, vímol a aí onde a ighlesia. Había unha noceira e puxeróna por encima da noceira!

Nadal

Antes de os acordar eu, decían que fagían un potiño de chocolate para navidá e o ano novo. E despois eu era pulpo e sardiñas. Nada máis. E pan de trigho. Eso cuando che era mociña. Ahora cada un fai o que quere. Ahora vai todo de marisco.

Cantar os Reis

Viña un señor, un chanqueiro, que era coxo, e unha muller que non era coxa pero era moi divertida. Viñan cantar os Reis, e miraban p'arriba, e na cociña estaba os touciños colghados, pra tomar fume, os touciños, o chourizo, e decíalle: - Ai!, eiquí si que hai, eiquí si que hai! Eran moi divertidos. Entón cantábanlle pa que lle deran:

"Déanos señores, aunque sea pouco, un touciño enteiro i a mitá do outro".

Os velorios

Para cando morría alghén, comprouse no pueblo unhas telas neghras pra tapar os muebles se non querían andar con il. Había esas telas neghras i unha alfombra ghrande, pra por debaixo da caixa. E botaban toda a noite. Despois daban unha remesada de café, café e ghalletas, a quen as quería. Moitas veces fagían chistes. Eu ouvía chistes, e a alghúns, se estaban distraídos, atábanlle unha perna ao lado dunha mesa.

O encoro

Antes era mui bonito. Cando veu o salto acabouse. Un ano fomos á Clamadoira, i cuando chegamos, do lado d'eiquí do río había berros: - ai! San Antonio Bendito, Dios nos acuda, Dios nos...! Acudinos! Berros pelighrosos! A barca colleu augha e alghúns inda se agharraronse á barca e anduveron, pero afogháronse cuatro.

Francisco Morgade Rodríguez, máis coñecido en Bande como Paco o Zapateiro ou o Músico, naceu en Carpazás en 1946. Aos dezaioito anos marchou para Barcelona e traballou na construción. Agora, o del é a música!

Paco, o Zapateiro

Eu vin aprender o oficio a Bande con catorce anos. Era cando saliamos da escuela de Carpazás e, entonces, o meu irmao decía que quería ser carpinteiro e eu díxenlle a meu pai que quería ser zapateiro. Entón, foi a Bande e falou cun señor que tiña unha zapatería e fun p'alí e estuwen aprendendo zapateiro. Logo traballaba en Carpazás e, claro, no tempo eso non daba e marchei á emigración, anduven con camiós... Depois xa vivía en Bande e monteina aquí e estuwen eí hasta o noventa. Traballei unhos dez anos...

Paco, o Músico

Eu toco percusión: caixa, bombo e algo máis. Tería doce anos ou así cando empecei. Pódese dicir que aprendín solo, quen empezou a tocar foi un irmán meu que falleceu en Francia. El foi quen comprou unha caixa e cando il non estaba, collía a caixa na casa e tocaba eu solo. E despois un día sentíume o gaiteiro e díxolle ó meu pai que eu era o que tiña que ir tocar porque o outro non tiña xeito

ningún! E alá fun. Logo, cando viñemos pa aquí pa Bande foi cando tuvemos o grupo Sueiras. Agora estou só con charangas. Esta é a Charanga de Bande, que foi a primeira que se fixo aquí.

A escola e os xogos

En Carpezás había unha escola mixta, de nenos e nenas, e naqueles tempos, na escola, pensabamos máis en xogar que en estudar. Xogabamos á cadena, pedra libre, ó escondite, ó bicha-sapo... As mulleres xugaban ó truco e despois cantaban a rueda e cantaban cancións bonitas, un pouquiño máis finas ca nós: rueda, rueda, repénica nela, coge pan y queso y vete a la escuela, un dos, tres...

Os cultivos

A cosecha máis forte era de millo, por eso nos chamaban os da terra do millo. Carpezás, Ribeiro e Vereá, a terra do millo. Pero tamén colliamos moito centeo, fabas e patatas, pa darlle aos animais, pa comer nós po gasto e inda se vendía algunha. Ademais, a horta era imprescindible, eso non podía faltar!

O forno

En Carpezás había dous fornos. Eu acórdome que moito tempo estaba por rolda. Tocábache de quentar e, de feito, anque que non quixeras cocer, quentábalo. Había que ir ó monte á leña. A uz faguía un lume moi bo, moi bravo e, de seguida, servía ao forno.

O liño

O liño tamén o acordo, pero era noviño, eh? O liño parouse, podía ter eu dez anos ou doce, parou na maior parte, quedou algúnhos botando inda algún ano máis, pero pouco. Eso era traballar e tamén unha parranda. O día da arrinca do liño había moita xuventú, iban mozas, mozos, maiores, nenos... e había festa!

Tecedeiras

Había teares. Nós tamén o tiñamos na casa, na da miña nai e na da miña tía. Tecían as dúas colchas, manturras ou mandiles, unhas capas que se puñan eiquí que non metían agua nin por aposta. E despois teñíanas. E todo eso era pa levar pa o monte.

A facenda

Anduven máis no monte ca aljúnrs lobos! Tiñamos facenda e ao tempo non te dedicabas xustamente a unha cousa. Non eras gandeiro de vacas ou gandeiro

de... Todo tiñamos aljo: vacas, cabras e ó mellor unha besta ou unha burra para ir á herba. E ovellas, porque porque, aínda se empleaban a lá pa calcetar. Vendíase os cabritos e ors becerros nas feiras en Bande e na Feira Nova, en Puente Linares.

A rolda

As cabras tiñámolas o pueblo en común. Había por día dours vixieiros, dours pastores. Entonces entraba por riba no alto do pueblo andaban á rolda e por abaixo iba outro ata que se xuntaban no medio. Algunhas veces iba un solo porque faguiamos un arreglo. Iban mulleres, rapaces... eu creo que con nove anos xa fun pó monte.

O lobo

Había moitos lobos, e os homes moitas veces levaban escopetas porque estabamos no tempo que autorizaban matar o lobo. Podíanse matar porque había bastantes. Se viña con fame era raro que non marchara con algunha ovella ou cabra, pero o lobo en si non é agresivo pas persoas, eh! A cousa que máis acordo unha vez viñéronnos cinco lobos ó rebaño en manada, pero o lobo escapaba siempre.

Os foxos

Había dous foxos, pero agora tan casi cegos de todo. Cando facían as monterías os pueblos todos, acorralaban or lobos neses boios, tiñanlles unhas trampas con ramas por arriba e eso todo aló marchaba embaixo.

O contrabando

Eu inda fun ó contrabando cun señor que xa morreu que se chamaba Ramón. Ibamos ó café a Turei ou por aí por Prado, traíamos unha campanilla ou así. Ibamos varios xuntos e algunha vez levei a besta, pero enterouse meu pai e díxome que de besta nada porque se nos detían un día e me decomisaban a besta despois tiña que ila coller el e paga-la multa. Traíamos uns trinta quilos ou así de café, que xa estaba encargado casi todo. Traíamolo pa casa, a veces, si quedaba algún. Collíancho por aí nas tiendas, nos negocios...

Entroido: o testamento

Se alguén tiña a disgracia que lle morría unha burra ou un burro ou un castrón, faguíanse coplas. Era como un desafío, contar a historia esaxerada do animal hasta o día da súa morte. Acórdome dun castrón ao que lle figuemos o testamento, afogouselle elí a unha señora porque o castrón era unha cousa que se tiña pa o

rabaño do pueblo, pero non podía andar siempre no rabaño porque había un tempo limitao porque senón había cabras que entraban en celo máis cedo do normal e depois esas crías non iban adiante. I a muller, no tempo que non se podía botar co rabaño, tiñao elí nunhos huertos e coljouse. E como tiña fillas mozas, fixéronlle a copla. A xente casi sempre o tomaba ben, pero podía haber unha excepción de alguén que se enfadara. Tomábano como unha diversión e iban mozos do Ribeiro e doutro lado escoitar o testamento e xa quedaban elí e beilábase toda a tarde e toda a noite.

Corpus

En Corpus, o cruceiro vestíano cunhas sábanas que bordaban á mao que eran preciosas. Vestíase o cruceiro todo de diferentes cores e claro, en Corpus había moitas flores en todos lados, e levábase a procesión desde a igrexa ó cruceiro darredor e aquilo vivíase con moita devoción.

Fuxidos

Eran dous i o meu pai, pois tamén lle tuvo algo, pero sempre sabía onde estaba. Chejou a durmir no muíño. Eran republicanos e cando fora o da República fixeron a Casa do Pueblo e pa aqueles tempos estaba bastante ben preparado, dixéronlle que era o secretario que tiña que levar as cousas. E despois cuando foi da guerra do trinta e seis, aos falanguistas deulle por andar detrás dil e tamén querían que lle dixera doutro que andaba no monte. Meu pai era Francisco Morgade Quintas i o outro era Eliseo, que anduvo dous ou tres anos escapado.

Os velorios

Fagúíanse na casa e foi unha cousa que estubo moi ben cambialo porque eso era un jaleo! Vamos a ver, cuando morre calquera pois é unha pena. E pasabas toda a noite pa lle faguer compañía ár familias. Pero despois aquilo era un cine! En vez de ser un velorio, aquilo era un escándalo porque nós metíámonos car mozas, si algún durmía pois atábanselle os pés i atábanselle aos da moza do lado, que ó mellor non se podía nin ver.

Os gaiteros de Carpezás

A min gustábanme moito, tiñan unha cousa típica, un sonido típico diles e o estilo de tocar, tocaban cos buratos casi todos pechados e tocaban ao cierre pa baixo, que era máis bonito, polo menos pa min. Os de sempre eran os dous cuñados, Dámaso e Ricardo.

Outros músicos

Faustino Santalices era loco pola gaita, a zanfoña... Eu vir vino unha vez, estaba xa maior. Faustino tocou cun de Juín que tamén era jaiteiro, Couselo, e cun señor que era moi bo jaiteiro, Oliverio de Entrimo. Oliverio, da Terra Chá, era moi famoso por aquí. O home tocaba moi ben. Na Granxa tamén estaba o señor Elías, que tocaba moi ben; e o Adolfo, que faleceu. O Elías tiña unha dijitación de bombo moi bonita, maiormente, para tocar el solo.

Rosa García Rodríguez e de Cadós, é non o nega! Nin ela nin o afamado Entroido do lugar no que naceu en 1934, lugar no que se criou e onde segue vivindo. Filla de Sara e de Benito, campesiños, ela tamén se dedicou ao campo, e ten tres fillos e catro netos.

A familia

O papá, que en paz descanse, era Benito, e a outra era Sara, e sempre se dedicaron ao campo. Ademais o papá era ferreiro. Tiña unha forxa e facía moitos traballos. Facía o clavo dos carros, picaba a ferraxe e ferraba chancas, que antes eran chancas! Viña xente hasta da Fragha, Taboazas... Tódolos días había xente na casa. Uns viñan encarghar, outros viñan buscar, outros traer...

A escola

Eu puiden ir á escola, pero moi pouco. E xa non fun á Granxa, aí iban os homes. Eu tuven que ir a Rubiás. As mulleres tiñamos que ir a Rubiás, que cambia moito. Pero aínda que era lonxe, como eramos rapaces, aos poucos corriamos e aos poucos...

O muíño

Eu agora non sei como estará, pero o noso papá, con paz descanse, tiña un muíño. Tiña é témolo, que inda non llo demos a nadie! Pero non sei se o levaría a augha! Non moíamos á maquía, pero se algún lle pedía a papá para moer, deixáballo a chave. Dáballo a chave e iba a moer, pero non cobraba maquía ningunha.

O forno

Para cocer, era un encanto cocer! Eso era un encanto! E senón pregúntenlle aí eso ao Arturo quen lle amasa á primeira ou ao alcalde de Bande, que veu comer o pan, e á muller, Ana Belén. Había un forno na aldea, pero nós á parte temos un forno aí ao lado.

O pan

O pan unhas veces eran con centeno e maíz, outras veces quería-lle botar un pouco de trigo, entón o pan saía máis grande. Outras veces facíase solo con millo e fariña triga. Usté xa cocía máis ou menos para oito días para que non fora moi reseso, ou ao mellor chegháballo a nove ou dez. Aseghún. Eso xa era aseghún se comera.

O liño

O liño había que sementalo, reghalo, arrincalo e sacarlle a liñaza. Despois había que levalo ao río i empozalo, cunhas pedras por riba pa que non marchara... I aos oito días o había que ir sacar do río, mollalo, cardalo, e estendelo por unha campiza que secara ben. E despois ilo coller. E despois con estes días bos de sol que quenta ben, que senón non se mataba, había que estar mazando cunhas mazas.

Tecedeira

Eu tecía eu, facíaos eu pra non lle mandar facer a ninguén. Tiña tear. Facíanse colchas, e facíase de todo. Inda teño aí un mantel, feito pola miña mao, de liño.

A veceira

Cuando che tocaba a ti, había que empezar no fondo do pueblo, que botaran as ovellas, berrábase: - boten as ovellas! E se non estaban, tiñas que ir tu a abrí-lle a donde estaban e levalas por aí arriba pro monte, todo o día. As dos veciños todos, porque andaban á rolda, lle chamaban. O día que tocaba, tiña que levar usté, se tiñan que ir dous da casa, d'quí con elas, tiñan que ir. Pero tiña que levar todo.

Tamén, o día que lle tocaba a outro, usté desocupábase delas. Eiqué poñíanas así: cada cinco cabezas era un día. Eso si que era ir ó monte todo o día! Ir á mañá i hasta a noite, á postura do sol, non se viña pra casa. Tiña que levar que comer, un bocadillo, o que fora. Eu sola nunca fun porque ese puebliño de aí de riba, Cimadevila, aí había outra, e entonces siempre nos xuntabamos no monte.

A festa

Facían o San Ramón o día once. A festa do San Ramón é o día trinta de agosto, pero cambiárona hai moitos anos. Como hai moita xente fóra, e pra ese día xa tiñan que marchar e non estaban, cambiárona.

O Entroido de Cadós

En Carnavales era precioso. Eso si que era precioso. Ao mellor saíase cuatro ou cinco días todo o día, recorrendo por aí os poblos a pé, camiñando. Unhas veces iban como lle chaman por aí de gitana, outra veces iba de home, outras veces iba cunha piel ás costas. Aseghún. Eu, dunha vez fixéronme ir cun chapeiño negro, non sei nin de quen era, i unhas ghafas, i unha caxatiña. Tocabamos e cantabamos. Ibamos e chegabamos aí a Pereiro, Corvelle ou por aí, e empezabamos a cantar

*Somos os de Cadós, somos, somos e non o neghamos,
por onde queira que imos, levantamos a cabeza, i así!*

Cadós é moi lembrado para o Carnaval porque era mui bonito, mui bonito. Eiqué tiñan o costume de levar o boi ou un carneiro, os cornos. De boi facían os homes. Fagiamos un muñeco de palla, revestido ou como fora, levabámosllo a Pereira:

*Eiqué tedes o Entroido das mociñas de Cadós, hasta pro ano que vén habédelo
de manter*

Se era muller, poñíanlle unha cintura moi bonita ca palla. Se era home, enchíanlle os pantalóns cheos de palla. Tamén as pernas. Como un espantallo pero máis ben feitiño, eh!

Quince días ou oito días antes xa ensaiaba: dice la tarana, que no tiene novio debajo de cama, tiene un San Antonio! Había que ensaialo. Non ibas tu facer un punto i ao outro compañeiro... había que ensaiar todo! I así esas charangadas que fagiamos.

San Xoán

Por San Juan eiquí o único que se fagía e que se xuntaban uns e veña a regharse uns aos outros. Botar caldeiros de aghua ou coa reghadora, e ás veces fría que se congelaba un!

Nadal

Sabe cuando bailan eiquí os carros, ou beilaban, iso si que era: o día da navidá! O día da navidá mesmo, aquela noite, si que bailaban os carros. Íbase de día, ás mañás, buscar un carro de toxo e deixábase carghado aí no patio para que non marcharan con el. Pero marchaban cos toxos e todo porque había tanta mocidá... E dunha vez, o noso e o doutro veciño metérono aí no forno e pecharon a porta e non se encontraba o carro. Botou pra aí oito días e a xente ríase toda porque sabía onde estaba. Pero nós non o sabiamos, nin o outro veciño. I eso que meus irmaos andaban no jaleo como os outros. Pero mentres meus irmaos iban fagela a un lado, os outros víñanlle a fager a eles. Éralle así!

Rosa Álvarez Pereira, Rosita nos seus tempos mozos, ten 94 anos. Na actualidade vive en Corvelle, no barrio da Fecha, coa súa filla Aida González Álvarez, nada en 1948. Rosita naceu na Pereira, e dedicouse todo a vida ao campo e ao muíño. E é moi boa cantareira! Aida traballou nunha panadería, coseu e bordou. Foi modista en Ourense.

Rosita

Nacín en Pereira, que eu era de Pereira, e casei en Corvelle aos vintecuatro anos. Tiven unha filla, e chégname ben que esta é moi mala de aghuantar! Eu traballei sempre no campo e sabía coser algo, pero non é para coser pa fóra, era pa casa. E en Pereira tiñamos tear e eu tecía.

Os xogos

Xogabamos a todo! Oh, as rapazas, todo o que servía, sírvelle pa xogar. Á billarda, ao truco...

A auga

Ah, había que ir á fonte, había. Lavar tamén, ós pozos. Pa reghar, tapabamos o tanque, e despois, cuando estaba cheo, abríase e repartíase pa todos.

O muíño

Eu era a que coidaba o muíño que está aí preto da casa. Era o muíño dos Sueiros.

De nova, poñíase na porta da casa, escoitaba e xa sabía cando acababa ou non. Era privado, pero moía noite e día. Viñan de Pereira, de Recarei, de Soane... moer eiquí. [Aida]

O forno

Tiñamos cuatro fornos no pueblo. Un, no fondo do pueblo; outro, no outro lado do pueblo; outro eiquí arriba; e outro máis arriba de todo. E para cocer había turnos, que remedio! [Aida]

A facenda

Había de todo. Había que traballar, e coidalos. Tamén matabamos o porco, o que lighaba. E vendiamos becerros na feira de Bande, pero había que os levar alá! Despois, coas ovellas ibamos ao monte, cada un coas súas, pero de noite viña todo pra casa.

Dunhas veces mataban dous e outras veces matabamos tres. E solo eramos cinco persoas na casa. [Aida]

A veceira

Eiquí había dúas veceiras que eran do pueblo, pero nós tiñámolas solas. Nós i estes de eiquí do lado, traíamolas sola [Aida].

Oficios

En Pereira houbo cesteiro. Era aqueles que lle chamaban Os Cesteiros, eles. I aquí houbo ferreiro. O Tío Ferreiro, chamábanlle o Tío Ferreiro. Mesmo onde está a escuela, ó lado de baixo, estaba a forxa [Aida].

Mel

Solo había dous veciños que se dedicaban a eso, pero collían muito. I agora sigo habendo. [Aida]

O contrabando

Cada un traía o que podía. Eu fun ao contrabando! Foi antes de vir pa Corvelle. Non iba soa, iba máis xente. Todo o que fíjese falta comprábase, que alí había todo. Cos guardias fajiamos ben, como puideramos, escapar por eiquí e por elí, por eiquí e por elí.

As festas

En Pereira é a Santa María Madalena. Eiquí, en Coverlle, é a Virgen María. Empeza agora para o quince de agosto. O día cinco, sobe a Virgen de baixo pa riba. Despois xa témoslle a novena eiquí na capilla. E despois, o día da festa baixa ás once pa pois ter a misa abaixo. Faise procesión pa riba i procesión pa baixo. Hai pendós, hai estandartes, hai de todo e ven a Virgen María e a Virge do Carme. [Aida]

San Xoán

Sacábamolos carros pa fóra. Onde había mozas, sacábanlle os carros. Sacábanllos e levábanllos onde podían. En Calvos de Randín e na Illa non se faguía. O único que sacaban era as plantas, e resulta que un ano, sacaron as plantas, e claro, para me sacar as miñas, tiñan que subir a un muro moi alto, e despois xa, por unha escaleira por dentro pa baixar e podelas coller, pero claro, eu non estaba, sacáronas porque eu non estaba. Eu estaba cosendo en Bande, e quedei po unha festa que había en Bande, e po outro día, fóronlle pidir perdón o meu pai, e trouxéronllas a casa! [Aida]

Nadal

Era comida de festa, era. Cada un facía o que sabía, e había quen non sabía fajer de comer siquera. Fagiamos bacalao e pulpo, claro.

Entroido

Vestiámonos de todo, de todo! De homes, de mulleres, de calquera maneira. O caso era vestirse, cantar e beilar, e eí vai!

Cantigas

Facíamos festas os veciños, uns cos outros. E bailei suelto e agharrado, sei cantar e sei tocar.

*Sei cantar e sei beilar, sei tocala pandereta,
o que se case comigho, leva a música completa*

*El trabajo es de atorrantes, y de gente de mal vivir,
el día es pa descansar y la noche pa dormir*

*Rosa, quen che puxo Rosa, moito pudo adiviñar,
cunha rosa no inverno éche mala de criar*

*Se canto, porque canto, e se río, porque río,
se non vou ó fiadeiro dinme que perdín o brío*

Manuel Salgado Alonso, coñecido na Baixa Limia como O Salgado, naceu en 1947 en Recarei. Malia que a súa infancia a pasou no lugar, con trece anos xa andivo polo País Vasco e despois botou vinte e un en Francia como construtor, profesión coa que seguiu no seu Bande natal.

A escola

Había escola aquí no lugar. Era unha escola mixta... Primeiro a escuela chegou a estar aí na casa que é agora da miña sogra. E despois xa foi cando o maestro figeran a casa enriba, e foi cando fumos p'alí. Eu xa solo acordo aquela, que era pa nós e para un puebliño que hai aí, practicamente a quinientos metros, que lle chaman Seoane.

Xogos

Xogabamos por aí aos escondites e fagiamos carros, aí nese outeiro. Xa figeran este meu irmao i outros da edá del unha pista e nos figemos carros e bicicletas e levabamos cada ostiazo cando chegamos abaixo alí onde pasa a pista. Chegabamos alí, ao mellor viñamos cuatro ou cinco no carro, e uns marchaban de cabeza... Andabamos sempre cas pernas rascadas por baixar pola pista abaixo

cos carros. Eran como as carrilanas pero nós lle chamabamos carros. E andaban as mulleres atrás de nós porque tiñan que ter un cuidado cas tinas aquelas que había de cinc cando iban á fonte. Con que se descuidaran e deixaran a tina alí... á tina non lle fagiamos nada, pero por baixo levaba como unha roucha. Entonces nós quitábámoslle a roucha para despois aferrala na roda dos carros, carallo!

As centeeiras

Plantábase de todo, pero agora non hai un grano de centeo en toda a contorna. Nós tiñamos as centeeiras, e sementábase un ano o centeo i un ano as patatas. Pero, claro, era en zonas practicamente que non eran de regadío. Era todo seco. O ano que lle pertencía ás patatas era cuando se abonaba porque solo levaban abono cada dous anos. Sembrábanse as patatas e antes de recollelas xa sembrabamos o centeno entre o suco. Polo día oito de setiembre era cando andabamos sementando o centeno. Logo, en outubro, arrancábanse as patatas, pero xa o centeno estaba nacido. E despois xa, bueno, millo, madre de Dios, aquí sembrábase moito millo!

O forno

O forno era dos veciños e, sobre todo no inverno, non paraba de cocer. Eu acórdome que cocías o pan o mesmo pa quince días. Cocías dez ou doce pas, que eran bastante anchos e había veces que ao mellor non che chegaba e ibas onda o veciño: - Préstame un pan hasta que coza eu. I así pasaba, si.

O pan

Fagiamos o pan de millo con centeo, que era mezcla. Dicían os antigos que o pan que non levaba centeno, "escarambillaba". Porque ao non levar centeno, o millo solo non fai. A fariña milla non fai liga. O centeno era o que lle fagía a liga. E fagíase mui bo pan.

O contrabando

Ufff... Antes de marchar pa Francia tamén anduven ao contrabando, si. Por desgracia, e por suerte. Eu era un rapaz, empezaría con quince anos e iba ca besta. Ibamos unha cuadrilla de cinco ou seis a cargar os sacos de café á vila de Crasto. Pero traíamos o café que viña de Angola en crudo. E mira que non levaba voltas ese café! Había algún que pasaba hasta Francia. Cando máis cargabamos era no inverno, porque son cando son as noites máis largas. Pero chegamos a pasalo fatal pola neve! Madre de Dios!

As vacacións do emigrante

Eu viña todos os anos de vacacións. Só non vin uno, que fora cando nacera o neno máis vello, no setenta e un, pero do resto viñen sempre. Viña no mes de setembro pra lle axudar a recoller o centeno i a herba. E como decimos, viñemos de vacacións que pasabamos unhas vacacións... Eu ríame porque chegabamos alá e, claro, decíanlle á muller, con paz estea, i a min: - Concho, vindes mui morenos, en playa estuvestes? E dicía eu: - Estuvemos na praia de Portedouce!, que son uns campos que temos ao pasar o río.

San Xoán

Había unha figueira grande e colgabamos os carros... Boh! Bueno, bueno! Mover as cancelas, mover todo, cambiar todo... Chegamos a atrancar a pista cuns carros encima dos outros. Algún vello levábanos ben a cousa, pero outros: - Eu vounos denunciar! E había algún que lle dicía: - Vai, vai, carallo! Vai que a Guardia Civil non che fai caso. Aquel que non dicía nada, practicamente traíámoslle o carro á casa. Ahora, o que se puña rebelde, xa collería as vacas ou o que fora para o ir buscar, pero nos non llo traíamos...

O Entroido de Cadós

Carnaval eiquí inda chegamos a facer algo desde que eu vin de Francia. Chegamos a facer carrozas, de sacar unha ao domingo, i a outra ao martes. Pero donde facían mui bo Carnaval, acórdome sendo rapaz, é aí no pueblo de Cadós. Eso era impresionante o Carnaval que facía. Impresionante, si.

A guerra

Meu pai foi á guerra e tuvo unha grande suerte porque fora un pouco ferido cando deso do Ebro. Dicía el que levaba o río máis sangue que auga, que foi cando mataron os italianos todos. E el salvouse, el i unhos cuantos, que veu por alí un cura e marcharon po sótano da igrexa e d'alí non sei, se foi algo ferido, e tuvo a suerte de vir cara o hospital pa Santiago. E como lle daba mui bo xeito a cortar o pelo, quedou alí, e así durante a guerra estuvo de barbeiro no hospital en Santiago.

Os barrios de Recarei

Aquí no pueblo todo estaba por barrios. Alí era O Canto, onde temos o muíño; aquí chamámoslle O Pozo; aí no centro chamabámoslle A Aldea; máis adiante chamabámoslle O Rego; alá, naquela punta, era O Cabo, pois sería porque sería

o final! Despois, arriba, era O Outeiro porque, claro, está O Outeiro por arriba. Xunto á capilla chamámoslle O Santo e sería porque estaba a capilla e puxéronlle O Santo. Despois, aí arriba chamámoslle A Barreira, que hai outras cuatro ou cinco casas. E estaba así todo por barrios.

O encoro das Conchas

Naquel momento pasouse mal. Pasouse mal porque tal como é donde lle chaman Porto Quintela era unha zona comercial, según dicía miña mae. Aí había uns comercios que eso sei que era impresionante. Estaba cheo de carros, mulas, deso todo para cargar, para o outro lado, pa parte de Muíños. Claro, vese que era unha zona comercial polas casas que hai alí. Pero esa xente tívose que marchar de mala maneira. I algún, non sei se o mataron e todo por non querer. Pero bueno, oie, era o franquismo. Quen se metía?

CALVOS DE RANDÍN

O CONCELLO DE CALVOS DE RANDÍN

O concello de Calvos de Randín está no sur da provincia de Ourense, na raia con Portugal; limita tamén cos municipios de Porqueira, Baltar, Os Blancos e Muíños. Ten unha extensión de 98 km² e unha altura media que oscila entre os 900 e os 1100 metros pero que acada no sur altitudes relevantes; alí, onde a fronteira con Portugal, érguense as serras do Xurés e o Larouco, que chegan a superar os 1300 m na Serra da Pena. O río Salas, que cruza o concello de leste a oeste, é o protagonista da rede hidrográfica e ábrese nestas terras ao encoro internacional de Salas.

A configuración do relevo dá como resultado un gran contraste climático dentro dun municipio que, con todo, pode encadrarse na zona de transición entre o dominio oceánico e o continental. Esa mestura do Atlántico e o Mediterráneo, o val e a montaña, resultan nun amplo abano de paisaxes e hábitats naturais e humanos que son unha das grandes riquezas do municipio.

Escasamente poboado, os seus 818 habitantes (2017) están espaxados en pequenas poboacións pertencentes a 9 parroquias: Calvos, Castelaus, Feás, Golpellás, Lobás, Randín, Rioseco, Rubiás dos Mixtos e Vila.

A grande emigración durante o século XX é un dos fitos máis sinalados da historia deste concello aínda que é un territorio habitado desde antigo como o testemuña, por exemplo, o conxunto megalítico de Penas Altas. Por iso, as terras que noutro tempo deron acubillo a labregos e gandeiros que traballaban terras dos fidalgos ou dos monxes están hoxe pouco poboadas.

Outro fito senlleiro cunha pegada histórica aínda hoxe está presente é o Couto Mixto, un territorio fronteirizo e independente -case todo el no actual concello de Calvos- que non se incorporou plenamente ao Estado español até 1864. Os seus habitantes elixían nacionalidade e gobernábanse polos seus propios costumes e institucións; a súa memoria está moi viva na zona e cada ano dedícase unha xornada a homenaxeala ao carón da igrexa de Santiago, hoxe a parroquial de Rubiás dos Mixtos.

A existencia deste territorio privilexiado deu pulo historicamente ás actividades produtivas e comerciais na zona buscando aproveitar as demandas e réximes

fiscais que eran diferentes nos dous lados da fronteira. A incorporación a España dificultou pero non impediu o tráfico entre poboacións tan próximas; sería o progresivo abandono da vida tradicional na segunda metade do século XX o que deixaría paso a unha economía diferente.

Hoxe en día en Calvos de Randín oriéntase principalmente aos servizos aínda que a explotación dos recursos do territorio constitúe unha fonte importante de riqueza.

Hai neste municipio algunhas paraxes de enorme valor paisaxístico como as fervezas do río Fírbeda ou a paraxe da Ponte Maior e un legado histórico que delata a fonda pegada das comunidades no territorio: maxestosas aldeas, antigas igrexas parroquiais -algunha con fermosas pinturas góticas, como a de Santiago de Rubiás-, casas fidalgas -como o Pazo dos Tejada- ou mil e unha pezas vinculadas á vida cotiá das comunidades labregas (muíños, fornos, cruceiros, petos de ánimas...). É digno de mención tamén o inmenso patrimonio inmaterial que se reflicte nun relevante conxunto de saberes, celebracións (o Entroido ou a romaría da Peneda) e costumes que mereceron a atención e o esforzo científico de grandes investigadores galegos como Xaquín Lorenzo e Florentino Cuevillas.

HISTORIAS DA VIDA EN CALVOS DE RANDÍN

Carmen Valencia Alonso de case 90 anos naceu en Meaus e emigrou con vintetrés a Barcelona. Poeta autodidacta, dedicou varios versos á súa terra, e como ela di *O meu vicio foi leer, non tuven nin o de fumar nin o de beber.*

A familia

Eu era bastante solitaria i entonces aficioneime moito á lectura. Entonces veu unha miña irmá que estaba en Barcelona. Tuvéron que ir pra alá moi jóvenes porque meu pai marchárase a América e abandonounos. Menos mal que tiñamos unha mai marabillosa. Veume a miña irmá e comproume esa enciclopedia do Dalmau Carles. Eu estaba loca por aprender, cuando non levaba a miña labor, levaba a miña enciclopedia.

A escola

Bueno, fun hasta que empezou a guerra. Tiña sete anos e cuando cumplín oito xa non iba ó colegio. Fun eses dous anos e o que me ensinou a mamá na casa. Viña dunha boa familia de curas, dos Álvarez, e ensinouos ór cinco a ler e escribir. Despois eu iba cunha enciclopedia debaixo do brazo e cuando as outras saliron do colegio eu sabía máis ca elas, seguro. De todas formas, na enciclopedia

había cousas que necesitaba unha axuda, por aritmética quedeime moi atrás e a gramática tamén.

O campo

O que máis se comían eran patatas i o centeno pra pan. Despois tiñamos así judías, habas, calabazas i bueno coles, verzas. Isto necesita mucho riego, si queremos coger unas lechugas, hay que regarlas todos los días. Da mucho trabajo.

A auga

Venía de las gargantas que hay arriba. Se embalsa el agua para llevar para todas las tierras. Había canales para regar, los que están ya más abajo no necesitan riego, porque ya lo tienen en la raíz. Pero todo esto por aquí es muy seco, porque es la falda de la montaña.

O outeiro do muíño

*O campo vai enseñarme o seu paisaxe de xunio
A un lado, hai unha casa e da troneira sae fumo
Rodeado o patio i a parra e dúas ou tres nojeiras,
Roseiras, mirtos, loureiros, ameixeiras, mazairas e pereiras,
No outeiro do muíño, un camiño de rodeiras,
Mirando desde o camiño ar meses dicen segueime,
Hai algunhas xestas rebordeando as leiras do pan
E unhos nublos alá lonxe, no alto de rubiás,
Nin solo un soplo de vento, naquil calor de fornal,
Un canto de paxariño, naquela calma irreal,
O sol no cénit brillaba, pasando alucinador,
Sentíase dos insectos, un monótono rumor,
No fondo está o muíño ben rodeado de prados,
Pasa o rejeiro fresquiño entre castiñeiros, bidueiras e carballos
Árboles de gran alzada que teñen centos de anos
Fuaban un paisaxe umbrío onde fan o nino as águilas
Solo un home de bronce, no medio do pedruscallo,
En sorribas coa eixada fai poemas do traballo.
Viva a xente valente que con frío ou con calor,
Traballa no campo sempre regando co seur suor.*

Os animais

En tempos en que estaba meu pai, tínhamos cuatro vacas e un burro, porcos, pitas e cabras. A miña infancia foi de pastora. Vendiamos cabritos para poder pagar as contribucións e comprar algunha roupiña, pero tamén faciamos roupa de liño e de lana.

O traballo

Estuven cuarenta e dous anos en Barcelona, pero empecei fregando suelos. Despois estuven nun colegio de misioneros do Sagrado Corazón, oito anos e de aí foi cuando entrei na sección feminina. Eu non era dela, pero empecei traballando pra ela. Entonces, foi cuando falleceu Franco e toda a sección feminina extinguiuse, e pasáronnos a todo o personal ó Ministerio da Presidencia, e de aí ó de Cultura. Entonce surjiron as Autonomías, e todo o personal que eramos de máis abaixo, pasamos á xeneralidá, ó goberno catalán. Eu estaba de conserxe, rececionista e telefonista, pero de telefonista non tiña a categoría, tiña a de rececionista. Cuando estaba no teléfono, escribín os poemas. Así eran as miñas lembranzas. Non era unha poeta que sepa moi ben de poeta, eu fun facendo en verso os meus recuerdos.

O Couto Mixto

Nesa época xa non era nin Couto Mixto, neses anos cuarenta, cincuenta, setenta, pero quedaba algún comercio todavía. Un máis importante e os outros, un estanco e un de bebidas e tal.

Meaus, mi pueblo

*Este pueblo se aferra en la falda de un monte,
Enfrente se ve una sierra que dibuja el horizonte
Están a sus pies los huertos y también los prados,
Con sus verdes fuertes el río y los lagos,
A su espalda majestuoso se alza el Cebrero,
Protector y bondadoso vigilante y altanero,
Entre monte y sierra un frondoso valle
Con peces y truchas en el río Salas
Deste pueblo y este valle mucho se podría hablar
Y aunque sea sin detalle algo les voy a contar,
Forma parte de los mixtos seiscientos años fue neutral,
No contribuye impuestos y era un centro comercial,*

*Son grandes sus caserones, con espaciosos salones,
Conservan los vestígios de antiguos esplendores,
Rodeado de castaños y árboles frutales
Tiene la fresca sombra de viejos nogales
En tiempos actuales emigraron sus gentes
Hacia grandes ciudades, nuevos alicientes
Y cuando atiendo la mirada me dan ganas de llorar
Miro casas en ruínas, veo tierras sin labrar,
La vida, es esa rueda, que da vueltas sin parar,
Esperemos que algún día, traiga un nuevo bienestar.*

Celso Ferreira Fernández é o coroceiro de Vilar. Con 79 anos continúa co seu bo espírito, compartindo a música do seu bombo, co que acompañou ó seu grupo dos Gaiteros de Vilar polas festas do concello.

A familia

O pai, por disgracia, non o recordei se quera, quedei de meniño cúa mai e quedamos seis. Os abuelos tamén non os recordei. Eu era o máis pequeniño dos seis, e quince anos levábame a maior a min. Tuvemos unha suerte, que tuvemos unha mai que dá ghusto, naquíl tempo tan malo. Non sabía ler, pero era lista. Os homes, mal pero as mulleres naquíl tempo, pasárono fatal, coidaban a casa, e iban cos homes a todos os sitios, fóra e dentro.

As casas

Estas casiñas eran unhas barraquiñas, todas con colmo. Eu recordo máis non habere unha sola tella aquí. No noso pueblo todo palla e os techiños arriba, unhas ripias de carballo, uns pauciños, despós cus terrós por riba e o colmo. No barrio dalá hai uns remendiños solo, már nada. E déuselle a volta ó pueblo todo, i agora vai todo outra vez ao chao.

A escola

Había us profesionales, que sabían un pouco máis, e aquilo non era nada.

O campo

Bueno, traballar de meniño, xa traballaba. Eiquí sementábase patatas, millo, centeo e fabas. Moitas cousas das miúdas que se botan agora, antes nin eso. Parece que non cheghaba a terra pra todo.

A leña

Había uces, máir ben ca os carballos, que eran poucos pro lume. A serra é un cunxunto de Vilar, Randín i ese puebliño de alá, Vilariño. Entón andaba a leña escasa, porque a facenda tamén era tanta que comía moito. Agora onde hai unha carballeira que mete medo, antes estaba a ras, pero non a deixaban ir pa riba.

O lobo

Alghún día, había un camiño, por aí inda iban as vacas e xa iban once lobos, todo po aí adiante. Despois fóronse onda iba o rebaño da res, gracias que moitos cazadores andaban alá e valéronlle, se non aquel día... Alghún día me encontrei con el, pero moi pouca cousa, ca había señores, parece que era unha fada, tódalas veces que iban coa res, saíalle o lobo.

O "Mixto"

Alá no monte, nise tal "Mixto", había unhas corghas que o aire xuntaba, e quedaban aí unhas serras de neve por maio e botabámonos po aquela abaixo. Nós tiñamos amigos portugueses, eiquí compartiamos moito coa serra. Iles tocaban moito o rialeixo lle chamaban, e formábase cada farria por ese monte. Nós iamoslle a seghar á seitura a eles, i eles a nós, había esa amistá moi ghrande. Íbase ao estrume onde se ven eses muíños iolicos portugueses.

O contrabando

Ultimamente foi cuando máis contrabando. Carrabamos aí cor burros moita cousa, plátanos, asti a roupas, non se sabe nin que carraba. Café non carramos,

o café pasárono moito aí en Randín de Turei, porque aí viña a liña, entón a xente iba e carraba i os da liña, or do autocar, eran os que o transportaban. Nós escapamos moitas veces. A min astia incluso matáronme un burro eí. Pero non foron os ghuardias. Viñamos de Vilariño, que era onde viñan os camiós e almacenaban alí, despois delí carghabamos, a fronteira está peghada. Nós xa descargharamos e viñamos po un camiño, escondidos, que había por esas corghas do valle, e iba un chico, que foran de caza e levaba a escopeta. Entón nós, era unha beixada así ghrande, botamos os burros diante e viñamos conversando. O chaval iba pa riba e apareceulle o burro e tiroulle e matoumo redondo. Y a nosa sorte foi que fajía curba, se nos colle en liña recta, non se sabe o que pudo pasar naquil momento. Un día saliron de alá, seis camiós portugheses carghados, pra Portugal. Viñeran os de Randín tamén carrar. Houbo alí unha temporada que se carrou moito. Eiquí tamén mataron un chaval, e incluso eu tiña mala sorte, ca non era dos que iba máis, pero ise día estaba alá. Colléronos alá ó contrabando i o chaval era o que o pasaba. Fora avisar ós portugheses pra que viñesen e nós demos o primeiro viaxe e non vimos nada, pero cuando fumos co seghundo, elí estaba un ghuardia, co outro xa fora tamén ó pueblo abaixo chamar por teléfono. E bueno, vai o chaval, andaban conversando a ver se neghociaban, e os nosos quedaran acá arriba, qui eu fora avisar ó chaval, foramos eu e outro, fómolo avisar i el veu diante, colleu un cabalo portughés que había alí, e nós correndo detrás, pero tardamos en vir. Cuando cheghamos, eu vin ir ós outros acá riba pra baixo, e a min metéuseme na cabeza que xa andaban carrando o contrabando. Botei man dun saco, era bacalau aquil día, carrouxe moito bacalau de eiquí pra lá, e se ve que o tipo tiroume a min, e meteume o tiro no fardo do bacalao e non me fixo daño. I o mozo dille, -Pero você que fai, você mátamo, mátamos homes-, e tirou un puliño como da eiquí, había así unha pedriña. -Non morreu el, morres tú-, meteulle tres tiros, mirmo ó pé de min. Despois era un mozatón que metía medo, non pudiamos. Por un carreiriño pra escapar con il, que estabamos metidos no portughés. Aquelo, se nos collen alí creo que nos matan a todos. Ibamos quince ou vinte, os que había no pueblo. Alghún, en vez de levar un burro, levaba dous ou tres, porque había rapaciada. Moita xente nova andaba escasa.

Os fuxidos

Deiquí non mataron a nadie, morreu un na ghera, escapáronse pra Portugal. Eí en Randín, estiveron escondidos, alghún astia se metía dentro dunha arca do ghrao e todo.

O monte Avión

O avión petou nun morriño e veu ó noso monte que era pendiente. A Burata do Foxo, O Petiño, O Outeiro do Sabugheiro, e meteuse por aquí reghato abaixo, e despois alí quedoulle O Avión. Foi no ano cuarenta e catro, eu era pequeno e non fun ó sitio naquil momento, pero na noite sentiuse a explosión e a xente atemorizouse. Era no tempo que había pouco que houbera a ghera. Despois xa os ghuardias se comunicaron uns cos outros. Os deiquí estaban en Randín e acudirían tamén. Os corpos trouxéronse pra Vilar e deiquí a Randín, porque o cementerio está na parroquia. Despois, pro sesenta non había diñeiro e tiñamos que pagar, e seica despois viña a subvención do Estado, entón subastamos unha corga cerca de onde caíu o avión. Andabamos limpindo o monte pra fajer o prado a mao i toparon un peine daquiles das metralladoras. Un redondel esí, con dúas ou tres carreiras de balas. E que fixemos? Nós fajiamos uns muríos daquela leña e queimábamola. Había unha canella, botamos aquilo, e metémonos nela, pero fromouse un tiroteo!

As festas

Eiqué divertiuse moita xente. Vouvos ensinar un bombo que teño, eu son o bombeiro. Cuando era festiña, viñan aí da parte de San Martiño, de Sabucedo, e viña xente de por aí. Nós, os Gaiteiros de Vilar, utilizábase máis pros fiadeiros e bailes. Unha vez fixemos nós as festas do aiuntamiento, fomos tocar a case todos os pueblos del. Eiqué había moita xente, eramos pra aí trinta viciños, e case todas as casas eran de cinco ou seis. Temos unha capillíña aí abaixo, o San Vicente. Antes era o día dous de xaneiro e nevaba sempre, aquilo no había forma. Ordenaron un día cambiar pra o día tres de maio, nevaba ighual. Hasta que un día un señor colleu ó santo e púxo na neve, a ver se se arrepentía.

O coroceiro

Bueno, as corozas eran máis ben para protexerse da chuvia e da neve, de quince aniños ou po aí xa faría. Eiqué fajíanas todos a feito. Nós tiñamos un tío, que foi o que nos servíu de pai, un irmao del, entón ás noites viña pra eiqué e fajíanos as chancas. Antes quen falaba en zapatos, as chancas mesmo rompíanse aquí i había que lle botar un romendo. Daquela, mirando pra el, dándolle os xuncos i aquilo, entón fumos daprendendo todos.

Cesáreo González Veloso, de 62 anos, estivo coa muller durante catorce anos en Suíza. Hoxe dirixen a súa propia granxa co fillo e exerce de tenente alcalde do concello e como home de acordo da Asociación do Couto Mixto.

A familia

Fun a Madrid porque morreron meus pais de bastante xoven, morreu a miña nai cando tiña 8 anos e meu pai cando tiña 16 e entonces, digamos que a casa desfíxose. Había unha irmá que quedou aquí vivindo no pueblo. a máis maior. Eu i a miña irmá máis xoven marchamos.

A auga

Aquí no barrio de Pereiro ministrabámonos todos ca fonte esta, o sea, había que ir cos cubos e cos cántaros, e no barrio de arriba había alghunha máis. Eu fun dos promotores de ter auga nas casas en 1980. Vindo de vacacións de Suíza, restaurei un pouco a casa que me tocou ó lado dos pais, e primeiramente intentei facer un pozo pa sacala auga. I comentando con algúns veciños dixeron -Home, non fagas pozo porque temos que tratar de meter a auga-, daquela xa non había moita xente no pueblo, entón díxenlle -Bueno, pois vámonos pór pa metela-. Entonces digamos

que fun un dos que arranquei pa facer unha asociación e axustámola daquela en cuatro millóns de pesetas, a un empresario que foi o que nola meteu, e remataríase no 81 ou por aí.

A luz

Acórdome bastante ben, tería eu cinco ou seis anos. Quedóuseme un recordo do electricista ca anduvo instalando unha bombilla en cada casa. O que había era unha ou dúas, cun cable tosco. Bueno, o día que deron dixo il así, -E as mulleres teñen tanto problema pa dar a luz i eu deina nun momento-. E foi cousa estraña ver a bombilla no medio da casa, que era o que solían poñer, unhos enchufes, a bombilla e fuera.

A casa do boi

Ultimamente arreglamos aquí a casa que lle chamabamos nós a Casa do boi, que era o semental que tiñan pas vacas, e se había moitas, hasta incluso dous. Era comunitario e coidábano os veciños. E pa viceira das ovellas tamén solían ter pois tamén un macho ou dous. Non os tiña todo o mundo, e entonces, o que o gardaba na corte, libraba un día por ir ca viceira. Porque solían ir cada dúas ou cuatro cabezas, un día. E as vacas pois, se tiñan cuatro vacas, tiñan que cuidar o semental dous días, ou botalo a pastar ó comunal, o sea, a propiedá que tiña e inda ten, que lle chamamos A Lama. Unha pradería que pertencece ó monte comunal do pueblo, pero era propiedá do buei. Entonces, desde que non houbo máis vacas casi pa seguilo tendo, restauramos o que lle chamamos a Casa do Pobo. Alí foi onde empezamos a facer pa velatorio e bueno, está restaurado e ten un cuartiño de baño. Ahora as de cáritas fan alí gimnasia e as actividades, porque os velatorios ten que ir a Calvos ou Baltar, ós que están legalizados.

Os oficios

Había como dous ou tres ferreiros como pouco aquí, e as corozas e as chancas facían case todos. Houbo un señor que traballou toda a vida para eso, de feito o nome dil foi o Ferreiro, de toda a vida, que vivía no alto do pueblo. E aínda morreu hai dous anos, un sobriño dil tamén tuvo forxa pa traballar. E viña xente das outras aldeas a arreglar os apeiros, os sachos e rellas e todo do que se traballaba. Daquela ós arados había que apuntar o que lle chamaban as rellas cada quince ou vinte días, porque era a forma de telos en forma para traballar a terra.

O matrimonio

Agora xa levo instalado aquí vintedous anos. Ós 20 caseime aquí, a miña muller é mesmo daí ó lado da fonte e marchamos xuntos pa Suíza. Fomos e estuvemos, bueno, dende que salín eu de facer a mili hasta que cumplín 40 anos e regresamos con dous fillos que tivemos alí. O fillo veu con 11 e a filla con 5 e na actualidade pois o fillo traballa aquí comigo e a filla estudiou unha carreira de empresariales e traballa en Xinzo.

A emigración

Estiven en Madrid desde os 16 anos. Despois fun á mili i caseime, i á muller non lle gustou estar alí. E marchamos a Suíza, porque tiña uns irmaos alí, e foinos ben. O primeiro contrato traballei algo de todo, no office, axudando en general e despois pasei a porteiro e chófer, nun hotel que tiña unha cadena moi grande. Ó levar seis anos, máis ben no mantemento e de porteiro, catorce anos, e a muller de gobernanta hasta que nos viñemos hai vintedous anos. Despois aínda á conta de nacer a segunda filla, estabamos nun sitio de montaña e non había escola española, e os últimos cinco anos cambiámonos pa a cidade de Bern. I traballei na SBB, que é como aquí a Renfe, ferrovías, os últimos anos.

O traballo

E vinme e intentei varias cousas. Viña todos os anos e unha delas foi vindo de vacacións, pois montando algunha cousa, tiña forma de poder invertir algo do que ganara alí. E bueno, puxen unha granxa por medio das cooperativas orensanas de Coren e aquí estamos. E segúin traballando cada vez máis no campo que antiguamente, pero xa con maquinaria, con cousa moderna, con todo.

Os anos da fame

O da guerra xa non o vivín pero os nosos pais, claro, viviron épocas moi duras. E da posguerra, cando veu o que lle chamaban iles os anos da fame que, según me contaban, hasta vendían o leite das vacas ó mellor á muller dos guardias, porque aquí houbo cuartel da Guardia Civil, pa comprar aceite i o que facía falta pa casa.

O Alfaiate

Houbo moita xente que estivo agochada no couso. Falaban de que andaban sempre buscándeos pero bueno, escapábanse e moitos foronse vivir para Portugal. Daquí hai o pai da Victoria, de apodo chamábanlle O Alfaiate, porque ó xastre en Portugal chámanlle o alfaiate. El foi pa Portugal e sería de broma, díxolle que

aquí en España traballaba de xastre, e estuvo agochado alá e despois quedoulle O Alfaiate pa toda a vida.

O Couto Mixto

Chamábannos ó xuntarnos. por meterse os uns cos outros, pola zona -A istes hai que ter coidado con eles que son dos mixtos-, que eu cando era neno pois non sabía ben o que fora eso. Porque estuvo moi esquecido, moi agochado ou prohibido case, o tema de falar da república e cousas así. Eu estando en Suíza vin un reportaxe, falando García Mañá e o Carlos Casares en Galicia pra o mundo e viñeron aquí ó pueblo, e dixen, mira tu onde están falando do noso pueblo, do tema do Couto Mixto.

E despois ó vir para aquí no 96, había un señor que era como o presidente da asociación de veciños e dixo -Que se poña o Cesáreo ó cargo-, porque daquela tamén era o máis novo e bueno, mandáronme o nombramiento de ser pedáneo. Entón preguntáronme, que querían investigar máis a fondo o tema do Couto Mixto e tal, pero que querían a colaboración de alguen do pueblo, como Sergio de Meaus igual. E díxenlle, bueno, contai coa colaboración que fagha falta. E entonces empezamos a profundizar no tema e foi cuando despois fixemos a Asociación de Amigos do Couto Mixto e empezamos. De feito estiven aí sempre e estou apoiando todo o que se pode, ó máximo. Loitei porque eso fora pa diante, e estou loitando inda.

María de la Concepción Sanz Ferreiro, Conchita, mestra xubilada de 87 anos e herdeira do Couto Mixto, dedicou un libro ao seu Meaus de infancia, paseando polas historias da antiga república independente. Sergio é un dos veciños que impulsou a posta en marcha da Asociación do Couto Mixto, e exerce como un dos homes de acordo e ámbolos dous son xuíces honorarios.

A familia

El seis de diciembre del año 1931, nací en Lobeira porque mi padre era de la Guardia Civil y estaba destinado allí. Por una desgracia que hubo, murió, y entonces mi madre, María Raquel Ferreiro Fernández y Carballas, se vino a la casa de sus padres con nosotros. Mis abuelos no eran labradores, pero había labranza. Algunas tierras las trabajaban para nosotros, y aquí había una mesa así de grande. Apañaban las patatas y había que dar muchas comidas. Mi madre trabajó mucho y anduvo tanto por esos montes para estudiarnos, que de verdad merecía algo. Porque nada de carreteras, y había que cruzar El Cebreiro, unas veces andando y otras veces a caballo, a coger a las ocho de la mañana el coche que venía de Verín. Era lo más duro que había entonces. Mi madre se sacrificó muchísimo. Una vez que murieron mis abuelos nos fuimos a Madrid, donde trabajé desde el año

1962 hasta que me jubilé. Seguí allí porque mi madre todavía duró muchos años. Murió a los ciento cinco y tres meses. Antes nos íbamos por ahí dar un giro, pero los veranos siempre aquí.

A educación

Mi madre nos trajo para aquí y fuimos también algo a la escuela de pequeñitos. Después ya alquiló una casa en Orense, y allí estábamos mi hermano en los Salesianos y yo en las Josefinas. Me fui al instituto, Otero Pedrayo me parece que se llama ahora, allí hice el bachiller y luego pasé a la Normal.

Os xogos

Yo fui poco a la escuela aquí, pero cuando veníamos jugábamos al truco. Los chicos jugaban a la billarda, al churro, a los vintos. Y también a Dame lume. Ese debía ser muy antiguo. Se ponían así alrededor e iba uno y le decía, dame lume y se lo daba, entonces el otro corría y le decía al otro, dame lume, entonces al que le daba lume le daba su sitio e iba corriendo para el otro lao. Y también se jugaba mucho al Un, dos, tres, plan, nos lo enseñara la maestra. Se ponían los chicos y chicas en una fila muy larga, entonces la que se ponía así cogida a la pared con los ojos tapados decía Uno, dos y tres, plan, y miraba para atrás, y al que pillaba moviéndose se venía a la cabeza, se quedaba. Así iba pasando la fila. También, cuando estuve de escuela en Santiago, fíjate si tenía influencia portuguesa. Me acuerdo que cantábamos y decían las niñas en una rueda:

*Máis unha maestra, que na roda entrou
Dexaina dançar, que inda non dançou
Que inda non dançou, nin torna a dançar
Rapaz deixa a moza, vai pra o teu lugar
Vai pra o teu lugar, vai prá túa rúa
Rapaz deixa a moza, na rola sostiña*

Y se hacía la rueda con bailes y cantes portugueses:

*Eu veño de eiquí, de eiquí
Eu veño de alá, de alá
De regar... o laranxal
Que boas, laranxas ten...*

Eso era un Vira portugués.

O traballo

Yo hice la oposición a los veintiuno, veintidós años. Estuve un año en Soria y después me vine. En Santiago teníamos la escuela. La gente era muy buena, estupenda, pero la escuela un desastre. Una casa preciosísima en el alto del pueblo pero en ruinas, que fue de un brasileiro. Las tablas se movían, las ventanas temblaban, no teníamos calefacción y llovía, era muy pobre. Ahí di clase seis años y pico. Y el material, el que hacía la maestra. En la pared, que estaba de blanco, ponía máximas en colorines para adornar y esto. Allí había mixto, muchos niños. Iban a clase, pero a lo mejor llegaba la abuela y decía, -Señora maestra, pódeme deixar baixar a nena pra buscar as vacas pra serra-, y que le vas a hacer, -Llévesela-. Y ya no volvía, claro. Y la autoridad de la maestra era buena. Recuerdo que hubo un parto y me dijeron que estaba muy apurada esa señora. Yo no sabía nada, era una criatura, pero dije, allá voy. Y estuve allí con la mujer, asistiendo el parto. Había que echar mano.

A masa do pan

Amasaban en casa, en lo que le llamaban una maseira. Luego en unas cestas de costelas, le ponían pajita abajo y luego los barreiros, que eran unas sábanas de lino gordas blancas como la nieve, cubriendo todo el cesto. Cuando la masa ya estaba hecha, cogían las pillas de masa, las metían en ese cesto, y hacían una cruz con el dorso de la mano extendida, profundizando bien la cruz. Y entonces decían, -San Vicente te acrecente, San Juan te levede, por a gracia de Dios, e do Espírito Santo-. Y ya arropaban con el barreiro y encima ponían una ropa de abrigo. La señal de que estaba lévedo era que la masa sube y se deshace la cruz y ya se podía llevar al horno.

O Couto Mixto

Estos eran los comercios del Couto Mixto. En mi casa había un, dos, tres comercios grandes. Venían las cosas de Inglaterra a través de Portugal. El año pasado aún di los sombreros de mi madre y de mi tía que se vendían aquí, de las señoras de mucho copete eh, cuidao! Y venían los mantones de Manila. Meaus era un centro precioso, porque las casas eran muy buenas. Estas calles, me decía la abuela, que iban tan llenas de gente que -Igual que cuando é un entierro, a xente-. Porque venían a comprar desde los pueblos portugueses después de la sierra, desde Ginzo, desde Celanova, también desde la provincia de Zamora, todo acudía aquí, porque el comercio era barato. ¿Porque era barato? No tenía impuestos, por eso lo echaron abajo. ¿Que pena, verdad? Y esto hubiera sido una Andorra fantástica. Aquí para todos.

¿Sabes a quien le echo más la culpa? Al Conde de Monterrei que no hizo fuerza ninguna. Si el Conde de Monterrei hubiera apoyao esto, no hubieran entrado

como hicieron en otros sitios, como Andorra. Desde que se firmó el tratado, en mil ochocientos sesenta y cuatro, hasta que se terminó, dieron cuatro años pa que el comercio del Couto Mixto fuera cerrando. Ahora pusieron la capitalidad administrativa a Santiago, a Rubiás la pusieron como ganadera y aquí como comercial, porque es donde estaba el dinero, donde estaba el banco. [Sergio]

Aquí hubo depósitos de aceite que eran unos arcaces enormes forrados todos de zin, y arriba con una tapadera pequeñita que se levantaba de la grande, se metía el cazo y se sacaba el aceite. Había depósito de sal. A la entrada de mi casa en la escalera todavía hay una argola, y en la otra parte también, dos para prender las recuas de mulas con la sal, que venían por el Camino Privilegiado.

Aquí podían llevar armas, y no podían de retirarle nada. Podían traficar con ganado de una nación a otra. Era comercio libre. Y la nacionalidad, tú podías escoger de donde ser, podías ser gallego, podías ser portugués o no escogerte ninguno y ser del Couto Mixto. Había un caso muy bueno con los sacerdotes. En la vigilia comían del lado portugués, pa no pecar. Corrían las mesas y en la parte del comedor estaba Portugal, entonces montaban allí y comían la carne. [Sergio]

Los documentos del Couto estaban en el arca. Pero cuando la guerra de Portugal, vino el general Soult, entró por Santiago. Y ahí destruyó todo.

Quedó algo en Madrid, en Coruña, y en Francia, en Tolousse. Algo hay, pero muy poca. [Sergio]

As festas

Había la fiesta de la Virgen del Carmen, era muy bonita, porque la Virgen salía en procesión, y la de San Blas también. Pasaba y se le echaban flores y la gente también echaba muchas colgadas, que eran las colchas que hacían las señoras de lana y lino, porque aquí hubo muchos telares, siete telares que recuerde yo. Y llegaban al Xuntadoiro, y las niñas de la escuela con su maestra echaban los versos a la virgen. También en Ramos se ponían unas ramitas de saúco en cada tierra y el sacerdote bendecía el agua bendita. Se cogía un poquito y se iba por las tierras. Los rapaces iban por ella y decían, -Agua do Sábado santo que tira o ruxedo i o encanto-.

O Entroido

En Entroido los farroupeiros, unas máscaras con la cara tapada, con farrapos, con lo más feo que te puedas pintar. Y entonces iban con unos palos largos y a la gente que encontraban por la calle, corrían detrás de ella. Pero después había unos muy bonitos, que eran las madamitas. Los chicos se vestían con unos pantalones negros y después los leguis, que eran unas polainas hasta la rodilla y aquí aflojaban un poquito

el pantalón. Y después arriba, un chaleco negro y camisa muy blanca. Y luego un gorro muy alto que hacían de cartón, que era picudo, y un palo muy grande, que tenía que llegar a lo alto del gorro o sobrepasarlo. Y las chicas llevaban unas faldas que había aquí blancas, con dos o tres palmos de encaje de batista, blanquísimas. Si no las tenían, las pedías a quien las tuviera. Y luego un justillo y el mantón cruzado aquí delante que podía ser rojo o azul. Y unos sombreros que hacían ellos. Cojían los de paja, con pamelas, entonces las forraban con seda y luego lo ponían con cintas que caían por aquí, por allí de muchos colorines y con fotografías y cosas, esas iban muy bien. Y la cara, la llevaban descubierta, pero muy bien maquillada con unos coloretes, los labios pintados, que no lo sé cómo se pintarían. Ellas iban guapísimas. Entonces iban a visitar a los pueblos. Allí, dos mozos se adelantaban para pedir permiso al pueblo, decir que venían de visita de Carnavales, si podían entrar. Entonces el pueblo empezaba a tocar las campanas, se reunían, decían sí que pasen, ya está. Y entonces le hacían una fiesta muy grande. Ponían una mesa muy amplia en una plaza con bebida, galletas, lo que hubiera en los comercios, porque había comercios en todos los pueblos. Ellos escribían una comedia y la representaban con una fase de risa y otra de versos. Eso, todavía era yo pequeña y lo hacían. De madamita sólo eran las mozas y los mozos eran los madamos.

Francisco Rodríguez Bautista de 81 anos e Lola, Dolores González Rodríguez de 75, dous fillos únicos que criaron catro, recordan a dura vida de mocidade pero *con eses momentos malos, tiñamos outros que nos divertíamos.*

A familia

Eu crieime moito ca miña abuela ca miña nai estuvo case siempre fóra, en Venezuela, dazaoito anos. [Lola]

Bueno, estaba o meu pai e a miña mai, pero tamén il, tería eu once anos, ghustábanlle as rapazas e marchouse pra Barcelona, e quedei de novo tendo traballos e labores de personas maiores, de homes.

A escola

Nin un nin outro estudiamos hasta tarde. [Lola]

Había días moi apurados e había que traballar, entonces ó millor, tiñamos que perder un día de culegio. Entonces dispois, mandábanos á noite onda o maestro que nos enseñara.

Os xogos

Moitas cousas xoghábamos, chamábamoslle ó escondite, escondíamonos, entonces daban. Había outro xogo que lle chamaban o churro, que era moi bruto, puñámonos así e saltabamos unos por riba dos outros. Outras veces saltábamos distintamente

un eiquí, outro alí. Muitos xueghos, eu que sei. Divertíamonos, que aqueles eran os xueghos, os xoghetes que había, facíamolos os nenos. E logo, xuntábamonos todos, xoghábamos todos.

A luz

E non había, claro, luz eléctrica, nin nada, de ghas. A luz eiquí cheghou o ano sesenta e un e hasta aí era todo con candiles.

O río

Antes as mulleres tiñamos que traballar moito, principalmente no campo e a casa. E tiña que lavar. Ibamos por a hora do mediodía, pois terminabas de comer e recollías un pouco, e aí ibas ó río. Despois terminabas ou xa non terminabas siquera, e xa tiñas que ir outra vez pa fóra, po campo, i é así. E carrala auga, traíase da fonte. [Lola]

Os nomes do monte

Moitos nomes, Pena da Orelluda, o Ferranchano. [Lola]

Chamábamoslle alá o Alto de Eiradas, cada trozo tiña un nome. Cuando ibas buscar as vacas á tarde, algún que iba un pouco máis tarde disen, -Eh tu, viches as miñas vacas?-, -Pues mira, andábanche en tal sitio-, dábanlle un nome e sobre aquil nome pois un iba.

Os matrimonios

Naquela época, máis ben casábase a xente no pueblo ou ó lado do pueblo. Porque tamén non había comunicación, nin carreteras, nin nada. Entonces, distanciábamnos os mozos, que eran os que nos distanciábamnos e as mozas, as mulleres, pois claro, non salían do pueblo.

O minerio

Bueno, eu acordo, chamábanlle esto do minerio, o meu pai anduvo niso tamén cos portugueses. Incluso un quedou de lle pagar e non lle paghou e trouxérono pra eiquí. Pero a muller que sabía onde viña, veu e dixéronlle, -Mira, cuando nos traías o diñeiro, deixámolo ir-. Entences o meu pai i outro viciño tiñao eiquí na nosa casa. Deixáronos durmir xuntos, pero el era moi espabilado, e vese que falaron de noite, -Mira, vas alá onda o cabo portugués e dille que veña falar co de eiquí, que me teñen eiquí mitido-. Efectivamente, iles pensaban que iban buscar o diñeiro pra pagar. E veu o cabo portugués onda o de eiquí e chegharon -Teñen que botar un

portugués que teñen aí fóra-. O portugués marchou e inda esta hoxe alá, os cartos i o portugués. Así é, despois pasaban muito café, xabón, e bueno, moitas cousas.

O contrabando

Antes todo era camiñando por o monte. De eiquí a Montealegre, reto por onde estamos nós, hai máis de dúas horas, pero íbamos e víñamos. E camiñar cargados. A veces pra lá levábase como iba eu dicire, telas, lle chamaban, e pimiento, cousas así destas. Tamén o bacalau que se traía de Portugal pra cá e de eiquí pra lá. Cargamos bacalau, non eiquí, nun pueblo aí adiante. En dous anos, houbo algunha noite de levar once mil quilos. Con vinte burros cargar once mil quilos. Cada persona levaba un animal en escala. Unha noite non fun eu, e foi un rapaz portugués que tiñamos eiquí connosco. Entonces chegou a casa ás dúas da mañá e digo, -Logo, como ves agora-, -Ah, porque saíron os guardias e tuven que escapar-, e deixou o animal preso alá no monte. E dixeron, -Pois agora ven o lobo, e alá o animal está preso e mátao-. Collín, levanteime e marchei alá, e cuando cheghei, xa un dos viciños de alí, que eramos moi amigos, o recollera. Pero, como esas noites, moitas.

Os fuxidos

Polos montes, eu vou falar de cando andaban a escapar, poque eu nacín xa na guerra. Cuando era novo, inda vivíamos alá noutra casa e había un viciño de eiquí que andaba escapado. Entonces eu era moi pequeno, pero doume de cuenta, acórdome dil. Chamábase Gaspar, il no quíria que nadie o vira, porque o collían. Entón eu dicíalle, falaba inda mal, e dicíalle, apá, ecapa, escapa, que escapara. Entonces, era cuando iba pra cuadra, pra onda os animales e así. Si recordo.

O Carme de maio

A vida era mala, pero a juventú, sin embargo, tiñamos momentos que nos divertíamos. Eiquí nunha casa do pueblo tiñamos un salón e había baile case todos os domingos. Había ghaiteiros, e ó millor viña un doutro pueblo que tocaba o acordeón, así pasábamos. De eiquí deste pueblo seríamos ó millor trinta mozos e moitas mozas, e íbamos todos xuntos. Ó millor xa nós facíamos sesenta personas nunha festa, o sea que había muita xente. Claro que non se iba moi lexos.

Ibamos andando e levabamos unhas zapatillas vellas pa camiñar, e antes da entrada, cambiabamos os zapatos máis tal e deixabamos escondidas as zapatillas,

e na volta, volvíamos facer así. Pero non estabamos de noite, agora as festas son de noite, pero alí o terminar o día, pa casa. [Lola]

Antes, ca miseria que había, celébrase a festa o vintecinco do Santiago, e facíase a do Carme, que era a máis tradicional i a que máis éxito tiña. Era no mes de maio, o dazaoito. Había Moros e Cristianos. Aí, chamábanlle danzarís, que inda fun eu, tería por eí catorce anos, íbamos cunhas castañetas, un salto pa diante e outro pa tras, tocando. Entonces íbamos, hasta alá abaixo onde hai unhas granxas, cuns cabalos, botaban bombas e discursos, esatamente igual ca na Saínza.

Nicanor Veloso Tombo cos seus 78 anos é un dos tres homes de acordo do Couto Mixto. Casou cunha veciña de Meaus, con quen tivo catro fillos. Emigrado a Suíza, voltou para traballar como forestal e seguir co campo.

Os xogos

Elas xogaban a un xogho que lle decían as pedriñas. Nós xogabamos á billarda, ó xogho do gharabullo, aquí chamábanlle o xogho do gharabullo.

A malla

Eiqué sembrabamos patatas, centeno, maíz i algún trigo do ano. Despois veu outro trigo que dicían o tremeseño porque se sementaba no mes de abril, ese veu máis tarde. Por iste tempo estaba recollido todo o centeno, que seghabas a mao cun ghadaño, lle chamaban eiqué, e despois outros señores ataban os mollos, e traíase pa eira. Faghíanse unhas medas grandes e aquilo todo cerradiño de pico enriba, e despois viñeron as máquinas de mallar, e despois viñeron outras mar modernas que se limpiaban, se non antes caía o ghrao no suelo na eira. Eso fáloche de cuando eu tiña dazaseis, dazasete anos. As eiras, había dúas ou tres, alá abaixo indo cara á igrelesia. Varias en cada barrio. Entonces hoxe mallabas tu, i aquel e aquel ibamoslle axudar, uns ós outros.

O liño

Pois o liño sembrábalo, recullíalo e despois se levaba no río, cuando lle sacaban o baghaño, aquelas sementes cun ripo. Aquelo enriábamolo abaixo no río Salas, había uns pozos e unhas pedras por riba, e botaba alí unor días. Pos entón sacábano a uns campos e estendíano pa que secara. E logo traíano pa casa e mazábano, despois tascábano as mulleres nunha corte, púñanse sentadas a esta altura. Aquí había unha táboa grande, arriba, que lle chamaban o espadeleiro. Pois entonces de aí era cuando laborábano pa fiar, as mulleres fiaban na roca e co fuso, dale que te pego, e urdilo e levalo ó tear. Miña mai sabía tecer e a madriña que me criou, era unha gran tecedeira. Tiña o tear en casa.

O forno

O forno está eiquí á nosa espalda, pa cocer tamén todas as personas do pueblo. O sea, amasan na casa co formento madre. A masa xa léveda de casa viña praí nuns cestos. Aquí tendían nun tendal que había, entón varríaas o forno e pan pa dentro. Fagúíase un pan moi bo eiquí. Había unhas señoras que eran divinas facendo pan de millo masturado con centeno. Un pan que hoxe non roxe coma ese, no.

O traballo

E non cambiou nada de traballar no centro de forestais a traballar na construción oito horas en Suíza i pa casa. Aquí ó millor botabas vinte horas no monte, dependía dos acendíos. Tiñamos tres turnos de mañá, de tarde e de noite, e na hora deste tempo había que facer vigilancia e tal. E botei de forestal dez anos. Por esta zona, na comarca de Xinzo de Limia. Eu fun ó Xurés apagar fueghos, e fumos alá ás Neves, saben, de Pontevedra palá.

A emigración

Eu estiven fóra de solteiro, a primeira vez que marchei. Tiña vintetrés anos e fun para Holanda e despois viñen para Barcelona. Acababa de vir da mili. Depois vin e me casei. Logo marchei a Suíza, xa os rapaces traballaban no campo, e cullían o tractor, pos que eran de dazaseis, dazasete anos, e ganado tiñamos moito eiquí, esto era moi boa zona de ganado. Primeiro estiven nove meses no hotel Männliche, nunha montaña alá arriba de Grindelwald. Despois vinme e botei aquí un tempo, e logo marchein pa construción cerca da fronteira de Italia. Traballei alí tres anos, logo cuatro en Kandestek e aí despois volví para acá, porque me deron palabra que me metían na Xunta.

O “Mixto”

Arriba no monte “Mixto”, xuntábamonos alá cos portugueses e cas portuguesas, e bueno, a veces tamén había algo de piques entre a xuventú e tal, pero eso foi, pasando. Nós temos propiedades por aí arriba que son nosas, de eiquí, que son de leña pro fuegho. Están na relación e pagaban, un ano iban pagar a Portugal, i a outro ano pagaban a España. Unha pouquiña cousa, pero eu recordo que iba a miña madriña i unha prima do meu pai, os que tiñan propiedades alá arriba. Despois aquilo foise perdendo, pois claro, pasaba pa España.

O contrabando

Aquí o contrabando ibas aí a Turei (Tourem), e cuando te metías no Camiño Privilexiado ese, o camiño que era dos contrabandistas, aí xa nin carabineiros, nin nada che podían sacar as mercancías, o que comprabas. Despois aquilo foise olvidando e todo o que traían dalí era contrabando. E os ghuardias civiles estaban na fronteira e sacábancho, ben un quilo de café ou un quilo de azúcar, porque era máis barata alí. O café era moi bo en Portugal, taba aí o Sical, que viña de Angola.

Os fuxidos

Meu tío Castor anduvo escapado, foise pa Portugal. Despois botaron alá escapados moito tempo e despós, cuando se terminou a ghera presentáronse, e foron recarghados a África cinco, seis anos, pero, libráronse dos tiros. Morreu con noventa e sete anos. Meu pai xa estivera en Barcelona, colleuno alá na parte dos roxos lle dicían. E bueno, hasta caíu ferido na guerra. E despois, claro, na vida de Franco non pagaban esas cousas. Despois máis pa acá descubríque meu pai podía cobrar pola metralla que lle entrara no corpo, e arranxamos, pero cuando tiña que pasar o tribunal en Coruña, tiña o biombo posto pa morrer.

Os velorios

Eran na casa, cada un coma a tiña. Aquelo non era mui correto. Habíaos que duraban dúas noites. Aquelo non era velar, aquilo era unha comedia. En vez de ser un velatorio, era un fiadeiro, porque as casas, como estaban as casas. As de menos de cen metros cuadrados, unha cama nunha esquina, unha cama na outra. Despois ter o cadáver aí no medio, nunha mesa na que a tumbas pa alí mirar, bueno, pódoche explicar que había chistes, había tonterías. Eso non estaba correto. Cuando non había escola aquí, pos preparouse esto un pouco máis e tal, fighéronse aí uns baños e estiveron aquí. Estabamos até as dez, pechabas a porta e nada. Aquelo pa min era un atraso. Ahora hai que ir pa Calvos de Randín, ou pa Baltar ou pa Xinzo, onde teñan o tanatorio.

O Couto Mixto

Aquí non daba o soldado. Eu conocín o primeiro soldado que foi deiquí á mili. Un señor xa hai corenta anos ou cincuenta que morreu. Nin pagábamos a contribución, o sea, era coma Andorra. O que me cuntaba miña abuela, có propio libro do Couto Mixto tiña un valor inmenso. Era un libro seica moi ghrande, que estaba na hucha das tres chaves. Ese era o que tiña a importancia da leyenda do Couto Mixto. Entonces, hai un cura, por che dicir algo, de Tosende, eu porque mo contou miña abuela e outras personas. Naquiles tempos, e o señor de aí de Santiago, que lle dicían o don Pascual foron os que camuflaron o libro ese. Entonces dixeron, por máis seguranza, como aquil era un señor que tiña un comercio, vámolos levar pa casa de don Pascual. Levaron a hucha pra tela alí guardada. Despois volveu aparecer a hucha na sancristía de Santiago, pero o libro non apareceu. E según dicía a miña abuela tiña letras e as capas en ouro. Eso pódéncho dicir outras personas aquí do pueblo. Entón aquel che explicaría o que era o Couto Mixto.

Victoria Domínguez Rodríguez con 76 continúa vivindo na súa terra. Despois de traballar durante máis dun ano en Alemaña co marido, tiveron que voltar por causa da crise.

A familia

Os meus irmaos, éramos cinco, cuando era pequerrequiña chamábanme lña, e inda hai algún que mo chama. Eu son a segunda dos máis vellos. Aquí nacemos e nos criamos todos. O meu pai nunca saliu deiquí, nin a miña nai. Traballaban o campo i era do que vivían e nós axudamos. A miña mai dicía que ela anduvera facendo cavadas no monte descalza, con patatas cocidas.

As fontes

Eu cando era pequena, miña nai poñíame unha meta, a min e a meus irmaos. Primeiro tiñamos que carrar a agua e preparar as cousas pos animales, e despois deixábanos salir.

A escola

Tivemos unhos pais bandera que nunca jamás nos quitaron da escuela. Eu tiña 14 anos e inda iba, gracias a unha maestra que era de Meaos, doña Conchita, encantadora. Cando era de inverno dábanos pena que fora soliña, porque antes había moito centeo i era alto, e ía desde eiquí a Meaos. Queríamola moito e

íbamos con ela para que non lle pasara nada. Mandaban á escola o leite en polvo i o queixo, que viña nunhas latas grandes, de Nortamérica. E os rapaces xuntábamonos e íbamos buscar leña pa facer o leite quente. Depois, tamén o cura nos repartía o queixo, pero bueno, á maneira dil. Miña mai estivera moi enfermiña da columna. Xa daquela quitáronlle huesos dunha perna e fixéronlle un transplante, e había que pagar todo. Tiña eu oito anos e o meu irmao máis pequeniño, dezasete meses. Isto era na Semana Santa, o cura fora bendicir a casa, pero pero miña mai non lle poñía nada na mesa para que non levara, nin lle daba o centeo, nin os ovos. E en represalia, como fomos buscar o queixo, díxonos que para nós non había, que miña mai non lle daba avinza. Tiña cinco rapaces, que lle iba dar? O cura tiña máis ca nós. I o que lle había dar miña nai ó cura, dábanolo a nós. Marchamos como se nos abofeteáramos, avergonzados, e tamén lle levábamos gana ó queixo.

Os xogos

As nenas xogábamos ó truco i a saltar a corda e o tres en raia. Tamén con muñecas que as faghíamos de trapos. Os rapaces faguían os carros de nabos, pero vaia carros, eh! Alá cas súas rodas, os estadullos, todo, un carro completo.

Os animais

Eiqué temos a grande suerte que temos un monte moi grande. Íbamos levar as vacas á mañá e despois si se viñan, viñanse e senón, íbanse buscar, pero andaban alá todo o día. Miña abuela tamén tiña e paríanlle no monte, e cuando viñan, xa traían o becerro grande.

A emigración

Eu cuando tiña vinte e tres anos caseime. Casámonos en outubro i en xaneiro marchamos a Alemania. De feito eu casi non sabía falar alemán. Estuvemos traballando nunha fábrica de la. Había xente de todas partes. Bueno, e os galleguiños coma nós, eso era xa unha cousa! E estuvemos un ano e pico. O meu fillo máis vello naceu alá no óó. E ó pouco, foi cuando houbo unha crise moi grande en Alemania i os últimos que fomos, pois os primeiros que salimos. E paiqué nos viñemos, para onde íbamos ir. Eu cos meus pais i o meu home cos seus e xuntábamonos. O pai xa lle morrera i estaba a nai i o tío.

O traballo

O marido, Dimas, estuvo en Sabadell na Academia, botou alá tres meses. Era garda civil. Despois o destinaron a Asturias e alá estuvemos, en casa cuartel,

un tempo moi a gusto. Os asturianos son unha xente encantadora. Levei o meu meniño cuando era pequerracho, e despois viñémonos pa Cualedro, porque nos gustaba estar cerca da familia pa atender os pais o día que precisaran de nós. E quedeime embarazada, e o meu pequeno naceu en Orense onda o Michelena, de pago, pois daquela non tiñamos seguro. Os dous lévanse oito anos e medio. Estuvemos en Orense, primeiro estivo na cocina no cuartel, e despois tiña que ir faer servicio a Pereiro de Aguiar. Había moitos atentados. Tiña que sacar o coche do garaxe e eu mentres non sentía que arrancaba... Daquela tiña a opción de se xubilar, entón animeino e xubilouse ós cincuenta anos. E viñemos pa eiquí i eiquí estamos.

Os oficios

O meu avó foi capador. Anduvo capando todo esto por aí. Iba case hasta Beade, Verín, Medeiros, Villaza, bueno, moi lonxe. El ó mellor botaba por aí tempo. Tiña unha besta enorme i el era pequeno e parecía que iba un muñeco nunha besta. Así se ganou a vida. E ganóusea ben. A miña abuela dirixía, que tamén tuvo seis fillos. Tiña tear e despois ensiñaron á miña mai a tecer. Eles botaban o liño e faghían as sábanas con el. E a miña nai aínda fixo trapeiras e colchas de la. I antiguamente din que faghían a roupa interior de liño tamén. Eso xa no acordo eu. De facer as sábenas si, i o que lle dicían mandiles pa se cubrir. Faghíanos e despois tiñíanos de negro. Se iban buscar a Baltar tintes. E despois con algo caseiro tamén o facían, iban cerca da Paradela que hai unhas ramas que as cocían.

O contrabando

O meu abuelo anduvo no contrabando, i o meu tío David tamén. Eles transitaban máis ben polo río. Levaban e traían. Para que non os perseguiran, meu abuelo engañábaos. El ía esparcendo café por outro lado pa que viran de que por alí pasaban e entón os guardias iban seguindo o rastro do café e logo o meu abuelo pasaba por outro lado.

As festas

Eiquí do pueblo, a xente era moi animada. Cada unha salía por seu barrio e despois xuntábamonos no camiño, sin que chegaran uns non marchaban os outros. E de volta, hasta onde sentíamos a música, víñamos bailando, aproveitando ó máximo. No pueblo había unhas señoras maiores que tocaban a lata, os tres piés, a sartén e ca botella, e bailábamos ó son do que nos tocaban.

O Entroido

O Entroido si que era chulo. Aproveitábamnos pa comer un pouquiño mellor, chourizos i a cachola, todo de porco e Arruz dulce e o que lle chamaban o roscó. Disfrazábamnos con o que tínhamos, roupa vella. Eu de feito, o meu home era cazador, e poñíame a roupa dil e collía a escopeta. Despois, moito pa cá, xa foi cuando empezaron a dicir que prohibían ir ca cara tapada.

A Semana Santa

En Semana Santa sabes que faguíamos? Adornaban a igrexa, todo o que é a igrexa que é larga, poñíana cada un ca roupa da cama, a máis bonita que tivera. E entón colgábana así e faguían como un pasillo e estaba moi bonito aquilo.

A guerra

O meu abuelo Manuel cando foi na guerra anduvo escapado, un tío meu i o meu pai, Alfredo. A miña nai que aínda estaba solteira, pois andaba por aí nos montes entre Tosende i San Paio por a noite, íballe levar a comida. I o meu abuelo fixo como un zulo nunha casa eiquí en Santiago, unha dobre pared e polo día escondíase alí co meu tío David. O meu pai marchou pa Portugal, i un sobriño, estiveron nun pueblo que lle chaman a Vila da Ponte. Cando terminou a guerra, pois veuse pa acá.

O racionamento

Inda me acordo do que era a tasa. Viña todo racionado. Entón iban a buscar o aceite, o azúcar, arroz. Entón dábanche aquela cantidade e tíñaste que arreglar co aquilo. E chocolate había, pero era moi malo, así como se fora de fariña. Meu pai iba cobrar o que lle chamaban o subsidio polos rapaces e viña hasta donde lle cheghara o diñeiro. E mentres houbera porco comíamos ben eso e despois cuando se terminaba, iba comprar carne castellana en Randín o Calvos.

Os velorios

Os rapaces íbamos encantadas ao velatorio porque non íbamos a velar o morto. Se era no vrao, despois ás tantas, íbamos á fruta. Levábamos unha agulla con fío e cosíamos uns aos outros, e despois queríanse levantar e non podían. Os rapaces era ó que íbamos, importábanos ben o difunto

O loito

A miña mai sempre dixo que non puxera luto. Bueno, puxen algo por o meu pai, pero mira, acórdome de rapazas antes que traían ó mellor cuatro ou cinco anos o luto, hasta traían pañuelo na cabeza. Unhas crías.

O Couto Mixto

Durante o inverno iban de todo o pueblo xuntarse na casa dos meus pais. I os rapaces tiñamos que salir pa fóra porque non collíamos. Faghían o lume no suelo e todo arrededor, os homes. Que eu siempre lle sentía cuando falaban desto do Coto Mixto. escoitaba que eiquí a reina esa anduvera perseguida e Santiago, Rubiás e Meaos, a cobijaron. Cuando a buscaban nun pueblo iba pa outro. E sentín que tuvera un crío, porque viña embarazada, nunha última casa que agora está caída. Eu escoitaba eso e decía, esto será un conto. O meu abuelo morreu con noventa e moitos, e tamén me contaba todo esto. Tiña libros, que inda dicían que estaba firmado con letras de ouro. E tiña como unha arca, parecida á que teñen aí, i alí guardaba documentos e todas esas cousas. Cerraba con chave e non nos deixaba tocar alí. E o meu abuelo contaba e o da arca. Eu no na vira porque estaba na casa do cura, un milagro do Señor que non desaparecera.

ENTRIMO

O CONCELLO DE ENTRIMO

O concello de Entrimo está na Baixa Limia, no sur da provincia de Ourense. Linda con Lobeira e Lobios e, xa en Portugal, con Arcos de Valdevez e Melgaço. Ten un total de 84,53 km²; a capital municipal está situada na vila da Terrachá.

É un municipio cun relevo no que contrastan fortemente as terras altas da Serra de Queguas -que prolonga as alturas do Leboreiro- e as do Quinxo, cos vales que se abren ao río Limia e aos seus afluentes. Ao conviviren alturas superiores aos 1000 metros con outras que roldan os 300-400 m, o clima húmido do país presenta grandes contrastes e nas terras baixas alternan invernos suaves con veráns secos e ben calorosos.

De sempre foi terra pouco poboada dadas as características do territorio, que non podía dar sustento a comunidades moi amplas. Hoxe viven en Entrimo 1184 habitantes (2017) que se agrupan en núcleos moi concentrados que aproveitan ao máximo as posibilidades do terreo para situárense; organízase en cinco parroquias: Entrimo, Galez, A Illa, A Pereira e Venceáns.

A Serra de Queguas acolle testemuños das comunidades que aquí viviron desde os tempos prehistóricos até os máis recentes como son a necrópole prehistórica de Anamán, o castro de Pena da Moura ou a aldea de pastores das Cortes da Carballeira. Pola súa parte, da Serra do Quinxo é preciso sinalar tamén os seus valores paisaxísticos dunha riqueza ambiental e xeolóxica singular e de gran beleza.

O aproveitamento agrario sempre foi limitado e hoxe oríentase ao autoconsumo (millo, patacas, horta); pola contra, a abundancia de pastos promoveu a vocación gandeira das comunidades. Na actualidade estas terras son de singular relevancia na recuperación e posta en valor da Raza Bovina Cachena, que tivo en Olelas un dos redutos que permitiron a súa supervivencia. Estes animais -das razas máis pequenas do mundo- críanse coma sempre nos montes da zona e producen unha das carnes máis saborosas que poidan degustarse.

Os servizos estruturan a economía de Entrimo que ten tamén no turismo un dos seus sectores máis relevantes xa que este concello foi dos primeiros que na zona

comezou a poñer en valor e divulgar a súa riqueza ambiental e etnográfica. Hoxe conta cunha oferta de aloxamento e restauración bastante razoable.

En conxunto, a historia do municipio é a das súas comunidades labregas que até o século XIX viviron baixo o dominio de diferentes señores (o rei, o mosteiro de Celanova, o condado de Ribadavia) e que se desenvolveron ao fío dun territorio quebrado e de fronteira. A súa pegada permanece nos vellos camiños de fronteira ou nas “pequenas” arquitecturas -como son os conxuntos etnográficos- que hoxe se poñen en valor para o seu mellor coñecemento e goce de veciñanza e visitantes.

A igrexa de Santa María a Real, na vila da Terrachá, é un sinalado exemplo da arquitectura barroca de aire churruigueresco; construída entre os séculos XVII-XVIII, amosa unha fachada a modo de retablo de grande espectacularidade e maxistral feitura. Unha obra humana que rivaliza coa maxestosidade da natureza deste municipio.

HISTORIAS DE VIDA EN ENTRIMO

Ana María Álvarez Rodríguez, Anita, é natural do Casal, na parroquia de Santa María A Real de Entrimo. Ten 84 anos e estivo 47 emigrada no Brasil. Na entrevista estivo acompañada por unha das súas irmás, Concha, dous anos maior que ela e que sempre estivo na aldea.

A familia

Tuvemos un irmao que foi ao servizo militar. O primeiro que foi, estivo tres anos polos Pirineos. E cuando veu a primeira vez había un ano que se fora... e veu mui mal! Miña madre neso era mui adiantada, nos tempos dela. Mui, mui, mui adiantada. E cuando veu o meu irmao, non pudo entrar na casa. Temos alí un atinado, un barracón así p'ó lado, que é del, e miña madre díxolle: - Vai pra alá, e quitou a roupa porque viña cheo de piollos! Entón miña madre encontrou cun teniente, ele xa estaba retirado, e díxolle: - Don Antonio, eu mandeille o meu fillo vestido e limpo a Franco, pero Franco mandoumo cheo de piollos e desnudo! Naquele tempo non era cualquera que lle dicía unha coisa desas...

As lareiras

As cociñas antes eran nas lareiras. E había mulleres que tiñan cabras de quentarse no lume! Chamábanlle as cabras a aquelas marcas que facían así, queimadas nas pernas.

A fonte

Temos unha fonte alí e outra poza grande á que ibamos moito lavar. Á fonte chámánlle a Bieita! Esa é famosa! É unha auga mui boa. Para lavar tiñamos tanques.

Os xogos

Muñecas de trapo! E os rapaces facía eses roliños mans deses pra andar. Empezaban de eiquí e iban hasta o puente. Os nenos antes non tiñan tanta cousa, pero... Tamén xogabamos ao truco, ao, á rueda, aos coñños, ós piñóns i había o da bolicha. Ao da bolicha xogábase moito, tanto nenos coma nenas. E moita xente rebentaban as uñas coa bolicha! [Concha]. E á billarda. Collían aquela madeira, batíanlle alí e saltaba. Pero só xogaban os homes aí. As mulleres non [Concha]. Aquelo era só dos homes, dos nenos. As mulleres, as mulleres non podían... i os homes tamén xogaban a aquilo de la mula, non sei que.

O traballo no Brasil

Traballei nove anos nunha fábrica de puntillas e logo nun hotel. Na fábrica das puntillas foi mui bo traballar. Dánche tres días para ver si sirves, porque era todo a máquina de motor e todo. I había unhas máquinas grandísimas onde bordaban. I as máquinas das puntillas, alá chámánlle renda, máis puntillas, encajes, esas coisas todas, éranche unhas máquinas redondas coas agullíñas e os fíos. E aquilo ten que funcionar todo mui ben, porque senón rompe. Unhas máquinas francesas como de eiquí alá á outra casa. E traballaba unha dun lado, e era unha peza arriba e outra peza abaixo. E a miña irmá traballaba nunha desas! E unha traballaba deste lado pra enfiar as agullas e do outro lado as canillas. Poñían as canillas, se non iban, e tiñan unha bolsa así e íanche pondo. Ah, érache todo... non era... cousa fácil. I eu era nunha máquina de bordados.

Logo traballei de camarera e fui para outro lado, porque me pagaban máis. E cuando entrei alí, traballei sete meses de camarera, logo supervisora e despois fui gobernanta e xa fun para un hotel, noviño de todo. Fui eu que montei todo, e foi mui ben. E traballei aí 30 anos!

A Casa de Galicia

En São Paulo tiñan a Casa de Galicia e ibamos todos os domingos. E tiñan moitos conciertos así de cousas que iban de aquí de España. E alá tamén había moitos artistas que foran de aquí pra traballar alá. E tiña a orquesta Casino de Sevilla que aquilo... ooooohhh! Aquelo impuña! Era así. Eh, na Casa de Galicia xa tiñan que ir pra un espacio maior porque xa non cabía a xente alí.

O regreso

Volví en dous mil cuatro por culpa da miña irmá, que se puxo mala e solo quería vir. Entón mandamos arrumar esta casa que quedara dos nosos pais, vendemos a casa que tiñamos alá e viñemos.

O contrabando

Nós, ás castreiras, cando viamos as castreiras decíamos que viñan co café e co azúcar. Aquí era o que había. Viñan polo monte. Eso é moi diferente. Nós estamos eiquí, na raia!

A festa

Aquí sempre se festexou o día de San Miguel. Naquele tempo era o cocido o que había entón. Íbase á montaña, compraban unha cabra i asabámola no forno.

San Xoán

Por San Juan sabes o que facían? Regábanse uns aos outros, xogaban á auga, que eso aquí agora xa non o fan. Entón os mozos, andaban atrás das mozas para as mollar e ás veces hasta ás persoas maiores .

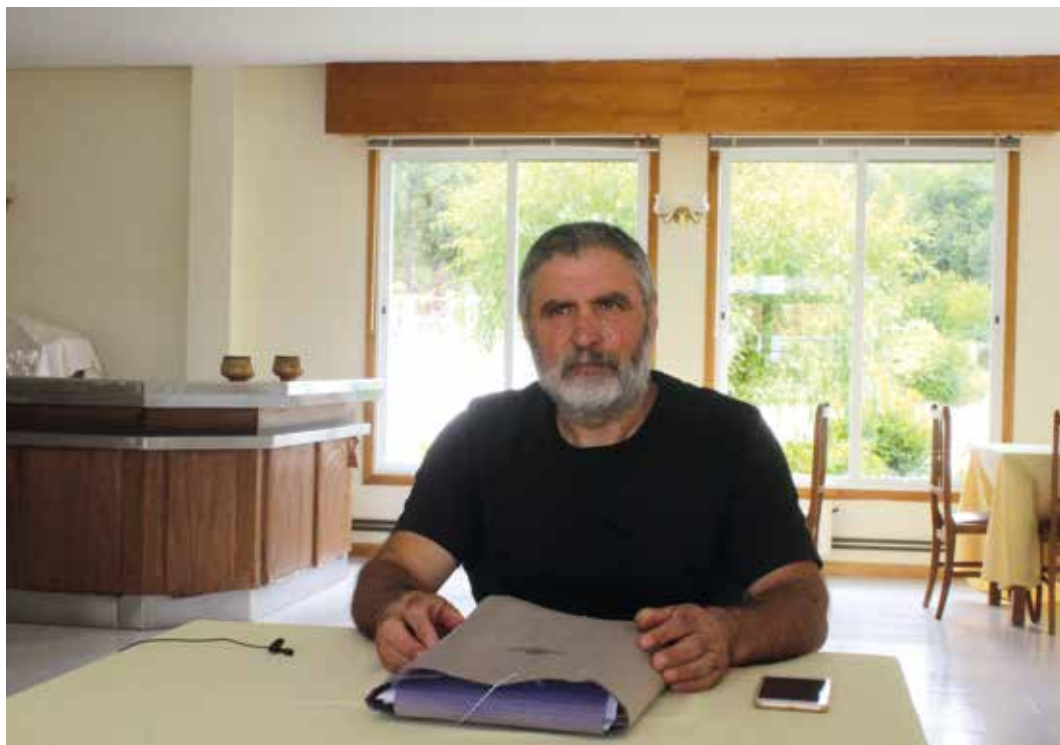
A morte

Antes os enteiros eran todo da parte da mañán, non como agora, que é á tarde ou cuando lle cuadre. O luto era por un irmao dous anos e polos pais tres.

A Pía da Moura

Aquí ten un pozo que lle chaman os mouros, no río. Decía que a mora... porque ten a pía da mora. Aquelo alto é a Pía da Moura, e dicen que a mora víñase lavar ao río que lle chaman Pozo dos Moros. Todo por baixo da terra, por un túnel. Eu subín alí unha vez, mais xa non me acordo... ten unha pía, unha pía de pedra. Unha pedra que lle chaman a Pía, entón é que os mouros estaban.

Juan José Estévez Estévez, alias Pepe Ficheira, ten 67 anos e é natural da Pereira, na parroquia entrimeña de San Facundo da Pereira. Como el mesmo di, traballou nunha *variada gama de oficios, pero todo relacionado coa terra!* Cultivou tabaco, tivo granxas e foi bibliotecario en Entrimo.

Os xogos

Faciamos unhas bicicletas de madeira e faciamos carreiras coas bicicletas de madeira. Que problema había: que só podía ser costa abaixo, porque non tiñan pedal!

A radio

Eu creo que na miña casa era na primeira na que había un aparato de radio. Aquelo era espectacular, porque viñan alí os veciños a escoitar á noite. Conocían aos locutores, chamábanlle polo nome... E non había nada máis, era o único divertimento que había. Xuntábase a xente cun silencio asombroso a escoitar Radio Intercontinental de Madrid, me parece que era, ou Radio Nacional. E poucas máis emisoras había. Porque agora hai moitísimas máis. Pero entóns aquilo era o top, como din agora.

A rega

Para regar facíase exactamente igual que agora. Había unhas roldas e cada un vai cando lle toca. Está distribuído según o terreo que ten cada un. Pero non sei se é pola climatología si polo que é, que ás veces ármanse unhas discusións terribles. Que tu collíchesme a auga... Bueno, ese é outro dilema.

Os muíños

O muíño tamén era unha rolda como a da auga, e cada un tiña unha parte alí. Podías ter o día, podías ter a noite... Había varios muíños no río de Portugal i había muíños no río de Canle i Guxinde, que son da parte española, e cada un tiña según lle correspondía. Quedan bastante retirados do pobo e a xente tiña burros destinados a tal efecto, que agora chamánlle burros fariñeiros. Bueno, o que tiña burro, o que non, arreglábase. Durante a posguerra, os muíños eran moi perigosos, perigosos no sentido de que lle iban e roubábanche a fariña, sobre todo os que estaban na fronteira. Entonces, a xente iba e tiña que durmir alí para que non lle roubaran a molienda.

O viño

O viño aquí é bastante malo. Aquí chámasele unha purrela, ou viño de tres. O viño de tres é un viño tan ácido, que tente que coller dous para que poidas beber porque quedas...

O tabaco

Un ano botei tabaco. O tabaco iba directamente á empresa nacional. Cultivábano sobre todo en Grou e logo tamén en Lobios e en Bande. A min déronme as plantas, pero aquí non se adaptaba moi ben porque, a parte de vir máis tarde que nos outros lados, supoño que pola climatología, tamén secaba máis tarde, e o tabaco pagábancho según o color da folla. As follas que tiñan un color uniforme, eso chamábanlle capa, que era para envolver os puros, pagábanse moi caras. Pero eu nunca tiven dese, por eso deixei de cultivalo. Dábanlle a semente a unha serie de xente. Eu iba a recoller alí as plantas, e claro, volvíamos ao mesmo, as que lle sobaban a eles. Logo, as miñas, como me iban vir ao tempo coas deles? Cando as puñas a secar, que xa pasaba o calor máis forte, secaban tarde, e irregularmente. Entonces, non mantiñan un color uniforme, que é o que precisamente se buscaba. Eu levábao a Río Caldo. Enfardábase, colocábase en fardos, e logo viña o camiión, recollíao, e íbamos a Pontevedra á clasificación.

Vacas á ganancia

Aquí había unha figura que non sei se era moi habitual noutros lados. Era unha persona que tiña máis ou menos diñeiro e daba o que se chamaba unhas vacas á ganancia. En que consistía eso? Pois dáballa á xente que era pobre, que non tiña posibles para comprarse unha vaca e tela de súa propiedade. Entón, esta xente aproveitábase do leite e do animal para traballar, e dáballes algún porcentaxe do tenreiro cando o vendían.

O contrabando

Aquí houbo bastante contrabando, pero era un contrabando de subsistencia... Unha tarifa, chamábanlle a vinte quilos de café. Íbano buscar a Portugal e levávanos hasta a Feira Vella. Alí vendíanos e dábanlle unhas monedas, porque non había outros ingresos na casa. Viñán polo Batán, aquí á fronteira, e levávanos hasta Grou, ou viñán incluso con mulas. Pero aí pasaba de todo, hasta cobre, metais... Nos anos setenta e pico ou ochenta, o que pasaba eran plátanos, bananas. En Portugal había unha escasez tremenda de plátanos e os plátanos de aquí iban hasta O Porto e hasta Lisboa. Pasaban pola fronteira, pero como había as cadenas, viña un camión grande hasta Grou e despois levábanos con camiións pequenos.

Semana Santa

Eu creo que son parte dun rito pagano pero antes, cando acababa a Semana Santa, iban a cortar un loureiro e púñano nun cepo á entrada da igrexa. Entón poñíanlle cintas e enchíanos con elas! Pero ao mellor iban co loureiro desde Ferreiros, que queda a bastante distancia, de noite, para que o dueño non se enterara... E tiña que ser roubado, senón xa non valía. O sea, si o quinto mandamento prohibe roubar... tamén isto é un contrasentido que o levaran e que o puxeran á porta da igrexa! Igual por eso non o meterían dentro!

Nadal

En Nadal, despois da comida familiar, a miña abuela dicía de non recoller a mesa. O sea, acabas de comer e queda todo tal cual está. Por que? Porque veñen as almiñas para comer! Mira tu, as almiñas se son espírito que van a comer nin que leches, pero bueno, a historia é así!

Os cadaleitos

Na Feira Vella había un señor que faía os ataúdes e vendíanos alí, na tienda. El dedicábase a eso, era carpinteiro, o Manín. O Manín era o que se dedicaba a facer os ataúdes, as tumbas, os cadaleitos, non é?

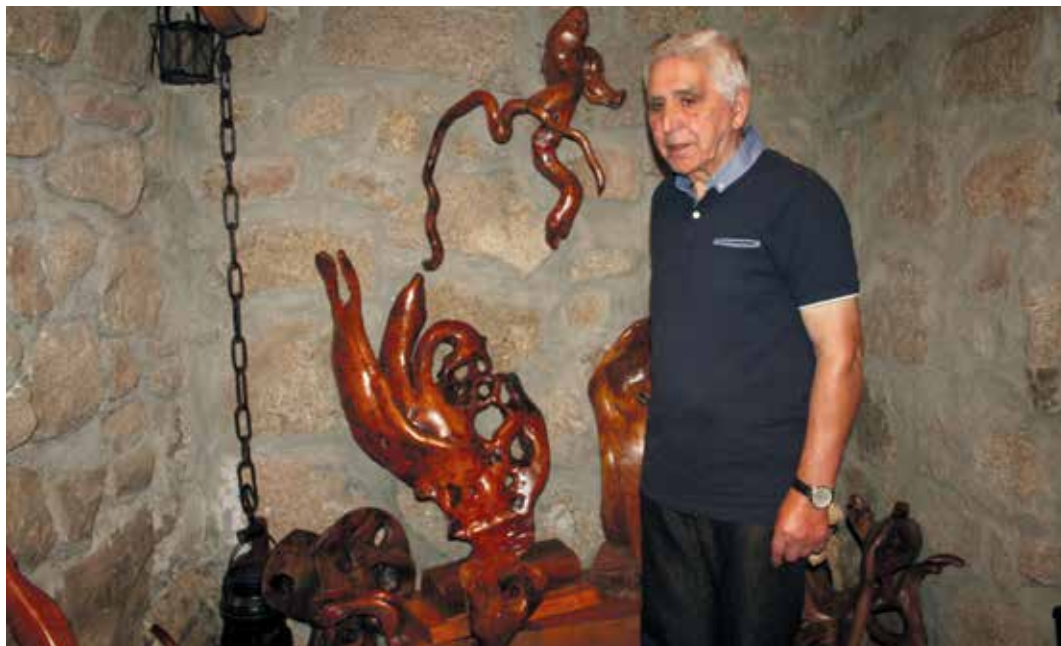
Os velorios

Eu creo que a palabra non está mui ben utilizada neste caso. Alí era a leche, atábanlle os pés por debaixo da mesa, que non sei que. Aquelo era unha desgracia. O velorio duraba toda a noite, entonces, non se deitaba nadie e había que acompañar á familia, estar alí. Repartíanche uns cafés, unhas galletas, un chocolate... E claro, segundo vai pasando a noite, a xente vai sucumbindo aos efectos de Morfeo. Entonces, siempre hai un simpático, que te aburres, que non sei que, atábante á mesa, atábanche os pés. Chamábate: - Que salgas alí fóra. O tío levántabase... bueno, aquilo non era velorio nin era nada. Era todo, menos eso.

Tomás das Quingostas

Aquí temos unha historia dun héroe local, que inda encima é portugués! É o Tomás das Quingostas, que era dun pueblo que queda entre Castro Laboreiro e Melgazo que se chama As Quingostas. Este home é unha especie de Robin Hood da raia. Que é mentira, porque este era un atracador, un asesino, un pájaro de cuidado. Pero aquí temos a idea de que dedicábase a quitarlle aos ricos para darlle aos pobres. Entonces, este home atracaba a uns, dáballo a outros e era o héroe local. Meu pai contaba unha anécdota do artista este que resulta que, quen eran os que tiñan aquí, nestes bandurriales, o diñeiro? Os curas! Pois este señor coa súa banda foi a atracar ao cura de Grou. Pero o cura estaba esperando e recibiu de mala maneira, e tuvo que seguir, co rabo entre as pernas. Entón foino esperar outra vez. O cura viña da Canle nunha egua, que era o coche que había. E o Tomás das Quingostas saíulle ao monte e díxolle: - Señor cura, sabe o que quero? I o cura díxolle: - Sei. Quitou unha faca do bolsillo, cortou a orella e entregoulla. Pois parece que era o castigo que lle impuña este Tomás das Quingostas ao que non podía atracar. E aínda hai moitas máis anécdotas deste home que, realmente son inventadas. Totalmente. Estas son historias... horribles! Porque o home matou xente, o home foi un asesino, o home participou en reyertas políticas... Pero aquí é un héroe, un Robin Hood da raia!

Jesús González González, Jesús da Eira, é natural de Ferreiros e vive na Terrachá. Emigrado en Francia e en Madrid, aos seus 82 anos a súa paixón é a escultura, oficio ao que non se puido dedicar profesionalmente.

O campo

Na miña casa dedicáronse ao campo e ao arrastre de madeira, porque tiñamos bois na casa. I cando era pequeno escapáballe co carro i cos bois. A madeira era para as casas e tamén iba para fóra. Metían a serrar a madeira e todo eso.

O contrabando

Sabe o que é máis contrabandeaban eiquí: era o cambio de diñeiro e o café. E dicían eles: A fronteira o dá i a fronteira o leva! Cuando meus padres e os meus irmaos un fora pra mili, e o outro estaba en San Sebastián, eu era o que iba co carro pra o monte. E alí a cousa xa cambiaba. E voulle contar unha mui bonita! Resulta que viña cos bois de meus padres de Ferreiros, que eu iba arrastrar madeira p'ó monte, e vin ás mulleres. I os guardias estaban sempre á espera delas pra lle quitar o café. I unha delas leváballe o café a meus padres. I un día díxenlle eu: - Cuando veñan á próxima vez, veñan a tal hora, que eu lévolle o café pra alá. Ustedes non se preocupen se pasa algo digo, dígolle que é meu é xa está. Bueno, collín, ibamos pr'ó monte e había a herba seca, o feno. Entonces, metín unha capa de feno por

baixo do carro, os sacos por riba, feno, e despois máis sacos e feno por encima. I eu deitado no carro. Pillame por aí diante, e o sargento, que era amigo meu, dime: - Tu non verías a ninguén por aí nin nada. - Eu? Nada, nada, nada. Mire, ás veces vexo, pero hoxe non vin a ninguén. Sigo, e onde está a igrexa, encontro a outro: - Jesús, mire. - Non lle vin a ninguén. E dice: - Pois estean con cuidado. Eu mandara aos outros vir pola parte de arriba do pueblo e que se meteran no serradero. E así mesmo. Cheguei alá e estaban á espera, e díxenlle: - Quítenme esto deiquí e métano por onde poidan, porque a Guardia Civil está alí arriba. Alá foi o home tan tranquilo, e ao carajo. Bueno, tirou aquilo, i a muller que lle levaba o café ao meu pai, levoulle o café, pero non llo cobrou. Cando cheguei á casa, díxenlle ao meu padre: - Non veu por aquí a do café? - Veue. Pero foi ela e regaloulle o café. E dígolle eu: - Como que lle regalou o café? - Si, que cho regalaba a ti. E dixer: - No, usté nunca lle debeu de coller o café sin pagarllo. Pero non se preocupe que llo pago eu. Bueno, pra outra vez, veu a muller e díxenlle: - Tome, o diñeiro que lle debe meu padre. Eu non lle figen eso para que me dea diñeiro. Eu vinas pra salvar a ustedes, pero non pra que me fagan esto.

A emigración

Eu cuando me casei, marchei para Francia cun amigo que tiña da escola. Estuven en Ancy. E despois de Francia, Madrí. Alí estaba nunha desas torres grandes, levaba aquilo todo, i alí estuven moito tempo. Os fillos maiores xa naceron en Francia, pero despois saeume o traballo ise i alí me jubilei, en Madrí.

Fusilados

Un sobriño de meu padre, José*, matárono da guerra, pero eiquí. Estaba en Portugal, escapara. I o home viña por eiquí e roubaba, porque claro, había fame. Viña polas noites e levaba algo. Pero despois xa roubaban vacas i de todo! Entonces, un día, eu tería cuatro aniños ou unha cousa así, miña madre viu un home baixar polo pueblo abaixo. O camiño aquele subía a Pereira e despois ao Ribeiro, que estaba do outro lado. E dixo miña madre así, acórdome como é hoxe: - Pasou alí un home que vai buscar ao Rizo a Olelas ou ao Ribeiro, porque lle chamaban o Rizo porque tiña o pelo rizo. Pois, tanto foi, que o colleron. E xa o levaron, e matárono. Meu padre inda foi a Orense, porque era fillo dunha prima del, pero non puido facer nada. Xa estaba a guerra casi no último. Eso foi algo terrible.

* José Fernández González, Rizo, naceu en Ferreiros o 15 de novembro de 1915 e foi asasinado en Ourense o 22 de decembro de 1942. Guerrilleiro antifranquista galego, en 1937 fuxiu para o Ribeiro. Procesado en 1941, foi detido ao ano seguinte e xulgado en consello de guerra, acusado de rebelión militar e condenado a pena de morte. Foi fusilado no Campo de Aragón (Ourense).

San Xoán

Se sacaban os carros das cortes. Nós sacamos un ás costas para que non nos sentiran. Eu entrei polo muro da parte de fóra, un muro alto, abrín a porta e sacamos o carro ás costa pra que non o ouviran! Buah! Non quero... Gustábanos quitar os carros i así esas cousas. Pero as cancelas, non. Non nos fagía así moita ilusión. E o día de San Juan pola mañá, caldeiros, cubos, e veña a regar á xente! Eso aínda se fai agora. Pero non como antes.

Campanadas

Resulta de que o pueblo de Bouzadrago ten unha capilla i eu tiña p'alí unha novia. Entonces, un día eu deixei a e viñemos p'abaixo, nós p'a Ferreiros i elas xa quedaban alí. E que fago? Na capilla, prepareime pra poder subir arriba e tocar a campana. Eu fun antes, e cuando os outros viñan pra baixo empecei a tocar a campana! Ah, meu amigo! Empezou a xente a berrar! Mira, uns polo camiño abaixo, non se vía nada, o camiño cheo de auga... uns trompicóns que aquilo nin Cristo! Madre mía!

Coplas

En Guxinde cantabamos cousas así porque tuven unha moza alí. I hai as herbas no monte, que despois encontrámolas!

*As mociñas de Guxinde con que peinan o cabelo,
cunhas herbas que hai no monte que lle chaman tormentelo!*

Os enterros

Antes as cousas non eran o mesmo que agora. Que ninguén mo tome a mal, pero a xente antes era mui burra! Viñamos desde Ferreiros ca xente ás costas, nos ombros, hasta aquí á igrexa e despois ao cementerio. Habendo bois nun pueblo, limpias o carro ben limpiño, puñas o cadaleito no carro, e viñan eiquí fenomenal. Verdá ou non? Pois non! Había que vir con eles ás costas! E trujemos unha que pesaba cento e pico desde Ferreiros eiquí. Isto non é cuento nin invento ningún! Pero había outros pueblos que inda eran peor. Os de Buscalque viñan enterralos á Illa, ás costas! E non habería un carro para traelos?

A escultura

Empecei desde neniño pequeno! Serán bos ou serán mellores, pero é a miña vida. E xa empezou cando íbamos enredar cas ovellas, que ao mellor hasta perdíamos

as ovellas! Empezamos o meu primo i eu. E se non nos huberamos separao, tiñamos feito aquí unhas obras de cuidado. Cada unha tiña a súa historia. Con sete anos, xa luchaba alí para por ás mulleres espidas e todo. É verdá. Si! Despois, cuando me jubilei, vin dereito pra eiquí para eso! Aí hai de todo!

Juan José González Álvarez ten 42 anos. É natural do Casal, pero vive no barrio de San Pedro, na parroquia de Galez. Aínda que se dedica á construción, é cesteiro afeccionado e tamén comeza a facer incursións no mundo da forxa tradicional. Na entrevista estivo acompañado polas súas fillas, Nerea e Iria, e pola súa muller Feli.

A casa

Eu aínda me criei nunha lareira. Nacín na casa dos meus abuelos e logo fun para outra que fixeron meus pais cando tiña cinco ou seis anos. Alí a cociña estaba á parte da casa, era unha lareira, onde se curaban os chourizos, como se facía antes. Na casa tamén había corte dentro, pero máis abaixo.

O forno

En San Pedro o forno é de veciños. Normalmente, nos pueblos, ao mellor había algún comunal, pero a maior parte era de veciños. Aquí hai un, outro alá enriba, outro alá noutro pueblo que se chama As Quintáns, hai varios. Como no Casal, que é o que máis coñezo eu, había dous, un no barrio de arriba e outro no barrio de aquí.

O contrabando

Meu pai algunha vez foi ao contrabando, pero casual, non é que se dedicaran exactamente a eso. El era de Grou, e iba a traer, normalmente café e aceite.

Feli: miña nai tiña unha tía que andaba no contrabando. E estou segura que foi violada, pero nunca o reconeceu. Reconecía que lle batían e lle quitaban a mercancía, pero nunca que fora violada. Fáloche de xente mui maior que morreu con ochenta e nove anos cando eu tiña catorce. E a filla dun señor que asenaron aí, esa muller tamén iba ao contrabando e tamén foi torturada e violada. Que despois, de máis maior, dicían que estaba tola. Ela non estaba tola. Estaba mal polo que viviu...

Serradoiros

Meu abuelo traballaba nun aserradero. Era aquí, na Feiravella. Había dous eiquí na Feiravella, un que traballaba meu abuelo i outro, que tamén traballaba o abuelo da miña muller nel. Era para madeira, creo que principalmente pino, aínda que eiquí hai tamén bastante eucalipto alá afora e algún cairía. Pero ao principio supoño que pino, casi, a maior parte.

Cesteiras

No Casal había unha señora, veciña miña, que facía cestas. Ela veu pra eiquí do embalse, cando veu o embalse que cubriu todo. Recordou que ela fagía na casa para a sementeira, para a colleita e para estas cousas.

E cesteiros

Aquí en Entrimo houbo un cesteiro que conocín... era cesteiro, gaiteiro, era un tipo súper polifacético. E conocino, era pequeniño, claro. Sei que fagía cestos porque había cestos en todas as casas dil. Chamábase Liberio.

Traballo e afección

Traballo na construción pero, como hobby que me guste de verdá, é a cestería. Hai un cesteiro eiquí en Lobeira de toda a vida, Antonio, que teño ido a falar xunto del. Un home mui experimentao, sabe moito, pero despois tamén con libros. Considérome autodidacta. A curiosidá empezou todo pola pesca, porque se me rompeu un cesto e fuchica, fuchica... un día tíralo, e pasas dil, ao día seguinte vólvelo coller, e foime gustando por eso. Fágoos de vimbios e de madeira aberta. Aquí chámanse cosas, noutros sitios vergas. Vou a algunha feira de artesanía,

pero poucas, porque tampouco teño demasiado tempo. E ao final dáme pena vendelas. Moitas regalollas aos amigos. Facer o cesto en si, se é unha cesta pequena, non leva realmente moito tempo, o que ten é o proceso todo detrás, que é o que a xente non ve! A madeira vou cortala, de castiñeiro, de sanguinho, avellano... hai varios tipos. Logo cócese ou quéntase, ráchase, prepárase nun burro e fas a cesta.

A forxa

Ahora tamén teño unha forxa e intento fager algunhas cousas, pero bueno, só estou intentando! De momento... Como traballo na construción e na pedra, empecei coa forxa para templar punteiros. E teño sempre máis interés en fager un pouquiño pero bueno, despacio. Na forxa teño unha ventuíña, unha manivela á que lle montei unha mesa, pero fuelle non teño. Hai un chaval aí en Lobeira, que aprendeu bastante máis de ferreiro e traballa diso, e ten fuelle e esas cousas todas.

San Xoán

San Juan celebrábamolo sobre todo no Casal. Siempre, desde pequeniños... O que fagiamos era regarnos con auga de mañana a noite. Mollarnos todo o día. Ao que cazabas no camiño, sabía que estaba perdido! Ibas á fonte, collías a manguera ou o que tocara, o que tiveras a mao. Ahora, a miña nai, cando é o día de San Juan, bótanos unha pouca ás miñas fillas e a min.

A guerra

Meu abuelo, por parte de meu pai, foi á guerra. Estuvo en San Sebastián. Eu de pequeno preguntáballe, porque tes curiosidá, pero el nunca che dicía eu non matei a ninguén, sabes? Non che entraba no tema guerra... Dicía que estivera alí, punto. Non había máis conversación.

Feli: meu abuelo materno tiña dous balazos, un na cabeza i un que lle entrou nun brazo. I nós cando eramos rapaces, a pregunta era: - matabe moita xente, abuelo? E si estaba así tal dicíache: - bueno, pois eu que sei, pois eso mataban, outros mataban aos outros... Pero si estaba cun día destes tal, choraba i dicía: - eu nunca matei a ninguén, eu nunca matei a ninguén! E poñíase moi nervioso, e choraba. Estuvo en La Línea de la Concepción, i o outro estuvo en Navarra. Dicíanos que non se podía fumar de noite porque vían a colilla, que se vestían con roupa dalgúns que estaban mortos, que os comían os piollos... pero eran así historias mui generales.

Fusilados

Aquí fusilaron aí a un veciño de Felisa, aí abaixo xusto, non me acordo do nome.

Feli: debíase chamar Manolo, pero non está moi segura. A el matárono, diante da filla e do neto, dun disparo así, a traición. El estaba escondido, e ninguén sabía onde estaba. Pero delatouno unha nora. Imáinate. Porque a nora era do bando contrario. E figeron que o chamaran, e cando o señor saíu da mina onde estaba escondido, pegáronlle un tiro diante do seu neto e da súa filla. O neto, por exemplo, é un señor que hoxe en día ten 83 anos i el está traumatizado. lle diche, non vos enganades, rapaces, son os da pistola, pero agora tráena escondida. E non podes razonar con el nada deso porque non entende.

Luisa Domínguez Vázquez, Marisa, ten 76 anos e é natural da Quintán. Aínda que agora vive na Illa, estivo trinta e dous anos emigrada no Brasil traballando de costureira. Hoxe, parte da súa familia segue alí.

A familia

Un irmán do meu pai vivía nos Estados Unidos. I entón ele cando viñan, comprábanos sempre un calzado bonito, unhas sandalias bonitas, e aqueles calcetíns sport hasta a rodilla! E puñamos moito aquelas flores na cabeza, aquelas flores do campo na cabeza!

A miña abuela fagíanos os calcetíns, as chaquetas, os vestidos, as bragas... fagíanos todo! Ía alí onda o Benino, que era o comercio que había, e compraba uns metros de tela según o diñeiro e despois fagíanos todo igual, para todos iguais.

A escola

Era doña Mercedes que daba escola pra nós. Os párvulos eran arriba en Charouvil, despois viñamos nós i os homes eran eiquí onde o ayuntamiento. Estaba todo separado.

Cultivos

Eu non conocía as cenorias! Conocía as fabas, os tomates, os pementos, as cebolas e os allos, que se botaban moi pouquiños, unha beiradiña. E fui conocer as cenorias no Brasil!

O forno

O forno era do pueblo. Eu pénsome que era cada quince días que se cocía. Amasábase o pan na casa e levábase ao forno naqueles cestos que había antiguamente de madeira, e despois fagíase as broas do pan.

A facenda

Na casa da miña abuela había dúas vacas, unha becerra, dous porcos e tiñan sempre un burro. Mais era diferente, que era mui grande! Ah, e unha ovella. Bueno, esa non era ovella, era unha cabra, mais era tan grande que nós criámonos co leite dela, co leite desa cabra. Siempre tomamos aquele leite.

Sobremesas

Fagían aquele pan con viño, as tostadas. Chamabálle as tostadas de pan con viño, cun pouquiño de azúcar por riba. Na Noche Buena fagíase moito. Eu non acordo outro dulce. Deso, as tostadas, que dicía mamá, e o roscón. Mamá siempre fagía un roscón o día de Ano Novo porque como era San Manuel. Entón tiñan unha botelliña de licor café. I nós estabamos toliños para comer un anaquiño daquele roscón!

Eiqué tamén fan o arroz dulce do forno. E queda rico, queda mui ben, si. É un arroz con leite, mas despois leva azafrán, moitos ovos e manteca. Aquelo queda cremoso, lévao ao forno, e como o acenden por riba, queda doradiño. Bótanlle anís e sabe moito!

Contrabando

Eso falábano moito. Eu acórdome que o meu sogro, Dios o teña onde descanse, despois de eu casar, inda foron levar puntas a Portugal. Ían por aquí por baixo. Eu tiña un parente que xa morreu, e viunos pasar, e fijo que non os veu. Despois comprabas o panciño, e todo o que é aceite, e o que se podía. Era así, era.

A guerra

Só lle tocou ao meu pai i ao meu tío. Ele tiña unha marca nunha rodilla dun tiro. Mais despois estaba bo. I ele non quería que saíese d'alí. I entón dixo: - Vouche

por unha inyección para que tu mellores. I aquilo inchou, e dixo: - É para que non saias d'eiquí, que aquí comes! Claro, alí comía. E se saían despois d'alí morrían ca fame! Eso acórdome de meu pai contar esas cousas, si.

Os velorios

Fagías un banquete i os curas viñan todos comer alí. Naquele tempo sempre se usaba de ter tres, cuatro curas, o que se pudesese. E comían o mellorciño que había na casa! Era así, si. Un banquete pra eles i a familia que ía comer!

A emigración

Marcheime con doce anos, tiña doce pa trece. Eu fora criada cos abuelos, e cuando cheguei ao Brasil e me dixeron que tiña que quedar alí... uff! Pero funme acostumbrando aos meus pais, e a vivir con eles, porque eu non vivía con eles. Más a miña abuela dixo que tiña que ser, que tiña que ir cos meus pais que ela xa tiña edá e tiña que ir. E fui... que remedio! Estuven trinta i dous anos. Tuven de todo na vida, pero despois que me casei paseino moi ben. Eu caseime alá con dezasete anos e tuven moita suerte, que o meu marido era unha persona cen por cento, mui traballador. E non teño que decer.

A viaxe

Ai, madre! Madre mía! Cuando entramos no barco, comemos uns espaguetis... bueno, eu nunca tiña comido aquilo na miña vida. E sabía tanto! Mais despois, aquilo, madre mía! Foron doce días de barco. A miña nai comigo e coa miña irmá e outra señora con outras dúas nenas. Todos na mesma habitación. Ao barco chamáballo Charles Tallier. Fóranos levar o meu tío a Vigo e foi a primeira vez que eu vin mil pesetas. Nunca vira mil pesetas na miña vida. E miña nai tirou aquele diñeiro e dixo vou enroquetar aquí nun pañuelo, despois noutra cousa, e despois escondelo dentro dun bolso. E eu nunca tiña visto aquilo. Era unha perra, un can, dous réas. E só. Dous reales e se acabou. Non había máis.

O traballo

Eu traballei de costureira. Arremataba roupa e aínda era menor de idá. E entonces dábanos aquela probabilidade, e eu fui traballar. Traballei sempre. Chamábase confeccións Eda. Cuando cheguei alí, dixéronme si sabía rematar roupa. I a mamá siempre me ensinou a fager vainica... fagiamos así deso. Eiquí xa sabes que non deixaban a ninguén sen aprender. E claro, sabíase fager algunha cousa, pero mui pouco. Mais eu díxenlle que sabía, porque tiña que traballar. E só me dixeron que

levase unha tesoirra i unha agulla pra coser. E levei. Era agradable o que eu fagía. Despois, na Noche Buena, eu traballaba na tienda, fóra, pra vender. Logo xa sabía falar e xa ganaba un pouquiño máis.

A volta

Meu marido comprara esta casa para os meus sogros porque eles, antigamente, coitados, tiñan o que podían. I o meu sogro enfermou moito e non había un baño, non había nada. I meu marido veu aquí i dixo non podía ser. Entón veu e comprou esta casa. E despois, claro, nos viñémonos despois de que o operaran a el do corazón. Viñémonos por causa de enfermédá, que senón...

Albertina Adán Domínguez, Tina, é natural de Olelas, onde vive desde hai 66 anos. Tivo tenda, taberna, parrillada e unha granxa de cachenas. Desde nena sempre acorda esa raza de vacas no pobo para traballar.

A familia

A miña nai era modista, e dos retales que lle quedaban sempre nos fagía roupa, pero as que non tiñan quen lle figese nada, ás veces pasábano mal. Ela recortaba e fagía os traxes para as vodas, pros homes e pras mulleres. Ela iba a coser para Portugal, por eses pueblos, ca máquina á cabeza, e botaba oito días soliña! Inda ás veces, crecía o río e non tiña por onde pasar, e chegamos a pasar aos quince e ao mes sen vela porque non podía pasar p'acá. E a miña irmá máis vella, tendo conta das outras catro irmás pequenas.

Meu pai era o acordeonista. Os cordeonistas que hai son casi todos da miña familia, a familia Adán. A min gustábame aprender a tocar, pero meu pai tiña medo que lle estropease o acordeón, porque non podía comprar outro! Entón dicíalle: - Déixame tocar un pouquiño. Pero empezábaas todas e non acababa ningunha. A miña sobriña, Celeste, ela si tocaba. Tiña un orquesta e era a que tocaba e cantaba. E tamén meu cuñado, o pai dela, que se chamaba Gumersindo

que morreu o ano pasado. E despois o irmao máis vello, Fernando, toca, e o que lle sigue, Jony, tamén.

O almorzo

Pro desayuno, comíase cada cousa! A miña nai a nós fagíanos o café, que siempre o tuvo, porque era portuguesa, da Virxen da Peneda, e viña acostumbrada. Pero aquí non tomaban café. Aquí tomaban auga d'unto. Fagían auga con grasa e bebían aquilo á mañá, para desayunar! Outros, que ao mellor tiñan leite, fagían caldo de leite. E comían así aquel leite que aquilo parecía auga!

A escola

Había a escuela aquí no pueblo que hasta muitas das profesoras que viñan pra aquí vivían na casa da miña nai eu iba a durmir con elas. lamos todos xuntos, homes e mulleres, non había edá.

Os xogos

Ás chancas, ás abarcas, arrancabámoslle as chatolas. Logo fagíase un burato na terra e dabámoslle coa mao e iban para o burato. Quen máis metese, ganaba. Como se fosen bólas, pero bólas no había, eran chatolas. Tamén tiñamos muñecas de trapos que nos fagían as nais.

O forno

Para o forno había que por a vez pra saber cando lle tocaba a cada un. O forno era grande, levaba unhas vinte broas redondas ou por aí. Entón xuntábanse dúas persoas, casi nunca cocía unha persoa só, e quentaban o forno. E había que ir buscar a leña ao lombo pra o quentar. Alí cantaban e pasábano ben.

As cachenas

Chegamos a ter casi duascenas cabras antes de ter as vacas cachenas. Eu i o meu marido, a máis conta que tivemos foi cento trinta, entre vacas e terneros. As cachenas tuvémolas toda a vida, desde pequeniña aquí sempre acordén cachenas. Despois houbo unha época que cuase vendéronas todas e otuaron polas vacas barrosas porque daba máis leite. Pero nunca nos desfigemos de todo das cachenas. Sempre quedaban ao mellor dúas ou tres, aínda que despois figemos cantidá porque as outras grandes aquí danse mal, que o monte non vale pra nada, só é pedras. E as cachenas, con pouca cousa que se lle di, elas, habendo monte. O ano pasado i outro ano non, porque ardeu todo, i non tiñan onde comer, pero

tendo monte, elas habílanse no monte. A cachena é pra traballar. Antes arábase, cargábase o abono e fagíase todo co elas.

A emigración

As miñas irmás marcharon todas, unha para Brasil e as outras para Francia. Solo quedén eu na casa. Aquí, a maior costa dos emigrantes marcharon pra Francia. Despois xa foi cando a vida empezou a mellorar e compráronse máis vacas, aparatos, roupa e de todo.

O meu home, Nemesio, traballaba no campo, e con dezasete anos marchou pra Francia. Despois veu e casou comigo, i eu quedaba aquí con miña sogra e cos fillos, i el marchaba pr'alá a traballar na construción. Despois tamén estivo en Suíza, i eu aquí cos fillos, ca sogra e cos animais. Teño cuatro fillos, e unha que me morreu pequena, cinco. E maior fóiseme pra Estados Unidos, marchou p'alá.

Portugal

Casaban p'alá e pra eiquí. Pero case todos os que casaban d'alá de Portugal viñan a vivir eiquí. Aquí no pueblo había tienda, e despois eu tamén puxen unha, cando me casén. E tiñamos máis portuguesas que españolas. O dobre! Viñan buscar aquí todo.

Con eso do embalse de Lindoso quitáronnos a comunicación. Pero nós conviviamos máis cos portugueses que cos españoles. Incluso se nota na fala. Nós eiquí son coma se foran irmaos, igual. Eran... son acolledores. Porque cando foi deso da guerra, aí colleron muchísima xente. Muchísima, muchísima, muchísima! Non é dicir un home, ou dous ou tres. Muchísima! E dábanlle de comer, polo traballo. Traballaban, tamén coitadiños, pra que lle desen de comer e durmir.

O contrabando

Fagían moito contrabando de café, de tabaco e de cousas desas así. Íase polo carreiro, de noite e de día. E se os guardias salían, tirábase coa mochila e co que se levaba e pro outro día íbase buscar. Uns vigilabábanos aos outros e como sabías os camiños, avisábase: - Escóndete que ven a Guardia Civil. Algunha vez figeno tamén, levando e traendo. Tería por aí nove ou dez anos, non tiña máis. Ao millor iabamos para Portugal e levabamos pimento de facer os chourizos e a cambio dábanme cebada ou café Sical. E como a miña nai era modista, fagía roupa que levabamos p'alá e traíamos a tela, que era máis barata.

As festas

Ui! Madre santísima! Aquí Olelas foi siempre o pueblo das festas. A festa antes era en maio, andaba coa Pascua, unhas veces era máis alta e outras máis baixa. Chamábanlle a Virgen Preciosa, pero despois pugéronlle a da Fátima. Viñan os portugueses e viñan os españoles, de merenda, e tocaban e cantaban. Pasábase millor que agora!

Os bailes

Eiquí, as cancións verdadeiras de beilar chámanlle a chula, o ese, a cana verde i o vira. Que o vira ás veces vese beilar na televisión, no Luar i eso, pero non é o verdadeiro vira. Imítano. E está bastante ben. Pero non é o vira que beilabamos nós.

*Adiós ao lugar de Olelas, ao lonxe parece vila,
ten un clavo na entrada e unha rosa na saída!*

O Entroido

Aquí polo Carnaval antes pasábase fenomenal. Fagiamos o baile e cada moza tiña que ir buscar un feixe de leña ou de estrume pra alquilar unha casa. En vez de pagar, alquilabas a casa con eso e deixábancha pra fager o baile. Despois, agarraban uns burros e levábanos vestidos do que podían. Fagiamos o carro cas vacas, poñiamos unha persona diante das vacas, con carbóns, que antes non había maquillaxe pra maquillar, e poñiamos unha muller ou home diante e nós cos bois, espetabámoslle naranxas nos cornos, e fagiamos uns arcos, e despois vestiámonos uns de vellos e outros de novios. Bueno, preparabamos o carro e poñíámonos a bailar todos. Era bonito, bonito.

Fuxidos

Eiquí cando foi a guerra, muchísima xente escapou pr'alá. Muchísma, muchísima. Incluso eu tiña un tío, que escapou pra onde miña nai, a Baleiral, na Virxe da Peneda, porque o querían levar pra guerra. E era un crío pequeno, sin nai, que lle morrera. E despois il veu pra levar pan e collérono no río. El aos berros, e levárono os gardias e metérono ao fronte dereito e matárono. Antes tamén eran malos, eh. I meu avó, en paz esté, co disgusto do fillo, púxose tolo.

Agochados

Nunha casa figheron un muro no medio da corte onde metían os animais e meteron ao home pr'alí. Entonces só salía de noite pra arriba, pra casa, onde a muller e os

fillos. De día estaba encerrado no buraco aquel, e de noite salía. Pero entraban á casa a saber dil. E dunha vez só tuvo tempo de se encerrar nunha maseira. Entón, a muller encostábase á maseira e levantaba un pouquiño a tapa para que non lle abafase o home dentro. Logo, o que tiña que coller era un algo e mandarllo á cabeza, e dicirlle así: - Antes de morrer il, morredes vos tamén. Era defender ao home! Podíanme levar presa, pero dar, dáballe.

Fusilados

Mataron muchísima, muchísima, muchísima gente. Eu tiña un tío que tamén morreu, que era irmao da miña abuela. Os gardías aos tiros a el, i el pola auga debaixo do río a escapar. E só sentían as balas a caír no río pra o mataren. I un home casado con fillos.

Día de defuntos

Por difuntos íbase ao cementerio i á igrexa. E acórdome que enchían unhas cestas con millo e clavaban alí as velas todas para que non se tumbaran. E un cheirazo era alí dentro, na igrexa, miña nai, que non había quen parara!

San Xoán

O vinte e cuatro i o vinte e nove, día de San Juan e día de San Pedro, quitaban os carros, tiraban as cancillas e tamén iámonos bañar de noite. Entonces, os mozos, se topaban onde nos estabamos a bañar, escapábannos ca roupa e tiñamos que vir pra casa co que levabamos posto. E viñamos todas contentas a cantarnos coma que non nos roubaran a roupa, pra que os vellos non se risen. Despois poñíanse enriba dos tellados ou de terrazas, do que houbese, con cubos de auga e cando pasabamos, frummm, poñíannos coma pitos!

LOBEIRA

O CONCELLO DE LOBEIRA

Lobeira é un concello situado no suroeste da provincia de Ourense, na fronteira con Portugal. Limita cos municipios de Verea, Bande, Muíños, Lobios e Entrimo. Ten unha superficie de 68,9 Km²; no lugar da Vila reside a Casa do Concello.

Lobeira ten unha paisaxe diversa con alturas que van dos 1300 metros de altitude, no somonte da Serra de Leboreiro, até os 400 m na beira do Limia. O seu sistema fluvial está protagonizado polo río Grou, que desemboca no Limia, que ten aquí a ribeira norte do encoro das Cunchas. Este contraste entre a montaña e o val está inzado de ríos, xerando espazos naturais de singular riqueza e beleza.

O clima é, como o territorio, diferenciado segundo a altitude, aínda que todo o concello comparte unhas escasas precipitacións estivais que suavizan a humidade do clima oceánico.

Moi castigado pola emigración e o avellentamento poboacional, Lobeira é un municipio escasamente poboado, con 827 (2017) habitantes que se reparten nas parroquias da Fraga, Lobeira, Monte Longo, Parada, San Martiño de Grou, San Xes de Vilariño, Santa Comba e Santa Cruz de Grou

A economía tradicional baseada na explotación do agro e as artesanías rurais vén sendo substituída polos servizos. Non obstante, existe un notable aproveitamento da riqueza forestal; as granxas son de xestión familiar e oríentanse ao millo, a pataca e plantas forraxeiras as agrarias e ao gando autóctono, aves e porcino as gandeiras. O desenvolvemento turístico é incipiente.

Como sucede noutras zonas próximas ao río Limia, o poboamento é antiquísimo, e así o testemuñan os campos de mámoas do monte das Motas e do Leboreiro, os gravados rupestres de Penafrunqueira ou a ducia de castros identificados no termo municipal. Nos tempos medievais, aínda que parte do actual termo municipal estaba suxeito ao mosteiro de Celanova, outras zonas quedaron baixo o mando directo da coroa castelá.

En efecto, Afonso IX deu en 1228 *fuero* á vila de Lobeira, acoutando o seu termo e fixando as obrigas e dereitos da veciñanza; permaneceu na protección real até

a extinción do Antigo Réxime, cando se conformaron os novos municipios. Os restos medievais ou os pazos fidalgos traen a hoxe a memoria daqueles tempos.

Esta zona e a súa veciñanza tiveron un senlleiro protagonismo na loita contra o invasor francés a principios do século XIX. Foi unha zona libre da ocupación gala e acolleu a refuxiados de todo o reino que deron forma á *Suprema Junta* de Lobeira e ao *Regimiento de Voluntarios* de Lobeira, que se sinalou notablemente naquela guerra.

De feito, a situación fronteiriza das terras de Lobeira marcou a súa historia desde a constitución do Estado portugués. Por unha banda, favoreceron o desenvolvemento de actividades comerciais, ao amparo das diferentes fiscalidades e necesidades, pero por outro supuxeron nalgúns momentos enormes tensións sobre a poboación ao ter que sustentar a presenza de destacamentos militares acuartelados.

O Concello de Lobeira atesoura un rico legado inmaterial, con lendas que levan a tempos dos seres míticos que vivían no Leboreiro, e arquitectónico -con diversas igrexas ou elementos etnográficos-. A romaría da Virxe do Viso, que ten como escenario unha ermida románica construída sobre un castro e que congrega cada día de Pentecoste a milleiros de persoas, encarna á perfección a riqueza e diversidade dese patrimonio que tanto chamou a atención dun dos fillos máis relevantes do concello, o insigne etnógrafo Xaquín Lorenzo Xocas.

HISTORIAS DA VIDA EN LOBEIRA

Celia Silva Rodríguez ten 86 anos e vive en Parada do Monte. Traballou case toda a vida no campo, aínda que tamén pasou temporadas en Francia e Barcelona. Malia que tivo unha vida dura, ten moi bos recordos porque se divertían ben! E que ben canta! Ademais, o diñeiro non o gastaba porque non o había!

Os xogos

De cando era pequena recordo de andare á chica por eí i á pita ceja. Na chica unha ponse de chavella i a outra púñase de burro, i os outros saltaban a que estaba de burro. Se estabamos esí e se non daba caído, levantabámonos solas pra que caíse. E se non dicíamos: hache, pra que baixara. E ibamos á ruleta e á marra, pondo un marco alá de pedra i outro de aquí e tirarlle alá. Se se lle daba, faguíase cinco e se se lle daba mair veces, dez. E ibamos ó truco i á billarda tamén. A primeira vez, fajíanse cinco se se lle daba ó palau, tirábase a billarda, e se se lle daba ó palau, que era ó que se lle daba a billarda e se se escazaba, nós dicíamos escazar e iba lonxe, o outro compañeiro iba canear. Se lle daba ó palau, xa quedaba il libre i a collía outro. E ibamos á porca e había que meter a porca, había un santo ou igrexa, un burato jrande no medio e darredor os santos e se metía a porca alí, o que metía a porca xa saía de porqueiro. Se non a metía decíámoslle esí: - punto, punteiro, que sija o porqueiro.

Na vermelliña vense, esí, unhas raias, esí e así e, despois, outra así, e un xojaba coas pedras i o outro cos jarabatos. Se quedaban ijuales, janaba, e se non, perdías.

A escola

Algúns xa eran mozos i outros eramos rapaces. Eu fun dunha vez que inda non tiña o tempo de ir, pero fun e deume janás de mexar. E prejunteille a estes rapaces onde

iba mexar e díxéronme: - Eí detrás da porta. E mexei detrás da porta. Depois, o maestro ajarroume por unha mao e díxome: - Andar! Vas onda túa nai e dirlle que ase as castañas e despois tráesme os carrolos! E cando saíamos de recreo íbamos á cadineta, á pita ceja e ó lubiño. O que iba de diante eran esí ajarrados detrás. Entón, o de diante era o que defendía os lobos das ovellas.

O lobo

Ó lobo siempre lle tuven medo. Non se me acordaba outra cousa cando iba pro monte máis ca o lobo, que andaban homes tamén co contrabando i ás veces tamén se metía cun. O lobo iba coas res, coas ovellas e as cabras. Ás vacas non iba. Tabamos dunha vez eu i outro compañeiro que tamén fora ca súa, eu iba ca miña e el coa dil, estabamos xojando ao xoyo da vermelliña, e baixou o lobo das ovellas de Cadós e mordeu dúas dar do meu rebaño, unha era miña, da casa, i a outra era doutro veciño. A do outro veciño que tiña moitas, sanou i a nosa, que tiñamos poucas, morreu.

Doutra vez fun cas cabras i as ovellas pro monte de riba, indo pra Fraja. I eu ise día levaba un sono comijo... E iba a res por diante i eu iba por unha beira. E as cabras de diante déronme en espirrar, iban pa diante e viñan pa trás. I eu non vía nada! Pero ao final vin: era unha loba, vinlle as tetas despois. Estaba así metida entre uns penedos, e vinlle as orellas. Entón, deille en berrar e sejiu camiño da Fraja. I eu vin ca res pra o outro lado, cara onde Taboazas a ver se andaban os de Taboazas pero, ao tempo, botábana á mañá e despois levábana ao mediodía pra casa. A loba de fijo virou cara alá e volveu coller o camiño e veume outra vez. E volvina ver alá por riba. Eu traía unha cadelina pequena, que era de caza, iba moito comijo, deulle en cheirar, e meteu o rabo entre as pernas e veuseme pra casa. E eu: - Tiliña, Tiliña, pero a Tiliña non fixo caso de min, colleulle medo i eu berráballe, berráballe á loba para que non me collera cabras nin ovellas. I andaban os homes da Fraja a sejar nun campo e un home díxome: - A ver onde está ese lobo? Dixen: - Velo alá está, alí arriba. E dixo: - Bota a res pra baixo. Botei a res pra baixo e fun cara ao Poleiro de Cuco, que andaba alí un señor de Cenderiz coa dil e anduven canda el hasta a noite que il levaba a súa pra Cenderiz i eu pra aquí e veu e díxome: - Ai, rapaza! vai botando a res pra baixo que a loba pasou alí, pasou cara ao monte de Cenderiz. I eu vin que era unha loba porque lle vin as tetas i estaba parida.

A rolda

Traíamola res á rolda. Dependía da cantidá que se tivera. Se tiñas tres ducias, íbas tres días, se tiñas cuatro, íbas cuatro.

O pan

O millo había que o levar ó muíño e moelo pra fague-lo pan. I o centeo tamén. O muíño era de herdeiros, e non nos chejaba e ibamos á maquía. Pra cocer había que tragner a leña e quenta-lo forno e, despois, varrían o forno, o borrallo aquí i a cinsa, levábase or cestos da masa pro forno. Eran dour cestos de masa i un azafate, é decir, unha canastra ou unha pilla. Logo había que lle dar unhas voltas darredor e botábase nun plato e, despois, peneirábana e saía o pan e botábano nunha pala e pra dentro, pró forno. O forno era dos veciños e andaba á rolda. Cociamos nós e, despois, se querías cocer, púñasme a vez a min e, despois, eras tu e, despois, aqueloutra. O pan a nós durábanos oito días, que eramos once.

O contrabando

Meu pai foi aljunha vez, il iba e viña no mermo día. Por aquí por esta fronteira queda cerca. Pero era contrabando... café, carretes... De aquí pra lá levou, dunha vez, unhas monedas de prata que lle deu Jesús da Ponte Cadós, e quitáronlle o contrabando e quedou sin nada. E despois non volveu.

A emigración

Fun algunhas veces por Francia e por Barcelona, pero non parei en lado ningún. Janaba pra viaxe, pra ir e vir, e viñame pra casa. Pero non sabía fajer nada, nin os platos sabía fajer. Aquí lavábanse no pote de lle cocer aos porcos, e cando fun, aprendín a fajer algo e, despois, unha patrona tiñame que fajer os papeles e fun colocada polos curas. Levei unha carta dun cura de aquí pros de alá e estiveron esperando a que viñesen unha. Iban as patronas buscar as criadas onda os curas e a min nunca me chamaban. E entonces dixéronme despois os curas: - Tardámoste en te chamar, pra ver se viña unha persona que che pajase máis ca estoutras, porque non era na mesma capital, era un pouco afora. E fun con ela. Pero eu non sabía fritir patacas, os platos aquí tampouco no se lavaban esí, eu non sabía faguer nada, bah. Decíame o patrón: - As patacas ben chírrias, chírrias, falábame polo dicionario. E, despois, para ir ás compras, dábame un papel i ó comercio donde iba comprar había un español que escapara pra alá, entón decíame: - Tu ven e non teñas medo ningún que eu no que non saibas, axúdote. E despois ela non me faguía os papeles e os curas chamábanme, pero ela non lle faguía caso, decía que en España mucho esto [rezar] e as casas moi altas [igrejas]. E dunha vez que me pasou? Ah! A nai dela traballaba nos chapeus e era coxa i eu iba axudala a baixar porque quería i a subir e dunha vez olvideime de lle levar o jardapolvos ó patrón, que puña un jardapolvos pra

comer, e veu ela de mala maneira. E entón, aquilo non me justou, pero despois non a axudei máis a baixar nin a subir. Tamén era mala!

Andar aos mozos

Or mozos ibamos ó Viso e beilabamos elí nunha eiriña máis ruín, as pedras andaban no medio dos pés coma pelotas. E iban os mozos onda un, chamaba, ajarrábante esí: - Moza, faja o favor, pa trás, e entón decíaslle que si ou que non. Eu a primeira vez que fun á feira de Oliveira quixen ir car mozas e, despois, claro, or mozos chamábanme atrás i eu non lle quería saír. Entón, un ajarroume, enjanchoume por aquí na roupa cunha caxata e fíjome saír, díxenlle: - Noon! Ale!

Corpus

Faguíanse alfombras de fentas. Ibas ás fentas e botábanse polos camiños arriba e, despois, faguían así como un altar cerrado por riba, ors paus dor lados i outros atravesados por riba e elí poñíanlle colchas bonitas. E botábanse as colchas mair bonitas que había por eí nas ventanas.

San Xoán

Quitabámo-los carros, solo de donde había mozas e mozo; e de noite púñase auja con sabujeiro e á mañá lavarse con aquela auja.

O Entroido

No Antroido levábase duns lujares ós outros. Habíaos bonitos e habíaos feos. Os feos iban con roupa vella e os bonitos con roupa boa i adornados con follas de hedra, os homes cos calzoncillos blancos, e as follas das hedras por onda as pernas. I as mulleres tamén iban vestidas de bonito, ben preparadas. Eu fun ó Antroido de Villarino, eu i outra, vestidas de homes cos traxes dun home que viñera de Buenos Aires. Il empréstábanolos e nós levabamos, e eu fajía un bigote na cazola.

De aquí un ano foron vellos e novos, todos. Uns fajían unha burra ca cara dunhas pelicas dunha burra e dous homes detrás botábanlle unha colcha vella por riba, e outros fajían de vaca cos cornos dunha vaca i unha piel pola cara... Collíana nun pau, que tiñan a cabeza espetada no pau, e despois iban cara onda a xente e se había leña por elí tamén a collían cos cornos como se fora a vaca de verdá.

Os fiadeiros

Xuntabámonos despois de cear. Antes comiamos dúas ceas, aínda que entre as dúas non faguían unha, pero... Comíase á noitiña o caldo e despois ibamos pra o fiadeiro. Unhas calcetaban, outras fiaban i outras cantaban e beilaba o solto. E cando viñamos do fiadeiro ou había patacas ou papas de fariña milla.

*Coce o forno, coce o forno, tamén vou meter un pan
i o Manolo i a Carmiña boa parelliña fan...
I esa que anda no baile trai o mandil de picote
i o mozo que anda con ela trae os mocos no bijote...
I ese que anda no baile, caramba que baila ben!
dalle unha volta no aire i a outra polo aire vén...
Chéjate a ela, chéjate a ela, chéjate a ela e dalle un bico,
eu se estivera máis perto xa lle tiña dado cinco.
I ese que anda no baile non ten a perna do medio
que lla comeron os ratos pensando que era centeo.*

—

*I eu pedínllo a unha nena, e non lle pedín diñeiro,
pedínlle a súa careta pra trucar co meu carneiro...*

—

*Trae-la jorriña de lado pona desoutra maneira,
andas arriba i abaixo e non topas quen te queira.*

—

*I porta do fiadeiro hai unha pedra redonda
pra se sentaren as mozas cando cheguen da ronda,
i á porta do fiadeiro hai unha pedra labrada
pra se sentaren as mozas a rañar a condanada*

*Tódolos homes tienen a barrija de pipote
i un poquito máis abaixo un sarjento con bigote.
Tódalas mulleres tienen as rodillas de cristal
i un poquito máis arriba a raia de Portugal.*

*I anduvecheste jabando de cousas que non fijeches,
déchesme un bico no cu que na cara non pudeches
I ese que anda no baile trepa que trepa na lama
i a moza que vén buscar esta noite está na cama.*

Outras coplas de Celia e da súa irmá Carmen

A ramboia, que xa é pra o ajarrado:

*Ramboia, miña ramboia, ramboia, miña querida,
por conta túa, ramboia, ando de noite e de día,
viva a ramboia, ramboia viva,
viva a ramboia e que sea toda a vida*

*Pobre dos carabineros que andan de noite á xeadá,
deixai pasa-la ramboia pra feira de Cortejada,
viva a ramboia, ramboia viva,
viva a ramboia e que sea toda a vida*

—

*Viva Calvos e Corvelle, Taboazás e máis a Fraja,
quintiños os de Lobeira e bos mozos en Parada*

—

*I eu a Lobeira non vou
teñen alá moitos cuartos
pra comprar un tamborile,
desde Parada a Lobeira
tumba que te tumba nile*

*i eu a Taboazás non vou
nin che vou nin che he de ire,
que a que da moito no alto
pra resbalar e caire*

—

*I o puebliño de Parada é ladeiriño pro río,
prenden os amores nil como saljeiros no río
I o puebliño de Parada non hai balas que o entren
ca somos moita-las mozas e moitos mozos valientes
I o puebliño de Parada vámolos fundir a tiros
i as balas han de ser de ouro i a munición de suspiros.*

Manuel Silva González, Manolo, naceu en Vilariño en 1926 e reside en Parada do Monte. Sendo neno, traballou coa facenda e logo na construción dunha estrada e dun encoro. Emigrado a Barcelona, desde alí embarcou para facer unha nova vida en Uruguai, onde viviu corenta anos.

A res

Tiña cinco anos e xa iba coa res para o monte. E todos me querían porque eu andaba sempre detrás da res e non deixaba un xato. Fulle coa res a todo o pueblo. Paghábanme tres reás i a comida. Dábanme un fardeliño, unha pedriña de pan i un pedaciño de carne i pasaba todo o día. Algúns, que tiñan os fillos da miña edá, non lle confiaban a res a eles i a min ma confiaban. E nunca perdín a res, eh? Bueno, perdina cando xa era ghrande, antes de ir pro servicio.

A estrada de Lobeira

Cando empezou a traballar a carretera de Lobeira, que se levou a primeira reparación, eu empecén a traballar nas Motas. Foi antes de empezar gherra, así que polo trinta e cinco. Levoume o Evaristo Xulián porque lle pediu ao capataz, que era un portugués, Américo. E dille: - Oh, Evaristo, e vos que me trae, un

menino ou un chaval? Pro outro día, cando fun agharrar o pico, que era un rapaciño para agharrar o pico, o Américo tocoume no ombreiro e dime: - Non rapaz! Mais hoxe non agharres o pico. Hoxe vas comigo. Entón levoume e dixo: - Vós vas encher este barril -un porrón-. Vas buscar a augha e tenme á xente que teña augha fresca todo o tempo. E se che mandan fager algunha cousa, se é dentro da área do traballo, faslla. Pero se é que tes que ir lonxe, venmo dicir a min. E eu fagía todo o que me decía. Traballén siempre de pinche aí. Fagía tódolos mandados.

A anécdota

Cóntolle unha anedota que me pasou. Non é un cuentite, é unha realidá. Eu levara chulas para comer. Era o que comía ao mediodía. Levaba un fardel e colgheino nun carballo. Pero cando fun comer, estaba cheo de formighas pequeniñas, rubias. Sacudinas todo o que poden, pero algunhas estarían adentro e cominas. Carai!, deume un dolor de barrigha aquilo! Andaba amarello! E dime unha vella á que tamén lle iba buscar augha: - Que che pasa? E díxenlle a verdá. - Ah, espera que che vou fager un té. Dixen, vou levar á augha e veño enseguida. Levén a aghua á xente e deume un té. Tomén ese té, e saltei pra entre o millo, saquei todo do apuro, me pasou o dolor de barrigha!

A curandeira

Eu mancara un dedo, que aínda se me ve a falla, e tróujomo o contratista, que ten un Ford T, ao médico en Vilameá. Atendía no gharaxe. Non sei a cara que tiña, non me acordo dil, pero sei que era un home ghrande. Agharroume, agharrou unha tenaza e iba a cortarme un anaco que estaba cortado no dedo. Me cajo no demo! Cando me agharrou, claveille os dentes nunha perna, soltounme e salín como unha centella. Crucén a carretera, saltén ao millo, e fun hasta o río. Mentínme no río, entre os xungos, e apretén o dedo para que non sangrase e eles chamando por min e buscando por todos os lados. Cando se calaron, salín molladiño como un raposo e fun a Torneiros, onde a tía Aulinda, unha vella que había alí. Fun onda ela, vendoume o dedo e díxome: - Ahora telo tres días así vendado e despois ves acá que racho esa venda e xa miramos nel. Acordo que lle puxo machacado brotes das silvas e outra cousa máis. O caso é que cando me sacou, o dedo estaba prendido, peghou. I o médico aquel quería cortarme aquel anaco! Que eso foi unha anedota pero foi real, que me pasou a min.

O encoro das Conchas

Tamén traballén no salto. Entrei a traballar de pinche con trece anos. E non podía traballar nocturno porque a edá non o permitía. Estabamos nun terraplén. O escombros que saía do túnel arrimabámolo. Estaba ao saír do túnel da ponte.

Accidente mortal

Pero ao final traballei no túnel. E traballaba cando se mataran catro ou cinco persoas no túnel, na ventana. Unha era de Taboazas. Explotou un barreno. Ás veces a culpa pónselle á compañía e témola os obreros. Quedou un barreno enclavado, que non explotou, e había que por outro coa mesma dirección, a dez ou quince centímetros de distancia. I os barrenistas metérono, pero foi tocar á dinamita que estaba dentro, e cando a barrena tocou na dinamita, explotou. Os traballadores morreron. Ao cabalo, que había un cabalo para sacar o escombros afora, sacoulle un anaco da cabeza pero non o matou!

O contrabando

Cuando estaba a ghera de Alemaña, que inda estaba no puebo e traballaba na carretera de Lobeira, había o contrabando de Barreiras Blancas a Tui, levar o o minerio, o wolfram. Eran unhas chaquetiñas, levaban trinta quilos pero era contabando! Xa era contrabando aí, porque os que o sacaban aí en Barreiras Blancas era roubado. Dábannos esas saquiñas, i en Tui dábannos cen pesetas. Por levar eso. E claro, naquel entón, cen pesetas era moito diñeiro! Cheghabas alá ben de noite e entraghábalos. Pero un día, estaba a policía e non puido entregarse. Houbo que estar todo o día metidos entre o monte, alí naquela ladeira, antes do puenche de Tui. E despois, eramos como trinta, non eramos un solo, tiñamos unha fame como unha casa, había un puebo ghrande cando viñemos. Fomos a ese puebo a ver se nos vendían un pan, para comer, unha bola de pan para repartila pa todos e comiamos algo. Vímolos pan a unha muller que coceran e tiña o pan enriba dunha mesa, e pedímosllo. E foi a muller e botounos un can, un can ghrande! E o Benito quitou a pistola e matou ao can. Senón o can cómeo! A muller empezou a berrar entón claro, tivemos que escapar!

O servizo militar

Estuvemos dous anos en África, en Punta Altares, a tres quilómetros de Tánger. Aí foi onde pasén a mili completa. Figemos a instrucción en Algeciras, en Punta Cires, Ceuta, na parte máis estrecha que ten o Estrecho de Gibraltar. Aí, de Punta Cires a Tarifa hai trece quilómetros. É cerca. O ancho que ten o Estrecho. Donde

eu estaba na batería a Tarifa hai vinte un mil seiscientos metros. Seino porque eu estaba na sirviente de alza, artillería, e nos cañones márcache a distancia: vinte un mil seiscientos metros á praia de Tarifa. Pero polo lente ves camiñar as formighas, vese perfectamente. Pero nós non apuntabamos directo. Aí era na artillería, era dirección de tiro, que non está alí, a dirección está noutro lado. Facíanse barcos de cartón para a práctica de tiro.

Barcelona

En Barcelona estiven desde o corenta e nove hasta o cincuenta e cuatro, pero traballaba doce horas na fábrica. Primeiro na Cross, solo seis meses, e despois na Riviere en Casa Antúnez, unha metalúrgica. Eramos trinta mil obreros traballando na fábrica. Eu tiña o número vinte e nove mil non sei canto. Todos conocíanme a min, pero non era por que me conoceran a min, estaba o meu nome nas placas de produción porque saquén a produción máis grande que pode fager unha máquina. Eu cheguén a fager tres mil trescentos cinco quilos en doce horas! Ao tempo, había a ghera de Corea i a miña máquina sacaba o alambre para fager o alambre de púas, de picos. Todas as semanas saía un barco cargado de alambre de púas para Corea do Norte.

Uruguai

Entrei nunha fábrica de peón. Eu non sabía nada. Eu non fun á escola. Non sabía ler nin escribir. Eu aprendín a ler i a escribir algo a salto de mata. E entrén na fábrica a traballar na calandra. Domingos de Valente era o maquinista i eu era o axudante. Eu xa tiña vinte e oito anos ou trinta. Estiven dúas ou tres semana aprendendo en todas as máquinas e despois fun para tintas. Unha vez tiña unha partida de popelina, a tela de camisas que antes non había poliéster. O poliéster veu no sesenta e sete. Era todo de alghodón. Tratábamolo con sosa cáustica. Manchóuseme cunha pelotita de tinta e non era da casa, era dun cliente. E o ghringo díxome a min: - se non se manchase non era unha tintorería, home. Era unha tintorería, agharramos fama uns cos outros e teñimos po ejército, pa policía, para a republicana, para a marina, pa Coca Cola, pros uniformes, pa a Pesi Cola...

Manuel Rafael García Martínez, Medela, naceu en outubro de 1931 na Chaira do Santo, onde reside na actualidade. Emigrado en Barcelona, traballou na banca e foi directivo de Centro Gallego.

A familia

Recordo que o ano trinta e sete mataron ó meu pai na guerra en Madrí. Tuvo que ir ó fronte porque era comandante de puesto en Bande. Chamábase Manuel García Expósito porque o seu pai escapou da guerra de Cuba cuando il iba nacer, e pra que non os perseguiran quedou como "Expósito", como fillo de solteira. Mira que memorias e que historias teño.

A miña nai era Concepción Martínez González, Concha de Medela. Dedicouse a ser viuda de guerra. E ser a practicante sin título de toda esta parroquia que aquiscencia i o agradecemento do médico que vivía en Facós, don José Barros Nóvoa, moi amigo da casa e mandáballe unha nota: "Concha, le pones las inyecciones intramusculares. Le haces así, le andando". E miña nai asistía os partos sin ningún tipo de contraprestación económica. Agradecimento persoal, como é lóxico. Pero nada máis. Nunca na vida cobrou un can. Vivía da súa pensión de viuda de guerra.

Xogos

Xogábamos máis que nada á porca, que eran uns buratos no medio e cuns paos dándolle a unha lata. A pelota inda non se conocía por eiquí o fútbol, gracias a Deus. E xogábamos a la una anda la mula que era saltar uns encima dos outros.

A facenda

Tivemos animais eiquí, nos chegamos a ter cinco ou seis vacas. A última foi vendida o ano cuarenta e cuatro, que se chamaba "Turina", e tiña un corno un pouco baixo, acórdome eu.

Os lobos

Eiquí atacaron a unha señora que iba andando a Parada do Monte, que era oriunda de eiquí, e estaba casada alá, e viñera eiquí a ver á súa familia e regaláronlle unha bola de pan, unha broa que se chama eiquí. Pilar, se chamaba a señora. E saleulle o lobo i ó chegar á entrada de Parada fíxolle frente, eh? Porque ela iba dándolle un anaquiño de pan, iba entreténdoo. E si non é un alguen, un home ou o que fora que apareceu cunha galla, unha forquita desas, o lobo púxoselle diante e non a quería deixar pasar. Eso é o conto máis, máis tal.

O instituto

No ano cuarenta e dous fómonos para Ourense que ingresei eu no instituto. Pasaba o curso alí e non se viña como se vén agora tódalas semanas. Víñase no Nadal e despois xa non viñas ata final de curso, porque era unha odisea vir en coche de alá. A veces non pasaban por eiquí, tiñaste que baixar alí no salto das Conchas ou andando. Era unha odisea os coches de línea. Entonces xa non viñas ata o primeiro de xuño porque o curso no instituto acababa sempre o día trinta de maio. Despois en sétimo, que preparaban moi ben pra reválida, fun pra Cisneros. Había alí un colexio e preparaban moi ben pra reválida, incluso os profesores te acompañaban a Santiago.

Profesorado

Profesores dos que teño moi bo recordo Juan Saco Mourés, o que era o director do instituto e profesor de latín e pai de Juan Saco que despois tamén foi director. E conocín a don Ramón Otero bastante, que cheguei ir a velo ó seu leito de morto na rúa da Paz. Tamén me deron don Juan Saco Mouresco e don Ángel Colemán, era de literatura, sabía un rato o tipo, sabía... uhhh. E dérame clases un tal Lauro Fitera de Matemáticas, que aquel si non lle levabas un regalo á casa

non te aprobaba. Había que levarlle un saco de patacas de aquela, que claro, tiña varios fillos e... O xornal non era alá moi bo porque non era catedrático, era agregao, era un profesor numerario.

Otero Pedrayo

Según entras da plaza do Ferro cara a plaza Maior, que é pola rúa da Paz, a primeira casa á esquerda era a de Xocas, e un pouquiño máis adiante, tres ou catro números á dereita, era donde vivía don Ramón. Teño o orgullo ilo a visitar polo menos dúas veces porque tiña a porta, el estaba na súa cama, estaba coidao pola súa muller que se chamaba Fita, que era de Santander. Co ela falaba castelán, cos demais todo sempre en galego. Conoceu á muller en Santander porque foi o destino que tuvo como profesor de instituto. Entonces eu fun dúas veces a velo, porque acudín a bastantes charlas que daba no Ateneo, unhas conferencias dialogadas. Tamén fun dúas veces a Trasalba, que era a casa "pairal", como din os catalás, era a casa nai. Acórdome un ano que veu un vendaval aí pola primaveira e tirou cun árbol que era americano, que o plantaran o día que nacera don Ramón. Unha araucana ou como lle queiras chamar e caeulle por riba da casa e tiroulle un anaco de tellao e de parede. E don Ramón decía: - Esto quere dicir que este vello tal, se está xa... aquelas parolas que tiña don Ramón.

Xocas

Xocas era de aquí. En Ourense vivía vivía no número trinta, primeiro, que mesmo entrando da plaza do Ferro. Del non teño moitos recordos. Si recordo que estaban estudiando letras el e un irmao que se chamaba Xurxo, que era moi intelixente ó parecer, máis que Xocas, e Xocas e Xurxo tiveron unhas conatos galeguistas o ano trinta e catro. E don Miguel de Primo de Rivera y Urbaneja ou algo así, ese señor, na súa ditadura, tiveron que marchar a estudar a Zaragoza, e foi onde se licenciou Xocas en Zaragoza. Porque o seu irmao Xurxo tuvo a mala sorte de ser picado por unha mosca, un carbunclo que lle chamaban, e morreu deso alá. O Xurxo Lorenzo que se ve que era un home... Hai unha anécdota que me contou a min unha señora, que xa morreu, que é de Facós, Consuelo do Conde, e dicíalle Xurxo: - Nós índa habemos de acordar que unha vaca valla cen pesos. - Usté está tolo, señorito Xurxo, usté está tolo, perdón que llo diga. - Bueno, bueno, bueno. E mira tu, tiña unha premonición. E ise home morreu en Zaragoza porque tiveron que marchar alá, a estudar alá por galeguistas.

Emigración

Eu emigrei a Barcelona porque me fun a examinar de banca que aquí non había tal. Preparábaos un señor andalú que era apoderado do banco, e tive a mala sorte de sacar o número un ou dous ou tres. Estábamos en la crema de la ola, porque daquela en Barcelona había moi pouca cultura popular, a xentiña saía da escola primaria, iba a unha fábrica, i non é como agora que hai outras posibilidades. Entonces, os que íbamos de eiquí tiñamos un pouco máis de ocasión. Despois volvemos, porque eu era galego i a miña muller tamén. Ela nacida pero de espírito catalán. Era mecanógrafa de francés nunha empresa que era do consulado de Suecia. E en segundo lugar porque miña nai estaba sola. Entonces volví.

Centro Galego de Barcelona

Eu fun directivo do Centro Galego de Barcelona, incluso teño aí un diploma que me deron unha distinción. Era vicetesorero pero, en realidade, como eu era de banca, pensaban que sabía moito de contas e era o que leva as contas. En Barcelona tamén estiven con don Ramón Otero Pedraio, que foi dar unhas conferencias.

A Romaría do Viso

A festa máis importante da Limia Baixa é a Romería do Viso. Ven a Coral de Ruada, que se inicia ca saída da Virxe ás dez da mañá nun carro o domingo de Pentecostés, no mes de maio, xuño. E vas subindo e chegas alá ó redor das doce e media, entonces ás doce e media, á unha normalmente se está bo día, hai unha misa fóra, por baixo dun carballo que é gloria bendita. Agora no verao hai misas todos sábados, ás nove da mañá en honor da Virxe que está alí veraneando. Despois, o oito de setembro vén a invernar a Lobeira, que ten o seu altar, a súa capela individual. Porque pa nós non hai outra virxe. Nin a do Pilar, nin a de Lurdes, nin a de Fátima. A Virxe do Viso é a número un para os de Lobeira.

Entroido

En Entroido había un grupo de aí de Parada do Monte que viñan e facían unha pantomima dun sacamuelas. O abuelo da Susana era ó que lle arrincaban as muelas. I a xente disfrazábase pero daquela estaba prohibido levar a cara tapada. Collíante os guardias, porque eiquí sempre hubo puesto de Guardia Civil e carabineros porque era zona fronteriza

O Barriga Verde

Eu acórdome en Ourense, na alameda, que incluso meu avó que se riu moito, fomos a ver o Barriga Verde nas festas de Corpus, que poñían unhas carpas. E salía o Barriga Verde, salían os funambulistas alí, unha rapaza que subía alá arriba. Acórdome eu, eu era chaval, eu tiña catorce anos ou quince.

Filloas

As filloas eran xa outótonas de eiquí, a filloa que se fai por Navidades, con sangue e con algo leite. Eiquí facíase pola matanza porque se lle botaba sangue do porco. Entónces eiquí as filloas eran moi tradicionais.

Manuel Medela Martínez, Medela o Lixeiro, é natural de Santa Cristina. Naceu en 1930 e tivo unha irmá xemelga. Os dous criáronse cos avós, e el traballou máis de trinta anos en Ourense nas obras. Segundo di: *a miña vida foi unha historia. Eu teño unha historia ben grande!*

A infancia

Se me poño a falar, teño unha historia... Uhh! Descalzo, espido, bueno home! Anduven arando descalzo. Fun á festa do Viso cunhas chanclas cunha tumba aquí diante e por detrás outra correa. Non che conto mentira ninghua. Os vellos non cobraban, eu tiña que ir ghañar pra irme divertir algo. Porque como non tiveren nai nin pai, vivín con abuelos e foron eles que me criaron. Os vellos, ó tempo, non cobraban e como eramos dous, miña nai foi pra ganar pra os dous e morreu nova en Barcelona. E alá morreu cando foi da guerra. Non a coñecín. Cando estallou a guerra eu tiña seis anos.

A luz eléctrica

Acordo cando veu! Uhhh! Si hombre! Había un salto aí, chamabámoslle Cadós. Faríase alá polo 54 ou 55.

Os xogos

Xogabamos á billarda. Ohhh! E, con permiso, á porca, cunha pedra. Faiamos un risco eí, coas pedriñas, e pasaba o tempo.

A facenda

Anduven máis cas cabras que na escuela, pero... Despois houbo rolda, pero ó tempo iba cunhas cabras que eran do de Vilariño. Tamén había unha xugadiña de vacas e algún porco. Matabamos un e ó tempo había que vender o unto.

O lobo

Ao lobo nunca lle tuven medo, pero veu unha vez, veu. Aínda que eu sempre traía bos cans.

Os cultivos

Botabamos algho de todo: millo, fabas...

Os muíños

Ao muíños ibamos alá á Corga de Xordos, á maquía. Era un viaxe bo coa fariña ás costas!

O forno

O forno inda o hai. É de todos os veciños.

Tecedeiras

Aquí en Souto as mulleres tecían. Había telares, botabamos o liño e había que levalo á Corga pra que se puxera duro. O liño era máis traballo co millo, pero había que faelo! Faían as sábanas deso. Non compraban, faían as sábanas tecidas. Ó tempo había pulgas e te rañabas contra un e contra outro.

O servizo militar

Puuuu! Dezaoito meses en África. Alí fixen moitas averías, non sei como volvín pra eiquí. Fixen moitas averías, elí fixen moitas averías. Dios mío! E alí, no éjercito, conocín ao Franco. Moi malo era!

Escapados

Ohh! Eu tiven un tío que morreu Portugal. Inda lle pasei alghúnhas vacas pr'alá xa. Tuvo que escapar para Portugal e casou alá. Despois xa podía vir

eiquí, xa viña eí á feira de Bande e compraba dúas ou tres vacas. E á noite, eu i un primo de Santa Comba levabámoslle as vacas. Eu paseinas putas por trinta pesos!

O contrabando

Ao contrabando quería levar un veciño, pero eu non fun. Café era o que había.

O traballo

Eu non traballei siempre no campo! Noo, ohhh, senón xa morría ca fame home, outra vez. Estiven en Ourense trinta e seis anos. Alá anduven nas obras.

Casamento

Eu tiña trinta e ela vinte oito, Palmira Araujo Simón. Ela era dalá, de Portugal, de Caldelas. Tróuxoa o irmao que estaba eiquí casado.

As festas

Ibamos ó Viso, ó San Benito... Era cerca, pero non tiñamos coche! Non é como agora que ten coche. A do Viso era en maio e San Benito era no vrao e no inverno. Hai dous San Benitos.

Entroido

Eu en Orense tamén saín e iba de muller, oh! E ló puñame unha saia, unha mandileta, o pano, eu iba, ela púñame ben a min.

San Xoán

Carros botei poucos porque non me ghustaba, oh, andar polas casas adiante co carro. Pero botábanse augha e lavabamos a cara á mañá. Botábanlle unhas flores e deso.

O Nadal

O meu abuelo, que en paz descanse, sempre quería o bacalao con verzas. E asabamos eu i o meu abuelo a bica nunha pedra. A bica puñamos o lume, nos tres pies, e puñámola alí e quecía, e botabámola alí a masa e asábase alí. Sobre todo cando non tiñamos pan, que neste tempo non se podía faer moito porque podrecía. Facíamos dúas ou tres broas.

Os velorios e o loito

Facíanse bromas, ehh! Quitábamoslle os zapatos e escondíamolos e iba descalzo. O luto agora si non o gastan, pero ó tempo si. De neno xa había que lle poñer a camisiña para ir ó colegio.

Francisco Álvarez López, Quico do Estanqueiro, naceu en 1940. Orfo de nai desde os nove anos, cando os rapaces da súa idade xogaban, el dedicábase a facer as labores da casa. Xa de mozo, estivo na construción en Francia. E agora desfruta da xubilación no Souto, en Monte Longo.

Os do Estanqueiro

Na casa tiveron estanco, pero eu non o acordo. Tuvérono os bisabuelos ou abuelos.

A infancia

Con nove anos eu era o home da casa. O meu abuelo iba a traballar e eu a facer o caldo, limpar a casa, e de todo. Ó tempo era boa de limpar, pero con nove anos facía o caldo coma unha muller. Axudaba ó meu pai, e meu irmao depois marchou para Asturias e quedamos os dous solos, en fin. Unha vida de esclavitud. Ás noitiñas, os rapaces da miña edá, que naquel tempo éramos moitos, iban todos á eira do Forno xogar ós escondites, a cadena e a esas cousas. E eu tiña que acomodar o porco, munguir a vaca, levar augha pa casa... Cantas veces viña ca ola de barro e tocaba contra unha pedra, e alá vai a augha toda! Alá todo, e así. A vida é así.

A brisca

Antes pasabamos o tempo xogando ás cartas, co candil de ghas. Eí na miña casa era o sitio onde se xuntaban os homes todos do pueblo, e inda do pueblo de arriba. E se botaban as partidas co candil de ghas. Xogabamos á brisca. Outro xogo no había.

O muíño

Uiii! Ó muíño cando era novo, eí abaixo no Corgho tiñamos tódolos meses o día catorce andaba así, por días. Tiñamos o día, e eu collía a fariña do día anterior, botáballe o millo e pa outro día iba coller eu a fariña e botáballe o outro e así. Andábamos así.

O contrabando

Algo anduven. Pero paghábanme, non era pra min, eh! Tería dezaoito anos. Saíamos por eiquí á noitiña, pasabamos a Fragha, xa de noite para que non nos viran os ghuardias, e pasabamos a fronteira por enriba da Fragha hasta a raia. Despois baixabamos, botábamnos alá todo o día, e á noitiña p'acá con trinta quilos de café ás costas e uns lingotes que había de cobre. Cada vez mandábanos traer a súa cousa. Ó mellor hubo veces de ir nove ou dez personas. Traendo trinta quilos ás costas, eran trinta pesos. E se levaban un cabalo e o traían carghado, eran sesenta pesos naqueles tempos. Trescentas pesetas! O meu irmao, que en paz esté, que xa morreu, viña co saco ás costas, e unha vez que veu ós ghuardias, tuvo que tirar co saco e alá zapatilla, foi dende a Fragha foi aparecer a Ghrou.

Emigración

Traballei eiquí e despois no ano 64 marchei para Francia, botei alá unhas temporadiñas e volví. Eu caseime con vinte anos. Cuando marchei para Francia tiña unha rapaciña de catro o cinco anos. Alá traballei na construción.

Fuxidos

Eu oíalle contar ó meu pai i ó meu sogro, que era d'eí do puebliño de arriba, que estubo escapado en Portugal, en Crasto lle chamaban, Crasto Leboreiro. Hasta que despois caíu enfermo, tuvo que vir, e claro, entregáronno, curáronno, leváronno para o hospital e despois d'elí pa ghuerra. Andaban escapados. Escondíanse cando viñan por eí os falanghistas, que lle chamaban, e así que marchaban, viñan outra vez pra casa.

Fusilados

Fusilados eiquí, así fusilados, non. Eiquí morreu un na ghuerra, o pai de Gerardo, non se sabe nin onde. Era de Ghaiás. Pero fusilar eiquí, andaban os falanghistas, que o mellor viñan e sacaban a calquera da casa tal, pero matar así veciños, de por eiquí, non mataron a nadie. A un veciño meu d'eí, o pai do Nieves, viñeron e sacáronno da casa. E chegharon eí ó alto e levábanno para matar. Pero había un que era amigo d'il, tamén desa banda, o Caetano, e dixo: - Non, a este home non se lle toca, este home vai de volta pra casa. E non o mataron.

San Xoán

Alghún carro movín! Inda fixen unha que me quedou pesar despois facela. Unha veciña que vivía nesta casa, por detrás tiñan unha eira e estúvolle un carpinteiro botándolle o eixe e axeitándolle o carro. E eu i outro rapaz, outro mozote, de noite collemos e botamos o rodado, o rodado solo, por eí abaixo e fumos botar á Corga embaixo. E despois o marido, busca, busca, busca e non o topou nin lle dixemos onde estaba. Quedou alí, debeuse pudrir na Corga, no reghato. Fuiche certo, eh!

Tamén había unha muller eí, Milia, de mote a Clarina, que tódalas noites de San Juan íbanlle sacar o carro. Entonces, o Satanás púñase na porta, agarrándoa por fóra para que non puideran abrir, e ela levaba para arriba unha ghalla, unha forquita. E entrabas no curral e ela ca ghalla colghada nunha ventaniña que salía cara eiquí fóra. E para cando saliran co carro, deixarlle cair a ghalla. Eu non estaba, pero os outros, que eran maiores ca min, déronlle a volta ó carro no curral e botárono de cu. E ela, así que viu saír o carro, deixou cair a ghalla, pero iles viñan atrás, e leváronllo por eí abaixo e escangalláronllo todo.

Na víspera da noite de San Juan, o vinte e tres de junio, traíase sabugheiro e estraloques e púñanse na entrada das casas e na porta para as cobras e pra que non entraran os sapos. Dicían que era bo, non sei, non sei para que! Pero inda este ano lle puxemos. E a miña muller botou moitas herbas e pétalos das flores nunha tina, e á mañá antes de que lle dera o sol, lava a cara cas mans. Requisitos, requisitos!

Satanás

O Satanás víñalle de que según dicían, il era de alí de abaixo do Baño e andaba nunha figheira aos fighos. E veu o dueño e dixo: - Eh, tú, que fas eí, oh? E foi e il

escapou, botóuselle polo tellado da casa adiante, - Eih! Satanás non me rompas as tellas! Que me rompes as tellas todas Satanás! E así lle quedou Satanás. Según dicían eh! Eu non o vin.

O encoro das Conchas

Era eu neno e acordo de irle levar ó meu pai, que en paz esté, a comida. Traballaba alí no salto e despois andou facendo outra carretera nova por eiquí máis por arriba. E cando andaba eí na carretera, baixáballe a comidiña a mediodía, pra que il non viñera acá.

Cando veu Franco, o marido dunha miña tía púxolle na carretera, non sei se foi con tinta se con que fora, lle pintou elí, no lle fixo nada malo! Sólo lle puña que por favor que fixeran un puente para poder comunicarse, porque antes había o puentiño para Mughueimes e por eí, pero quedou tapado coa augha. Puxolle alí algo, non sei que lle puxo, e deica pouco lévano preso.

Regina Vázquez Vázquez naceu en Senderiz hai 88 anos. Costureira de casa en casa, era coñecida por todo San Xes de Vilariño e parte de Lobeira. Ademais, tamén se dedicou ao campo. Con vinte e dous anos casou co seu veciño Avelino Domínguez González, nado en 1928. Avelino, ademais de traballar no campo, botou oito anos en Francia na construción.

A escola

Nós sabemos ler i escribir o noso nome e fajer un papel. Inda aghora veño di onde os rapaces que lle comprén cousas e levo eiquí a nota que fijen eu. Sabemos os dous ben deso. E de cuentas tamén, que nós fumos á escuela. Poñían escuela nun pueble delí de baixo que lle chaman Villariño. E ibamos elí, todos xuntos, nenos e nenas de seis, de sete, de dez i hasta de doce anos. [Regina]

Os xogos

Boh, cando eramos pequenos non queriamos ir á escuela. E iban os nosos pais atrás de nós, porque ó millor metíámonos onda quera e xogabamos á billarda

ou ás pedras. Que antes xogabamos unhas pedriñas, botábanse así ó aire, e agarrabas. As mulleres, i os rapaces xogaban á billarda, e a nós tamén, ás veces, á billarda. E os pais iban detrás de nós pra ver se ibamos ou non ibamos a Villariño á escola. [Regina]

Ibamos para un patio, un sitio así largho, e andabamos a un xogho que nos agharrabamos pola mao i ibamos atrás doutros dous ou tres ou cuatro e ós agharrar, perdían aquiles, i entónces nós ibamos pra onde iles estaban, i eles cullían o noso rimo, atrás de nós. Chamabámoslle a cadineta. Pero xogabamos moitos, moitos, moitos rapaces. [Regina]

Xogabamos á billarda e á porca, chamámoslle porca. Había un buratiño i unha bola cos paus, un botaba i os outros cazaban aquilo. [Avelino]

Portugal

Ibamos a Portugal ás compras, porque eiquí había gherra. Ibamos alá buscar xabón, que ao tempo elí era barato i era moi bo xabón e traíamos unha barra dil, ou dúas; café; telas de roupa e cousas esí... Pero nós ibamos pro ghastiño da casa. Había que ir a pé, polo monte. Ó pasar a raia despois xa había un carreiriño. [Regina]

Escapados

A xente tiña medo, que viñan os requetés, chamábaselle, cunha gorra vermella, os carabineros, andaban polas portas, e se presentían algo, Dios me libre! [Regina]

A xente tiña medo de que houbera esto, tiña medo. E deiquí escaparon poucos. Xa viñeron da gherra de permiso e non foron máis. Pasaron pa Portugal. Pero logho despois puñeron un indulto e viñeron e salváronse. Non foron a cárcel nin nada. [Avelino]

As feiras

En Portugal había feira i aquí tamén había ar feiras. Pero non había moitas cousas que as había en Portugal. [Regina]

Había que ir cos animais pa vender un becerro ou un cabirto. Ou as mulleres vender ovos, tamén. Iban ás feiras, porque por eiquí non viña ningún. [Avelino]

A facenda

Tiñamos cuatro vacas e dous carros pra traballar, porque había que traballar moito pra manter esa facenda. E ibamos vivindo así, como se podía, co que había por eiquí. [Regina]

A rolda

Tiñamos animais e moitas cabras, que había que ir co elas po monte. Eu fun moitas veces. E tamén ibamos durmir ó monte cas vacas. Quedaban alá, xa tiñamos unha chabola alá pá xente. E iba toda a parroquia, hai seis pueblos. Iba ghando dos seis pueblos, entón iba un fulano de cada lughar. Fajíamos rolda, anque tivera unha solo, ou dúas, menos de dúas non tiña ninguén eiquí, había que ir. Iba ighual o que tiña dúas que o que tiña cuatro ou cinco. [Avelino]

O lobo

O lobo andaba tamén! Tamén saía, pero ás vacas non se viña, non mataba. O que mataba era cabras. Vino moitas veces, viña, berrábaslle e fuxía. Logho, ó lle berrar, fuxía. [Avelino]

Porque as vacas, ó ver o lobo, acudían unhas ás outras... había unha borda, e alí, un baixo, que era onde estaban as vacas, i el andaba por riba, pola beira, pero ó medio non se metía. Porque tamén estaba a xente na chabola e berrábanlle. Ó millor aghaghábache alghunha cabra, ou alghún cabrito, e marchaba co ile, pero nós tiñamos que o deixar ir, porque non nos ibamos enfrentar ó lobo. [Regina]
É que non se pillaba, iba cun que agharraba e marchaba con ile na boca, e xa está. [Avelino]

O campo

Plantabamos millo, patatas, centeno i a horta, horteleciño, que había que ter como temos nós aghora nese campo. Porque había que comer do que había na casa: tomates, pementos, cebolas. [Regina]

Os muíños

Para moer, había que ir ó río ó muíño. Había dous en Soutelo, un Soutelo i outro do Campo, e despois había outro no Folón, dous en Pías, i outro eiquí arriba onda unha poza. Había horas e había quen tiña vintecuatro e quen tiña cinco o seis horas. E así. [Avelino]

A rega

Pa reghar partíase a augha e reghábase cada un no día que lle tocaba. Ó millor, tocábanos a dous veciños no mirmo día, e mañá, tocáballe a outror dous veciños, ou tres se tiñan pouquiño, xuntábanse tres. Se non, dous. [Regina]

A emigración

Marchén para Francia de trinta e dous, ou así. Xa tiña dous fillos. Traballei na construción. Ó vir dalá xa traballén eiquí no campo. Vivía en París, e de París me movía por onda tiñan o traballo, e había que ir. Eramos todos ghaleghos, e o jefe era primo meu. Era deiquí de Senderiz. Estuvemos alá moito tempo. Todo o tempo que estiven alá, oito anos, máis ou menos, estiven co il. Eu viña de vacaciós, e botaba ó millor dous ou tres meses cada ano. [Avelino]

E o meu pai estivo en Lisboa moito tempo de panadeiro. Despoir veu pra eiquí, pa o pueblo, e dedicouse ó campo i morreu eiquí. [Regina]

O traballo

Toda a vida anduven cosendo polos pueblos, e levaba ás costas a máquina de mao, que inda a teño eiquí nesta habitación da terraza. Iba coser alá, a Baldemir, á Canle, a Villariño i aiquí a Parada, ca máquina ás costas a pé. I ás veces á Fragha, pero á Fragha fun poucas veces. Máis ben víñanme buscar a máquina. Toda a vida cosendo, hasta que me casén, e despois tamén. Porque antes non había roupa feita, filla. Había que fajer hasta or sostés das mulleres, e as braghas, e todo, os calzocillos, e camisas, non había como aghora que hai todo feito. A tela, puña a xente e iba coser aquilo e facer aquela roupa. Pero nin puña fío, nin puña nada, solo puña a máquina i o traballo. Costureira eiquí había outra que xa morreu. Esa chamábase Carmen. Claro, había pra todo porque, non había nada feito, había que fajer todo a máquina. Ó tempo aghora, está todo feito, aghora é un descanso. [Regina]

Foi un vida moi dura, moi dura, pero nós fajiamo, naquile tempo, fajiamos bastante diñeiraño dos becerros. Vendiamos os becerriños e vendiamos un cabrito e alghún ovo. E eu tamén ghanaba algho na costura e ibamos indo. [Regina]

O ferreiro

Ó ferreiro había que ir cabuñar as eixadas e a ferramenta. Despois había outro ferreiro en Vilariño, aghora máis na última, e había na Canle tamén. [Avelino]

Eí nun pueblo ise de Parada era onde había o ferreiro. Había que ir carabuñar as eixadas pa que cortaran a terra. [Regina]

Os fiadeiros

Había fiadeiros todo o inverno. Xuntabamonos nun localciño, así, nun local máis ghrande que esta casa, ar mozas do pueblo i os mozos, e viñan de fóra, mozos de todosos lughares. Alghén siempre viña. I elí bailabamos, i a cantar e a veces viña un cun acordeón, e tocábanos un pouquiño. Dises que eran expertos de tocar. [Regina]

O Entroido

Por Carnaval había os Antroidos. Revestiámonos cunhas roupas vellas, ou novas, e ibamos ó pueblo, ós pueblos de baixo, i a Parada así revestidos, e cunhas chocas. Alghún con roupa vella i outros cunha roupa boa blanca. E aquiles chamabámoslle os de bonito. I tamén había os feos. I entonces, ibamos ós pueblos, e eles despois viñannolo traer eiquí ao noso pueblo. O Entroido fajíamos un muñeco e despois, púñano nunha cerdeira, e estaba pro outro día, cuando era a Cuarerma, que viña a Cuarerma despois do Entroido, fajía un Entroido, un home ou unha muller, ben vestida, e íbanllo levar ás mozas, coma a tal a nós aí, eses albores que hai, e á mañá levantábaste i estaba aí o espantallo. Facíase con palla e ás veces vestíalo ben vestido, cunha roupa boa e na cabeza un chapeu se era home ou un pano atado mui ben posto se era muller. [Regina]

San Xoán

Por San Juan ibámoslle sacar o carro do corral ás mozas, Abríamoslle as portas e, carro fóra, e marchabamos cu iles por eses camiños adiante. Deixábamosllo alá lonxe e á mañá tiñano que ir buscar. Solo quitabamos eiquí no pueblo. Os do pueblo sacaban cada un no seu. E o quen non durmía, ó mellor o pai ou a nai, estaban á acecha pa botala augha ó que iba sacalo carro. [Avelino]

Erghiamonos cedo, ás veces moi cedo, pra o traer antes de que eles visen, porque como andaban toda a noite, a mañá durmían. I entón, levantabamonos cedo e ibamos buscalo carriño, onde, ás veces non o atopabamos, outras veces, topábase e traiámolo pro curral. [Regina]

Había un que foi que entrou por unha lacena destas qui hai nas paredes pra quitalo carro de dúas mozas, e tiñan un irmao, qui era maneto dunha mao, pero

era mui listo aquil home, i entraron por un burata da lacena, i el estaba no curral e despois cunha ghillada, cun aghillón, picábaos, tiveron que saír achispados pola lacena outra vez, que pola porta non puideron. [Regina]

Filloas

As filloas fajiámolas cando matabamos os porcos. Nós tiñamos unha fighadeira, chamabamoslle nós, a fighadeira, e antón viña a nosa familia, comer onda nós, e antón nós fajiamos nunha pota ghrande, ou nun caldeiro ghrande, botabámoslle oviños, oviños había porque había as pitiñas, botabámoslle pra aí cinco ou seis ovos, e fariña e a sangre do porco. I antón fajiamos unha filloas que viraban moi ben. [Regina]

Os velorios

Cando murría alghén, tiñámolo na casa, non era como aghora pra o depósito. Tiñámolo na casa, e claro, tiñan que vir as veciñas fajer de comer, porque se xuntaba a familia. [Regina]

E ibamos durmir, onda o morto do lughar e dos outros lughares. Viñan e iban. [Avelino]

LOBIOS

O CONCELLO DE LOBIOS

Situado no extremo sur da provincia de Ourense, o concello de Lobios ten por fronteira a raia con Portugal, así como Entrimo e Muíños. Ten un total de 168,77 km² nos que viven 1795 habitantes (2017) organizados en dez parroquias: Araúxo, A Cela, Grou, A Illa, Lobios, Manín, Río Caldo, San Martiño de Grou, San Paio de Araúxo e Torno.

É un territorio moi montañoso, co municipio enmarcado polo norte polos montes do Quinxo e polo sur polos do Xurés e a Serra de Santa Eufemia, con alturas que roldan os 1000 m. Sobre as fracturas dese relevo foron encaixándose os cursos fluviais do Limia, o Salas ou o río Caldo. É unha paisaxe na que son apreciables as pegadas de antigos fenómenos xeolóxicos; tamén de intervencións máis modernas como o encoro internacional de Lindoso.

Nas terras altas o clima é o propio da montaña, mentres que nos vales é oceánico con matices mediterráneos.

A actividade económica predominante é a dos servizos cunha interesante variedade de emprendementos nos que destacan os de perfil turístico e o comercio de proximidade. O balneario, situado á beira mesma do Riocaldo, as paisaxes e o interesante patrimonio construído son hoxe os motores principais da riqueza local que non esquece ocupacións tradicionais como a agricultura e a gandaría.

No seu conxunto, Lobios está situado ao carón do paso natural de Portela do Home que une as terras de Caldas do Geres e Braga -e por elas Portugal- coa Galicia central e oriental. Por isto a presenza humana no territorio é antiga.

En efecto, desde os primeiros cazadores recolectores, cuxos testemuños foron achados no Riocaldo, ata a actualidade, as diversas comunidades que viviron en Lobios deixaron a súa pegada na paisaxe e arquitecturas. Neste enclave estratéxico os romanos construíron a *Via Nova* -que unía as cidades de Braga e Astorga-. Aínda hoxe podemos apreciar os seus restos (*mansio*, calzada) nas inmediacións dos Baños de Riocaldo.

A necrópole de Manín, o castelo de Araúxo (en San Martiño), a Serra de Santa Eufemia (onde tería sido martirizada a santa)..., ademais de ter deixado un rico patrimonio de lendas, testemuñan o dinamismo da vida nesta zona nos tempos medievais. A centralidade do territorio, que viña da singularidade da súa situación, quedou algo trastornada coa independencia do reino portugués, cando quedou reducida a unha zona rural nunha comarca de fronteira cunha xeografía difícil.

As comunidades desenvolveron unha economía agrogandeira na que o comercio de curto radio cos veciños lusos sempre tivo grande importancia. O Pazo de Lobios, as igrexas parroquiais ou a pintoresca capela do Xurés do Riocaldo rexistran a súa prolongación durante os séculos da Idade Moderna.

Esta longa relación das comunidades co medio legounos algúns conxuntos etnográficos singulares como o da aldea de Manín, as adegas escavadas e paisaxe de socalcos de Vilameá ou as *chivanas* (cabanas de pastores) do Chan da Vella; complétanse con bos exemplos de hórreos, cruceiros ou petos de ánimas.

HISTORIAS DA VIDA EN LOBIOS

Domingo Pérez Fernández de 74 anos é natural de Alvite, Muíños, onde se criou cos avós ata os nove anos. Dedicouse a traballar o campo desde moi pequeno, xa cos pais na Cela, Lobios. Como emigrante en Francia, Suíza, Holanda e Alemaña retornou ao Puxedo, onde reside desde o seu casamento.

A familia

Meu pai niso de letura e de cuentas era un fenómeno. Tuvera un profesor mui bo, pero miña nai non sabía leer. Sen embargo faghía cada colcha de lana, que iso eran obras de arte.

A auga

Eiqué cuando se trouxo a traída de augha, o pueblo foi o que contribuíu a todo sin recibir subvención. Cada un aportou o que lle pertencía e seghímola tendo. Cada ano temos que fagherlle unha revisión. Pero bueno, incluso despois a augha de

reghadío tiñámola mui lexos. Nise tempo tamén se trouxo, por medio dun tubo e temos un depósito aí cerca. Cerras aí á noite e á mañá ábrese para reghar e bueno, non estamos mal agora.

A luz

Nós na casa tiñamos unha luz de carburo, e se non era o calor do ghas. Pero, cando non había o ghas? Con que se alumbraba? Chamabámoslle ghizos, que eran das uceiras do monte. Traíase eso cuando iban ca res. Eu acórdome meu abuelo, traíalle un moalliño diles ás costas. Había na cociña unha cadena, que era donde se colgaban os potes. Entón a mallar na cadena, metían un ghizo ou dous. A isas uceiras se lle puña lume i entonces ardíalle toda a rama que tiña e quedaba o tronco de pé. Ardían como unha vela, inda alumbraban máis cas luces de ghas.

O racionamento

O ghas había que ilo buscar lexos, a Porto Quintela, que queda dispois do Salto das Conchas con dirección a Bande. Había unha libreta donde che anotaban e che decían -Con este tes un litro, podes ter dous- i non había máis que aquilo.

A infancia

Entonces ás mañáns, cuando os rapaces chegabamos ó colegio, pois faghían un leite de aqueles, có mellor había algún que non desayunara na casa e desayunabas alí. Eu penso que era de Estados Unidos. Mandaban uns sacos de leite en polvo. Viña nuns botes ghrandes, eu non sei, pero como mínimo uns dez quilos ou máis de queso.

Os xogos

Normalmente cuando andabamos cas vacas no monte co que máis xogabamos era á billarda. O tres en raia tamén se xogaba, que non había outras cousas.

Os animais

Non había moito tempo de ir á escola porque había que ir cas vacas. Con sete anos moitas veces andabas no monte todo o día. Había que ire ca rebaño das ovellas e das cabras. Hasta veces, cuando me daba conta, as ovellas tíñanme comido o que levaba e despois andaba sen comer todo o día. Se estaba cerca do río, pois o que trataba era de pescar unhos mojos ou unhas troitas e asalas i comelas.

As feiras

Había unha aí cerca de Lobios que lle chaman A Portaxe, no pueblo de San Martiño. Había unha en Cabaleiros, e unha en Porqueirós, no untamiento de Muíños. As máis recienças, claro. Había unha en Couso que si cheghaban a ir deiquí a Couso, era lexos, pero cheghábase, a veces de levar dez cerdos a man.

Os incendios

Tódolos veciños tiñan vacas. Un tiña dúas, outro tiña ó mellor tres, outro cuatro, outro cinco. Cada un as que podía manter. Os montes naquel momento, practicamente non ardían, porque era cultivado polos animais. Non solo os animais, é que había que rozar toxos pa fagher a cama ós animais, e fagher algo duns esterco pra despois sementar.

O traballo

O primeiro traballo que fighen que era remunerado, sin seghuro, era na forestal a plantar pinos. O ano pasado arderon todos eses pinos que foron plantados nese tempo. I empecei con dazaseis anos traballando aí, con trinta pesetas ó día. E unha historia, vira un jersé que me ghustaba moito nun comercio, pero non había medios de compralo. Digho, bueno, pos vou á seitura pa comprar o jersé. E fun, e cuando vin de volta xa trouxen o jersé pra casa e inda trouxen setenta e cinco pesetas forradas. Andaba seghando no centeo, paghábanme as trinta pesetas tamén. Daban ben de comer, i atar o centeo, pero moi duro, eh, porque era de a mañá á noite, non eran oito horas.

Os oficios

Entonces nos puebls, acórdome moito, qui as noites no inverno, as mulleres, que en verdá moito traballaron. No campo era a diario e despois tiñan que fagher as da casa. Pero aparte fían, calcetaban, faghían jarsés, calcetíns, chaquetas de lana, faghían de todo. Despois había unha maioría que ticían. Faghían sábanas, manturras da roupa vella -cortábanse os trapos- pa por na cama, entonces, claro, de inverno, tiñan que estar sempre fiando.

A emigración

Con dazasete anos feitos, pasaban cuatro meses, ordenei de marcharme pa Francia. Entonces con menos de dazaoito non podía fagher o carné de identidá. Bueno, meu abuelo era un home que se relacionaba moito coa xente, e figheron unha partida de nacemento coma ca tiña os dazaoito anos cumplidos. Fun fagher o carné de identidá

i o pasaporte sin poblema ningún. Fun de turista a Francia sin traballo. Ibamos tres cunha dirección dunos que traballaban alí. Empecei a traballar na fábrica de fundición de ferro, directamente nos altos fornos, donde se sae o ferro. Estuven alí dous anos e medio pasados. Despois fun coa muller a Alemania. Se iba pa emigración porque eras xa contratado, con traballo fijo, casa, todo. Ibamos unha expedición que salía pa Orense, por exemplo, que levaba a documentación toda. Cheghaba a Irún, e o que a levaba lla pasaba a outro. Unha vez tocoume a min, levaba a ficha de todos, e cada un puña o seu número á vista, bueno, como cerdos po matadero cando van matalos. Pero entón, cheghamos a Alemania e ibamos trece matrimonios prá mesma empresa. Ó chegar alí, a empresa tiña varias fábricas repartidas por varios pueblos. Terminábase o horario de traballo ás cuatro e media da tarde, horario normal. Non é coma eiquí, que a esas horas aínda hai sitios que non abriron.

Contrabando

O ghas viña de Portugal pra eiquí de contrabando, en gharrafas de vintecinco litros, nunhas latas de metal.

O lobo

Era raro a semana que non andabas ó mellor ó rebaño e che aparecía o lobo, i ó mellor ás veces non un, ó mellor dous ou tres. Que había cantidá.

O foxo do lobo

Nises tempos utilizábase practicamente pa ir collendo algún. Entón metíanlle unha cabra dentro, saltaba pra ir coller a cabra, pero dispois non salía. Entón era cuando o cullían. E na parte portuguesa, que por eiquí vaise pronto hacia Pitós (Pitoes), na parte portuguesa, había outro foxo do lobo. Que bueno, non o teñen restaurado, pero pensan faghelo.

A guerra

Meu pai ó tempo de ghera lle colleu no servico militar xa. Istuvo pola parte de Zamora. Pola do norte estuvo un tío meu. Na batalla do Ebro estaba faghendo o servico militar en Cataluña e logo pasouse pro bando dacá. Como se pasaban moitos. I a outros pasaban pra lá.

Os anos da fame

Pero acordeime moito que dispois da ghera, inda hubo anos moi críticos, moi duros.

As comunicacións

Nese tempo non había carretera ningunha. A máis cerca estaba desde Lobios. Si querías ir a Orense tiñas cás seis da mañán salía o coche de liña de Lobios, había que ir alí, ó salto das Conchas, ou outro que pasaba por Muíños. I despois volvía un coche de liña á noite. Non había máis nada, o resto eran todo camiños que incluso moitas veces de noite, o lobo andaba moito. E a pista esta fíghoa o pueblo este. Aquela xente que estaba alí foi os que a figheron, e pra comprar a dinamita en pólvora pra barrenar os penedos, houbo que vender o forno.

José Lamela Bautista, Pepe, naceu hai 71 anos en Padrendo, Río Caldo. Ex-alcalde de Lobios, emigrou a Barcelona onde traballou como enxeñeiro nos oleodutos. Investigador incansable, ten un programa de cultura galega en Radio Cornellá e varias publicacións relativas ao Xurés.

A familia

Estaba meu pai, miña nai, miña abuela e un irmao. Esta foi a xuventude, pasou así hasta o falecemento de miña abuela, e despois meu pai. El si estaba emigrado, tiña unha cafetería en Valenza do Miño en Portugal.

A auga

Nós tiñamos aí unha bomba desas de facer a forza física. A pan i agua traballaba aí. E para lavar se ía ós tanques comunitarios, donde se lavaba toda a roupa. E cuando había roupas de cama, así máis importantes, íbase ó río.

A escola

A casa veciña era a escuela de Padrendo. Reunía hasta trinta da miña idá, porque estábamos bastante poblados. Incorporabas tamén outros alumnos, veciños de Manín. A nosa formación primaria foi mui competente.

Os xogos

Facíamos xogos de xoguetes que construíamos, por exemplo carros pa poder desplazarnos por eses camiños por aí abaixo, bueno, cousas así. As rapazas estaban dedicadas a saltos destes de combas, a roda esa etc.

As veceiras

Hubo cabras en algún momento, que había que pastorear. Facíase por tandas. Eu creo que eran sobre once cabras cada día, que correspondía de turno. En cuanto tocaba un, contabas as cabras todas, i as partes de dez que tiñamos eran días que había que ir ó monte, e guardar a de todo o pueblo. Salían cada día pa riba, aí na Senra, donde a entrada do pueblo.

O traballo

Eu fixen estudos, tuven prórrogas, e foin despois a saltos do Sil. Estuven uns meses traballando aí na construción da central, en maquinaria, estamos falando da oficina, en organización.

A emigración

Un amigo forzoume a buscar unha opción de salir do entorno este. Entonces, pasamos a Cataluña, e case desde o principio no entorno de Catalana de Gas. Estuven aí, no mundo dos oleoductos i gasoductos hasta a xubilación. Despois facíamos seis meses aquí en Padrendo e seis meses en Cataluña. Teño a casa en Barcelona. O mundo cultural adopteino alá en Cataluña, desde o ano dous mil estuven de director do programa de Radio Cornellá Sempre en Galicia. Son dúas horas á semana, en sábado, e agora sigo colaborando de seis a sete. Viñen cunha excedencia a Lobios. Nunhas vacacións pedíranme a opción de poder presentarme á alcaldía i aproveitei para facer a campaña. Eu lévoa siempre como un bo recordo considero que é unha realización moi personal, moi interesante.

Matrimonio

No mil novecentos setenta e tres fun emigrante estando en Barcelona. A muller era emigrante tamén pero doutro lugar, Andalucía. Tivemos dous fillos que están por aí, un en Córdoba de visita i o outro por Cataluña.

A guerra

Da nosa Guerra Civil eiquí hubo moitísimos escapados a Portugal. O meu pai estaba en Portugal, en Zintra. Á miña abuela estábanlle reclamando o fillo, porque habíalle

morto xa un na guerra. Mandaban esas cartas que lle ditaban de que viñera. Estaba mui presionada, pero despois ela mandaba outras cartas a Portugal de contrabando, para que lle comunicaran ó fillo que era todo falso. Pero ó final a presión pudo. Meu pai estivo vivindo en Sintra hasta que finalizou a guerra. Unha especie de exilio, pero buscado. Tuvo indulto que se transformou en cinco anos a Mililla.

Os arraianos e arraianas

Había unha feira no límite do río Cabril e o río Limia pero da parte española, aí facíase unha feira mui concurrida de portugueses e españoles. Eiquí realmente non somos nós os arraianos, son os portugueses tamén. Como dicía alguien, o vento i o aire puro non entende de fronteiras, eiquí non se entende de fronteiras. Era tanto que se cruzaba dun lado pa outro, que dicían que andaban sempre ca raia entre as pernas.

O Xurés

É mui interesante o parque natural. Os valores naturais que o convertiran en Reserva da Biosfera, pero eu creo que o mérito está nesa xente que cultivou durante miles de anos, e que foi a que nos trouxo o parque hasta ahora.

A Virxe do Xurés

Eu creo que o culto mariano na provincia de Ourense naceu ca Virxe do Xurés, que apareceu no mil catrocentos cincuenta e dous. É a única virxe que está confirmada por a clerecía de Orense. Andaban con moitas derivacións i ó final deron autorización que teño o documento que está no arquivo da catedral de Orense transcrito. Entón, autoriza a construción da capela. Das limosnas, un tercio era para a construción da capilla, outro pa o mayordomo que puña o obispo aí vigilando i outro tercio pa o obispo, claro, pa construción da catedral e cousas destas. O sea, realmente solo podían usar un tercio do esforzo na construción da capela, alá arriba, que non había camiños nin nada. A veciñanza, evidentemente, foi a man de obra. Unha tradición é subir alá arriba para tocar as campanas, porque escorrentan os malos espíritos. Ata onde chega o seu son, vai levando fóra todos os males e as tormentas tamén. Antigüamente cuando tocaba a campana, presinábase a xente. E un pastor que pasara, un contrabandista ou o que fóra, pois tocaba iso.

A casa da Escusalla

Moita xente ten pánico ó lugar. Alí creo que a nadie se lle ocurriría ir de noite. É unha casa aislada actualmente sen techo. Ten un gran misterio detrás, que non

se sabe como chegou hasta eiquí. Hai xente que viu algún tipo de fraile por aí paseando de noite. Estou traballando tamén neste tema. O pazo pertence a Compostela. Era a residencia dun cura que estivo no mil setecentos trinta e tres, e constrúe esa casa, púxolle unha capilla i nel instituíu unha capellanía. E despois da desamortización de Mendizábal, abandonouse totalmente. Os heredeiros son de familias diferentes e están moi dispersos.

Luisa Araújo Álvarez de 87 anos e Antonio Delgado González, carpinteiro de oficio de 85, naceron e viviron sempre en Grou. No ano das súas vodas de ouro comparten a felicidade de estar rodeados de tres fillos e dos netos e bisnetas, recordando os momentos de duro traballo nas granxas que rexentaron.

A familia

Ele non tiña irmao, pero eu tiña dous e marcháronse, un pra Brasil e outro pra Venezuela.

Manuel, o muiñeiro

Nós tiñamos un muíño e viñan á maquía entón, o muíño do Manuel, o meu pai. Meus irmáns non foron á guerra, foron despois de que acabara. Acórdome de que lle tiñamos que mandar pan pra comere. Cociamos pan de millo, e viña cun compañeiro á casa e levaba pra todos. Entonces, mandábaselle o pan de millo, chourizos...

A auga

Había que ir á fonte cunhas olas, que viña por aí un oleiro vendendo. E entón, comprábaselle ó mellor dúas ou tres, porque se se rompía i o home tardaba en vir... E íbamos a unha fonte por uns campos, por uns carreiros. E pra reghar tiñan cada un o seu turno. Un reghaba dúas horas e o outro tiña cuatro, porque era máis

grande o campo. Para lavar había un regho eí nunhas pedras, xa directamente. E cuando era no vrao, íbamos a un corgho que había aí, a clarear, nunhos campos tendíamos a roupa e así pasamos a vida.

A escola

Fomos á escuela onda a igrexa, pero el iba á de homes i eu á de mulleres. Despois mudaron a escuela aí pa Requexo, un pueblo de baixo. Alí xa era mixta. Pero eu despois fun pra unha tía que tiña alá, pa ir á das rapazas sempre, porque enseñaban a coser, a fagher punto de cruz i, claro, o maestro non enseñaba eso.

Os xogos

Xogabamos á billarda, os rapaces xogaban máis cas rapazas. Xogabamos máis á rueda, i ó truco, ós escondites... Despois había un que puñámonos así dúas e faghían -Pasa... aí, por la puerta de Alcalá-, e xogabamos tamén ás pedriñas, que cuando alghén nos traía alghunhos coñños do río, que ben era. Porque eran máis bunitos, claro. E cuando non, xogabamos cas outras.

As feiras

Ibamos á feira de Cabaleiros vender huevos e polos. Tamén había en Bande. A pé todo. O día oito de setiembre ibamos á de Porqueirós, buscar a verza branca.

Eu traía un saco dende alá, pa o cocido e pra o caldo. [Antonio]

Os coidados

I ahora, pues, os rapaces dan traballo, pero antes non había pañales de tirar e tres rapaces dan que fagher. Dediqueime ó campo, i a coidar vellos. Porque tuven moitos maiores da familia. Houbo unha tía diste que coidamos nós que tiña alzheimer.

Os oficios

Tecedeiras si que houbo, pero xa eran vellas cuando eu era nova, inda iba á escuela. Miña nai botaba o liño e acórdome de mazalo, remazalo, espadar, fiar, si que si, que eu nunca souben fiar, nunca me deu por fiar. E bueno, a miña mamá, fiaba moito, despois levabamosllo pra fagher sábenas de liño e fun eu axudarlle a dar os fíos á tecedora. Eu cosía algo, en cuanto as rapazas eran pequenas, había que remendar os pantalós, i eso faghíao eu tamén.

Portugal

Boa relación con Portugal si, porque despois viñeron de Crasto Laboreiro, había ben diles. Compraron eiquí moitos capitales. E inda temos e tuvemos sempre moi bo contacto.

Os máis ghrandes capitales compráronos os castrellos. Eles iban pra Francia e tal, e viñan e compraban. [Antonio]

O contrabando

Eu iba pouco ó monte, cando iba ó contrabando a Crastro. Ó tempo tería vinte anos. Levábase carretes de fío e bacallau. Pra eiquí, café, barras de xabón e touciño ghordo. O touciño era o már malo de traer. Os ghuardias, cantas veces andivemos a escapar diles. Muitas veces viñamos cos sacos ás costas, estaban iles ó mellor cunha fogheira de lume nun camiño vello, camiño fondo, alí cunha braseira de lume. Dabamos a volta e ibamos por outro lado, e eles quedaban alí a durmir. Quedaban alí á gharda. E canto mar mal tempo, millor, porque tiña o camiño libre. [Antonio]

A Semana Santa

En Semana Santa comíase máis pescado. A carne tamén non a había pra outros días e entonces, pois ghardábase eso de non comela na Cuaresma, porque era pecado. Había que comprar a bula, entón podía comer carne.

O Entroido

Eu tíñalle moito medo ós Entroidos, ghustábame vestirme e tapabas a cara con cousa cualquera, pero velos non quería. Cando foi despois da gherra, non se podía tapar a cara

Os poemas á Virxe

Eu poemas non sei, o que sabía era que cando iba á escola, no mes de maio botábanselle á virgen. Ibamos todas de blanco e cada unha estudiaba o que lle mandaba a profesora.

*Soñei que era mariposa
Volando de flor en flor
Aunque cogirme querían
Yo no me dejaba, no
Más te presentastes, oh, madre
En el hermoso jardín,
y te acercastes, con tiento*

*Te acercastes mucho a mí
Y yo, te dije bajito
Madre, madre cógeme
Y desperté entre tus brazos
Palpitando de placer*

A Banda de Grou

Eiquí había unha banda de música que iban pa lexos. Pa algún sitio ó millor a pé, pero a outros xa iba no coche. [Antonio]

Despois, cuando era unha festa que eran poucos veciños pois chamaban un acordeonista que había por eiquí.

A guerra

Houbo moitos rapaces que estaban pra ir á guerra, e marcháronse pra Portugal. Entonces viña a guardia civil e prendían ó pai ou á nai pra qui o trouxera, e prenderon aí, que eu era moi pequena, claro. Na nosa parroquia tiñamos un cura, don Fernando, moi buíño, xa era velliño pero moi boíño. Víñanlle preguntar i ele siempre decía, -Aquí na miña parroquia no hai nada, todo está ben, todo-.

O luto

Eu antes cantaba de pequena, pero desde que me morreu a miña mamá, nunca. Pola miña nai túveno tres anos e medio e cuando saquei o luto, pois xa non o quería quitar, porque me vía así, algo clara.

Pasado e presente

Eu non sei, parece que había máis unión. Te vou dicir, os fiadeiros, uns a casa dos outros, eh. [Antonio]

Despois, se lle pasaba cualquera cousa a un veciño, todos estaban elí pa axudar no que fora.

Ahora a xente non é así, debeuno fagher os cuartos. Está cada un na súa casa ca televisión. [Antonio]

Nós agora estrañamos. Estamos millor ca antes, non digo, porque temos lavadora, bueno, non temos moitas cousas que inda nos farían faltan, pero temos o que nunca tuvemos.

Manuel Salgado González de 81 anos, foi emigrante e garda ríos no Xurés durante máis de trinta anos. Vivíu sempre moi apegado á familia, a quen recorda polo moito que lle axudaron. Hoxe, xa xubilado vive na casa que el mesmo fixo cerca da filla e netos.

A familia

Irmáns fumos seis, cinco homes e unha muller. O máis vello, está en Barcelona. Eu son o seguinte a el. Nós viviamos aí abaixo en Zapateiros e despois fun a Fondevila. Ningunha casa tiña cuarto de baño. Fighemos un eu e meus irmaos elí nunha finca, porque se non era por aí de campo. A min axudárome moito meus irmaos e sobre todo a miña muller, que está aí, que me está a oír. Eu fun afortunado ca miña vida e ca familia desde meus irmaos, hasta meus sogros e pais.

A escola

Eiqué había escola en Lobios, pero meu pai mandoume a un puebliño que elí era de pago, pois parece que aprendían un pouco máis, inda que moito non aprendemos, porque aquela vida era dura. Despois o mestro aquil, que había alí, ía pra Lobios, e cambiamos pra aquí.

Os xogos

Xogabamos á billarda, ás bólas e por aí, apañabamos fruta. Ah, e ás mallas. As mulleres non xogaban á billarda nin as mallas. Elas andaban máis ó truque que lle chamabamos.

O quinto coche

Eu recordo eiquí en Lobios haber cuatro coches. O meu era o quinto, un cuatro L que mo cumprou, por certo, a miña sogra. Dixen, -Vou comprar unha moto-. -Tú non compras moto, cómprache eu un coche-.

A veceira

Non quedaban sempre recollidos. Pero había unha época, desde o fin de marzo, abril, que botábanse pra serra. Entonces, botábase a res alí, faghíaselle unha marca no corno, cun ferro quente que puña a marca de Lobios. Ó mellor xuntábanse alí duascenas cabezas. E cada un iba botar os días prós animais que tiña alí. Había unhas chivanas, chamamos, i nos currales se xuntaban e cuntábano. E chegaban dous, que iban relevar os que viñan pro outro día á mañá. Aquela noite durmían alí os cuatro, na chivana aquela, pra outro día á mañá, baixaba aqueles dous e quedaban aqueles dous de día co ganado. I a noite, volvían subir outros dous, e de noite cuatro, e de día dous. Esí era, chamábamoslle a viseira do concello. I había rebaños de cabras, que nós cabras non tiñamos, pero había cabras tamén. Que eso entonses, iba un pastor con elas.

O traballo

Traballen dous anos na construción, pero un día fun ó fútbol a Orense, alí cuns amigos e díxome un, hai unha plaza de caza controlada. Inda non había as autonomías e despois, claro, xa quedan fixo, i aí estuven trinta e dous anos de guarda ríos, caza e pesca. Xa empezaba lcona.

O contrabando

Tamén había contrabando si. Eu recordo que andabamos con uniforme de garda ríos claro, e aí viñan as mullerciñas co contrabando de Portugal e víanos e escapaban, e dicíamoslles -Non escapedes, que nós non andamos a esto-.

Francia

Máis tarde viñeron moitos portugueses. Había taxistas que se dedicaban a levalos a Orense, e iban pra Francia, clandestinos moitos, claro. Eu fun. Marchén ó vir

da mili, con vintatrés anos casi. Eu non tiña un duro e faghíame falta cuartos, díxenlle a meu padre que me faghían falta tres mil pesetas pra o pasaporte, e dixo -Non as teño, vaillas pedir ó teu tío-. El deume seis. Fun fagher o pasaporte a Orense á calle do Progreso, na agencia González, no cincuenta e nove. O nove de abril funme cun viciño de eiquí pra Francia coma turista. Pra o outro día xa fun traballar. E cuando levaba dous meses, xa tiña xuntado seis mil pesetas, e mandeille os cartos a meu padre. Díxome, -A teu tío xa lle paguei eu o día que tú saliches. Foi pra que souperas que había que aforralas e mandalas. Eu non chas quero e abriume unha cuenta na caixa de aforros.

Ramón, o falanxista

Ó falangista había que lle dar alonxamiento. Ós labradores que podían un pouco millor, asinábanlle un, el chámabase Ramón. Miña nai dicíame, -A ti quen te criou, foi o Ramón-, andaba siempre comigo no colo. Na fonda dábanlle de comer a mediodía e cullía, -Iste bisté lévollo pro Manolito-. Despois, eu estaba na mili e de Madrid vin pra Rábade. Cuando me ía pra lá dun permiso en casa, cheghén a Orense, vagós de madeira que saltábanos, claro, con vintaún anos. Senteme, pero vexo un señorciño alí todo acurrucado e deixeille o sitio. Dixo, -Gracias home, usted vai contento, que vai de permiso-, iba vestido de militar, -Non véñome de volta de Lobios pra Lugo-, -Pois en Lobios tiña unhas amistades moi boas-, di, -E quen-, digo eu. -Mire, usted conocería o Mouco?-. A meu abuelo chamábanlle Mouco, porque non oía ben. -Eu son neto dill- e -De quen é fillo da Benita ou do Pepe?-, pregunta. -Da Benita-. E- que é feito do Manuel-, quere saber. -O Manuel son eu-. Abrazouse a min a chorar. -Pero usted quen é?-, -Túa nai túvoche que falar de min, eu son o Ramón, o falangista-.

Os fuxidos

Eu dos escapados oía falar de que mataron uns aí na carretera de Aceredo.

Os anos da fame

Nós tiñamos pan. Eu recordo que miña nai inda rifaba ca miña abuela, -Usted acaba co pan da fornada-, porque á hora de comer xuntábase máis de trinta o cuarenta a pedir. E a miña abuela abríalle un bocadiño de pan e repartía cos pobres. Unha vez viña un señor dun serradero cheiño de calor, e a miña abuela foille por unha xarriña de viño. Chamábanlle Farruco. -Toma, bibe un pouco de viño-. -Eu agradésoillo, porque vai un calor-. Entonces miña abuela foille cortar un bocado de pan da broa. -Toma, pra que non che faga mal o viño-, e díxolle, -Ai

señora María, se non lle parese mal, iste troziño de pan leváballo pra meus fillos, porque me dá pena comer eu pan e non llo levar pra eles-. E di, -Tu comes o pan, que pra os teus fillos-, foi e cortoulle media broa de pan e doulla despois. Porque era tamén moi boa muller.

O loito

Recordo miña irmán que tiña oito ou nove anos e puxéronlle un vistido negro, cando morreu a miña abuela, pero era así, claro.

Pepita, María José Alves-Martíns Fernández é unha microbióloga xubilada de 84 anos nacida en Lisboa. Recorda con amor á súa nai, mestra, e o pai, músico da Banda de Grou, quen chegou a tocar jazz cunha gran orquestra americana.

A familia

Bueno, miña nai era maestra, había hecho solfeo en el conservatorio y cantaba. Ella había nacido también en Lisboa. A los nueve años fue cuando vino por primera vez aquí de vacaciones. Y mi padre siempre contaba una anécdota, decía -Fue mi mujer la que me hizo músico-. Ellos eran primos segundos. Ella trajo para los primos juguetes, y a él, una flautita. E meu pai tocou en grandísimas orquestas. Fue en la época en que salió el Xavier Cugat. Aquéllas grandes orquestas de jazz, y el Casino Estoril trajo una orquesta de América. En el camino murieron dos músicos, que tuvieron que echar al mar. Y cuando llegaron a Lisboa, empezaron a hacer castings, pero el jazz no había llegado aquí y había muy pocos músicos que lo tocasen. Y quedó mi padre. En la orquesta de

negros en el Casino Estoril en mil novecientos treinta y ocho. Yo tenía cinco años. En Portugal le llamaban Pepe o Español. Y mi madre, como era maestra, tenía los tres meses de vacaciones de verano. Y para donde él iba con las orquestas, íbamos nosotras. El recuerdo más antiguo, tenía yo dos años y medio. Fuimos para Caldas da Raíña y tocaba papá. Mi madre se jubiló y entonces él dice -Que hacemos nosotros aquí?- Y mi madre dice -Bueno, pues la niña que acabe lo que está haciendo-. Así, en el año cincuenta vine para Orense.

Os xogos

Al escondite, a lo que juegan los niños. Al aro, a la cuerda, la comba...

A educación

Allá en Lisboa, yo estudíe peritaje químico en la Escuela Industrial. Entonces acabé, y ese mismo año ya nos hemos venido para España. Cuando llegué, como claro, los peritajes eran muy difícil de convalidar, las carreras mayores sí, pero los peritajes no, entonces hice bachiller. Como ya traía estudios de allá hice en cada año dos. Y una en junio, otra en septiembre, una en junio, otra... hasta que acabé. Y después, como mi madre era maestra, quería que fuera maestra. Yo no, pero ella sí. Al final hice los tres cursos de magisterio en Orense. También fui a la Escuela Industrial para hacer unos cursillos de introducción a la microbiología, ya en Barcelona.

O traballo

Esto sería en el cincuenta y siete o cincuenta y seis sustituyendo a una maestra aquí, que estaba enferma y me pidió, ninguna cosa particular. Al principio no tenía muchos nenos, tenían que ir guardar las castañas, tenían que ir no sé que, tenían que ir no sé cuanto, y la familia necesitaba de ellos. Claro, yo conseguí llevarlos, poniendo un día a la semana trabajos manuales y juegos. Pero el que no venía durante la semana, al jueves lo ponía a hacer deberes, no fuese que no viniese en toda la semana, y viniese al jueves. Y acabé por tener muchos alumnos, si. Y en el año cincuenta y ocho fui a Barcelona, donde trabajé cuarenta años en un laboratorio, precisamente. Empezaba entonces a hablarse de los análisis microbiológicos, todo va por la alimentación. Y bueno, aunque yo no me había especializado en ello, después sí, llevaba yo el laboratorio de microbiología. Hasta que me jubilé.

O Centro Galego de Barcelona

En Barcelona estaba en el teatro, en el coro y en el baile del Centro Gallego. Hice cuarenta y dos obras de teatro. Allí hay obras como La casa de Quirós en que entró Medela de Lobeira, yo y la hermana, la cuñada, la mujer, el cuñado y todos. Sigo siendo de la directiva. Tamén de aquí, do Liceo de Orense

A Banda de Grou

O meu pai levaba toda a parte técnica e dirixíaa o irmao. La banda de música ya, antes de estar ellos dos, había sido formada por un antiguo tío nuestro o algo así, no sé por quien. Meu pai empezó ós nove anos. Tocaba el saxofón y clarinete. Y estaba preparando las canciones para su banda todo el año, tanto clásicas como la canción de verano, para traerlas en vacaciones, porque las canciones de orquesta

vienen en un tono. Y Se levantaba a las seis de la mañana. En el servicio militar, que lo hizo en Barcelona en la banda, copió toda la música que había en el cuartel. Él sí venía todos los años. Porque la banda era mi padre. La banda estuvo hasta hace pocos años. El xa a deixara antes. Acórdome que o último ano que veu él, foi no setenta e nove, que viñemos no verao. El ya estaba moi maliño. Pasó la banda, y paró aquí para tocar, y él no fue ni al balcón. Cuando acabaron de tocar, los más amigos y familia subieron, a verlo. Meu pai morreu no ano oitenta.

A música

La música la aprendí en casa. Resulta que me empezó a enseñar mi padre. Pero é que él me dió de golpe y porrazo todas las notas en un papel, i que las aprendiera, con siete años! Y dijo mi madre, -Tú estás loco!-, -Mira, deja el solfeo, le enseño yo, después tú sigues palante, hala-. Y así empezamos. Después estuve con una profesora que era pianista de la orquesta de mi padre. Y ya en España, empecé a cantar en una coral, yo soy soprano. Clases de canto nunca había dado, y vi que me hacían falta. Canté aquí en el Liceo de Barcelona, hasta que tuve que dejarlo por una enfermedad.

Remedios Cabanelas Álvarez aos seus 93 anos continúa vivindo no Puxedo, onde casou aos 42. Natural de Prancibe, as súas paixóns son o baile, que xa compartiu con Gayoso, San Antoniño e poder seguir traballando o campo.

A escola

Fun á escola en Prencide (Prancibe), pero iba pouco tempo porque, claro, había que ir cas vaquiñas e ir traballar.

O campo

O meu oficio é como o de todos, porque plántase cebolas, de todo, pero non son eu solo, zanorias, xudías, verza branca, repolo. Eu téñolle de todo. E millo tamén, e aproveitar aquelas espighiñas que se repicaban verdes, asábanse e comíanse, e sabían tan ben. E iamos vivindo, e non vivimos de moita fartura, eh, cuidado! Agora estamos millor, porque traballamos pouco e comemos moito.

O traballo

Cada un fai o seu, bueno, ó millor eu se perciso vai un viciño e bótame a mao. Diso, tamén lle pido eu ó San Antoniño que cando me vexo apurada dis, S-an

Antoniño bótame a mao-. E pídolle a Dios -Lévame, lévame traballando-, porque non sufro. Porque se me leva, que non traballe, que non podo, sufro.

A auga

Ben, xa hai un día marcado no de facer a limpeza dos regos, para cada un levala ó baixar o monte e levaba, recollela e ven todo eso. Despois eiquí pártena palí os donos, cada un o que ten.

Os becerros

Había unha feira e levabamolos becerriños, e os becerreiros pois comprábanolos, e que non daban máis, daban menos, pero traíamos aquel diñeiríño xunto.

A guerra

Tuvemos un irmao tamén na gherra. Un irmao, eh, bueno, había gherra. Andaba, coitadiños, pobres, esto era moi mal, i eu era nova. E entonces os ghuardias querían levar unha firma do pueblo, porque asegúíanlle, claro, viñan e había que lle firmar. Había pouca xente que sabía firmar, pero eu si, ben ou mal inda fago agora. Bueno, o qui è que os ghuardias viñan, e non son vistidos como aghora, son vistidos desa forma que levaban uns capotes, i os cousos eses ghrandes así. E metía respeto, i eles vían que eu que me acovardaba e dicíanme eles -Non se asuste, non se asuste-, pero dicíalle eu, -É que eu-, pita medo, -Ai, ai, pero é que téñome que ire, ai, que teño presa-, e -Se viñeran máis cedo-. Eu quedaba toda calladiña, pero iban tranquilos porque levaban a firma en como estiveran elí.

O Entroido

O entroido vestíame de homiño coma un careto. Vestíame de homiño e faghíalle esí, mire (pinta o bigote), as presillas dos zapatos, esas pra ghillar os zapatos, e así. E faghía unha careta fea. Pero cando me puña de homiño vistida cun tranciño, cun chapeíño, mitía o pelo, recollía esí o pelo pa dentro, pa que non mo visen. Que faghía o home e todas as mozas querían beilar comigho, e alghún homiño sabían que era un homiño. Pero eu faghíao moi ben feitiño, mui despaciño.

As festas

Das que tiñamos era o San Antoniño, eiquí faghíase moi ghrande festa, este era un santiño moi bo. Eu quérolle moito. Por eso me puxeron elí. Aquela que está

alí son eu. Si me ven beilar eiquí, eu beilen co Ghayoso, o día de San Antonio, eí cos músicos, eí todos, eí a bailaren comigho. Festiñas había coma a Virxe da Reguenga, cando lle toca, iba ó San Lourenzo da vila, é o dez de aghosto. Elí era en abril, eiquí en junio, e bueno, entón, esas festiñas tiñámolas eiquí, e íbamos a elas. Antes iamos, pero andando, as patas ás veces, cansabámonos, eh, e para non rompelos zapatiños, levabamos unhas zapatillas vellas, e cheghabamos alá e tirábamolas e puñíamos novas. E despois unhas blusiñas brancas esí, pero como antes non nos lavabamos ben, porque claro, andabamos na terra e inda non había ducha, non había nada, entón, puñamos un pañueliño branco, eiquí no pescozo, esí, para non manchalo.

A morte

Porque antes poñíanse os defuntos. Non iban onde van aghora, onde agora, os recollen i é moi boa cousa, pero antes si. Había unha irmandá de xente, e xuntabámonos e aquel día da irmandá triminaba a quen lle tocaba o defunto, a quen lle tocaba a cruz, a quen lle tocaba ar farolas, a quen lle tocaba ós cuatro personales pa levar a caixa. Entón, claro, cumpríamos a xeito a todos. Había unha tela ghrande, e gharrábase así na casa e puñíanselle hedras, forciñas, axeitábase. Unhas flores, que se era unha criatura nova, dáballes así unhas de plástico pero como, pero agora son normales, pero aqueles eran de fiar. Entón, faghíase así, entón quedaba aquilo aberto e púñase na sepultura dos noviños unha colchiña branca. Si era home, poñíase azul. Si era muller, poñíase color rosa. Entón, aqueles sepultos eran moi bunitos e daban traballo. Xuntábanse as mulleres todas, e os homes iban avisar polos pueblos. I era así, non había estas cousas qui hai. Por eso nós agora estrañámonos todo. Bueno, asustar non me asusto, porque aghora estou afeita, pero cando foi a primeira que me apuntaron, elí eran máis de duascenas personas, e estaban todas derredor. Un dicía, non te rías que entón fannos rir a nós.

O loito

Antes ós homes púñaselles unha tiriña na chaquetiña esí, e levaba unha corbatiña, e os botonciños neghros. As mulleres tapábamollos pendientiños e andabamos, agora cambiou moito. Eiquí púñao todo o mundo, hasta piquiniños. Nós tiñamos unha rapaciña pequeniña i, era noviña cuitadiña, morréralle o seu pai, e puxémola todo de loito, e pa ir chorar a xente ó ver á rapaciña toda de loito. Daba moita pena, ó ver esí unha criatura nova, e o seu pai, e así i eso, e non haber, non haber así pa axudar.

Opinión

ELISABET FERNÁNDEZ

Remedios, guardiana de Puxedo

Dicen que las buenas costumbres no hay que perderlas. En Puxedo, una pequeña aldea de Lobios, revivieron en el mes de agosto los trabajos de campo que dieron de comer a decenas de generaciones. Es el tercer año que cumplen con esta tradición, en la que recrean la malla de centeno.

Remedios, la vecina más longeva de lugar, tiene 93 años y es la más participativa de la fiesta. Ahora tiene su homenaje gracias a un grafiti del artista ourensano Mon Devane, que quiso representar el valor de las gentes del rural a través de esta mujer.

En la fotografía, el retrato de Remedios al fondo, parece el guardián de Puxedo y sus gentes, que conversan en una terraza ajenos a toda preocupación. Es día de fiesta. ¿Quién mejor que la más sabia del pueblo para enseñar a las nuevas generaciones en esta celebración?

Con motivo de este encuentro popular en Puxedo, los vecinos rehabilitaron la Eira da Carballa para la ocasión. Allí, Remedios y los demás

El grafiti de Mon Devane dedicado a Remedios, campesina de la Baixa Limia.

vecinos "malladores" llevan a cabo la representación de los antiguos trabajos de la malla de centeno, tanto a mano como con la maquinaria de mallar, que llegó a la comarca en los 60. Seguramente en la Eira da Carballa Mon Devane no

fue el único en fijarse en el trabajo de Remedios, que se ha convertido en el símbolo de unión entre pequeños y mayores.

A veces, volver al pasado es muy positivo para todos. ¡Que lo digan en Puxedo!

A protagonista

E-se me veo apertada digo, -Hai San Antoniño axúdame, tírame destas penas-. Entón é fe, que lle quere un ó San Antoniño. E pra iso me puxeron elí pintada. Bueno, pois elí a que está pintada son eu. A cara, i aquele está derreada, estaba tirando patatas na finca. E como me ven, tiraron fotos, pero quérenme tirar así, tanto lle ten. Unque non me axeite ben é ighual, pero se me ven axeitadiña son muito máis xeitosa, eh. Bueno, tíranme moitos elí, pero eu aquí, son mas bunita ca na foto, ma que si?

Virginia Rodríguez González, Virchy, é unha mestra nacida en Nova York que actualmente vive en Madrid pero *O corazón está sempre en Grou*, onde ven catro veces ao ano. Cos seus case 90 segue adorando á familia, bailar e viaxar.

A familia

Nacín en Nueva York, porque meus pais emigraron. Papá era de Cabaleiros e miña nai de eiquí de Reguengo. E ó principio, cando traballaban aquí, traballaban o campo, levaban vacas e terían ó mellor res. Creo que viñeron de volta no trinta e cinco, cumplín eiquí os cinco. Viñemos pra Cabaleiros, para Valdoi, un puebliño piquiniño que non tiña máis que tres casas. E díxolle mamá a papá -Que queres, vamos vivir eiquí?-. El encantado porque lle encantaba o campo, pero ela non. -Queres que os rapaces se dediquen a cavar esas cuatro terriñas que temos, que non son nada?- Vivir esí, acostumbrados a como viñan xa de estar alá, aquilo non lle sentaba ben. I entonces, decidiron volver a marcharse, pero non puideron, e según se viñan pra Orense dixo ela a papá -Oyes, porque non lle compremos a pensión elí donde estuvemos nós, que está o coche de liña alí debaixo -de Suárez e A Competencia- e así os rapaces poden estudar e tal-. E chegaron a elí e puxéronlle pensión Cabaleiros, Hostal Cabaleiros.

Pepe, o meu irmao, traíame así porque era un sinvergüenzón, non quería que nadie tocara á irmá. Cuando tuven novio, eu sabía que en algunha parte do cine estaba el. E non sea que me descalabrara alí no cine, vamos! Pepe fixo a carrera de comercio. Il chegou eiquí con catorce anos, o sea que dominaba o inglés. Traía o bachiller de Estados Unidos. En Orense dedicouse a dar clases de inglés nun colegio de comercio ó que lle chamaban o Bóveda, xunto ó jardín do Cruceiro. Pero, el mui canalla, o que debía era falar comigo. Cuando vin con cuatro anos eu iba ó colegio, polo tanto eu falaba inglés. Despois fun a clases,

tiña un profesor que era inglés e díxome -No tempo que levo tendo clases, non teño unha persona que teña unha pronunciación tan perfecta coma a túa-, érame fácil de falar, e oía a Pepe tamén algunhas veces.

A educación

Recordo ir ó colegio alá. Era un aula así como esto. Había, eso o recordo perfectamente con cuatro anos, sillas, todo así en cuadrado e alí sentábamonos todos. E despois, eiquí por detrás había as cunas pra dormir a siesta. Aquí, primeiro fun ó colegio ás Adoratrices na calle do Progreso e despois empecei o bachiller nas Carmelitas. Miña nai xa estaba pensando en marcharse pra Santiago, porque quería que estudiamos. Xa nos tiña carreira, a que non queríamos nin un nin outro, meu irmao avogado i eu tiña que ser profesora. I estallou a guerra. Estando coas Carmelitas, abren a Normal, e miña nai quiría que fora maestra, e díxenlle -Eu maestra non quero ser, porque non quero casarme cun gardia civil-. Era o único que tiñan as maestras, os gardias civís nos poblos. Dice, -Quero que te fagas maestra e despois se queres ir á escola vas e si non queres non vas-, pois entónces estudiei. Fun a clases de música antes de ingresar no magisterio. Foron cuatro anos na Normal en Orense e éramos setenta e tantas, o peor de cada colegio, e terminamos a carreira de cualquier maneira. Era un desastre. Aquele Normal foi horrible. Tíñamos profesores todos jubilados casi. Había un par deles que inda estaban en instituto e viñan dar clases. Recordo, por exemplo, o de física i química que vendería tres ou cuatro veces no curso i aprobounos a todos. Non había profesores, porque foron os anos de guerra e dous ou tres máis. O instituto continuaba moi ben i as carreiras maiores, ben, pero o magisterio parouse, ademais, moitos tiveron que ir á guerra. As ensinanzas nos poblos, era horroroso naquel entónces.

O traballo

Aprobei Magisterio con boas notas, e despois estuvemos dous anos sin poder facer oposición porque non había. Cuando a puxeron, éramos en toda España tres mil i había seiscentas plazas. Consegún plaza. Non fun o número un, nin o dous, nin o cuatro, pero bueno, conseguín plaza e mandáronme a Chandeja de Queija. Eu tiña vinteun anos. Entónces, fumos nun coche particular porque había cuarenta quilómetros sin coche de liña e había que arreglarse con un taxi ou como fora. Foi meu irmán comigo e uns amigos, porque eles tiñan coche. A casa donde iban os maestros no puebo, era a casa do alcalde que tiña un barciño. Cuando lle dixemos que a ver donde podíamos alojarnos, dixéronnos -Teño a casa chea, non pode ser, síntoo moito. Pero mire, baixe pola carretera que están facendo un salto, e a señora que ten a casa dos ingenieros si cuadra pódea por-. Bueno, alá fumos. A señora díxome que si. A

casiña, era un deses que fan nas obras, pero ben feito e limpio. Ós dous anos e medio poden pedir, i entonces xa me vin pra Maceda. Non podía ir en coche de liña, porque tiña doce quilómetros andando qui era por unha pista, e foi cuando comprei o coche, un Seat, un seiscientos. Despois vai e pon coche de línea i aí me tes, tódolos días salía de Orense ás oito e media da mañá, i en vez de chegar ás nove á escuela, puña escuela ás nove e media. Alí firmei por dez anos i ós oito, meu irmao quedou viúdo, a muller morreu a consecuencia do parto. El vivía en Madrid e díxome, -Se queres virte comigo a cuidarme o neno?- E pedín excedencia. Jubileime cobrando sete mil ó ano.

A emigración

Meu pai marchou primeiro a Cuba. A miña abuela de Cabaleiros casouse dúas veces, con dous irmaos. O primeiro morreu antes de que nacera meu pai e o segundo xa se fixo cargo del e claro, creceu como fillo seu. I ese padrasto de meu pai marchouse pra Estados Unidos. E reclamouno, porque estaba casado con súa nai e meu pai foise vivir a Nueva York. E depois, estando Roosevelt, o que foi presidente de Estados Unidos, co último trimestre como gobernador de Nueva York, dá un comunicado que todos aqueles estranxeiros que estiveran no país legalmente, durante ise mes podían vir a Europa a buscar as súas familias, entonces meu pai veu enseguida. Xa era case a finais de mes cuando se foi con un señor de Santa Cruz, que se dedicaba a levar xente pra o estranxeiro. E iban embarcar, non sei si Santander si San Sebastián, e estropeouse o barco. I entonces tiveron que marchar a La Havre en París. E cuando chegaron, o equipaxe que levaban nun baúl había desaparecido, había quedado en Irún, na fronteira, e tuvo que comprar roupa. Como eu lle dixen un día, -Non protestes, pero tú fuches a Nueva York cun vestido comprado en París!- Chegaron o día vintenove do mes que terminaba o prazo. Chegaron xustiños. I alí había xente de por eiquí. Os comienzos que tiveron, non o sei. E despois de vir a Galicia, dicidiron volver a marcharse i chegaron a Vigo pra facer o pasaporte pra coller o barco e tal. Pero ó ir ó reconocimiento médico, meu irmao tiña tracoma nos ollos i é enfermidade infecciosa. I o cónsul díxolle, -Non poden levar o rapaz, porque llo van meter na Isla de Ellis os cuarenta días. E díxolle que -Ou iban separados, ou non podían ir-. E miña nai dixo que non.

Nova York

Inda hoxe vou pola calle e acércaseme un señor de cincuenta anos ou esí e dice, doña Virginia, e vamos, a directora, a profesora de inglés i eu, e diríxense a mi primeiro. Elas son íntimas amigas, as amigas que teño en Madrid. Co elas pra todas partes. Viaxamos por todo o mundo, Europa conózcoa enteira, quédame algún país destes pequenos. A Nueva York fun unha vez pero quero ir outra,

porque fun a casa duns amigos quince días, pero quero ir con unha agencia pra que me leve dentro. Vin a casa donde vivía, que era na Octava esquina á Sexta.

Dobre nacionalidade

En Madrid xa co pasaporte pra que me puxeran o visado pra ir a Estados Unidos, díxome o señor, -Usted renunció á nacionalidad-, e díxenlle -Non, pero eu sou empleada do estado, polo tanto eu son española-. Crin que con eso, se os vinteún anos non elegín nacionalidad, quedeime coa española, pero como non había renunciado á americana, teño as dúas. Dixéronme, -Ten que ter o pasaporte americano, co español non lle dan entrada-. Entonces, xa non puiden ir cuando quixen a Nueva York. Tuven que retrasar o viaxe pra uns cuantos meses despois. Pero todo eso xa estaba jubilada.

A guerra

Estallou a guerra, i entonces xa non nos movemos. Meus pais intentaron marchar outra vez, pero non pudo ser. Antes de terminar a guerra, meu irmao tiña dezaoito anos e foi na última quinta. Eu solo sei que estuvo polo norte algo, pero en realidá recordo que estuvo en Valencia, e tiña que ir nun barco a Cartagena. Pero encontrouse con un señor de eiquí de Facós, que había estado connosco na fonda. Era chófer de os camiós do ejército e díxolle a meu irmao -Tú sabes conducir-, e dice, -Si, saquei o carné por si acaso, por se viñamos á guerra, i eu podía coller o coche-, e dille el -Pois me parece que xa o tes, ven conmigo-. E levouno á oficina, e quedouse xa en automovilismo elí. I os que se marcharon no barco, botáronnos ó fondo do mar antes de chegar a Cartagena. El librouse, porque tiña que librarse.*

As festas

O San Mamed non o perdo jamás, é o día sete. Ahora faise distinto. A carreira de burros e eso foi xa despois de marcharme de eiquí. Eu quería vir polo San Mamed porque podía bailar e a min gustábame bailar i en Orense non podía, porque non me deixaban ir a ningunha parte. Meu irmao traíame esí, non me deixaba ir a bailes, nin falar. Entonces, ó único sitio eiquí, pero solo bailar coas primas, con Valerita era con quen bailaba moito. Porque eu viña eiquí o Reguengo, que era a casa de miña nai. Siempre, inda estando en Madrid, siempre viñamos no verán.

*O buque Castillo de Olite foi afundido o 7 de marzo de 1939, cando Franco preparaba a chamada Expedición sobre Cartagena. Morreron 1.476 soldados dos 2.112 embarcados, considerándose a maior traxedia marítima contemporánea no Estado.

MUIÑOS

O CONCELLO DE MUIÑOS

O concello de Muíños está no sur da provincia de Ourense, na comarca da Baixa Limia. Limita ao norte con Lobeira, Bande e Porqueira, ao leste con Calvos de Randín, ao oeste con Lobios e ao sur con Portugal. Ten unha superficie total de 109,7 km².

Ten un relevo marcado polo contraste entre as terras altas da Serra do Xurés -con cumios que superan os 1400 m- e as baixas do val do Limia e os seus afluentes, nomeadamente o río Salas. A existencia de dous encoros (o das Cunchas e o de Salas) no municipio expresa a un tempo a relevancia dos cursos fluviais e o quebrado que é o territorio. Estas diferenzas teñen tamén o seu reflexo no clima, que oscila entre o oceánico de montaña e o oceánico continental.

O municipio ten 1514 habitantes (2017) espaxados en pequenos núcleos de poboación que conforman unha ducia de parroquias: Barxés, Cados, Couso de Salas, Farnadeiros, As Maus de Salas, Muíños, Parada de Ventosa, Porqueirós, Prado de Limia, Requiás, Souto de Limia e Xermeade. Ao longo do século XX desapareceron algunhas poboacións, tanto pola emigración como pola construción de encoros.

A agricultura e a gandería, complementadas co aproveitamento madeireiro, son a base económica deste municipio. A agricultura, que é a máis importante, orientase a cultivos tradicionais como o millo, a pataca, o trigo ou o centeo; a cría de gando, pola súa parte, é tanto de castes autóctonas da zona como doutras máis comerciais.

Os servizos ocupan hoxe en día boa parte da poboación activa, aínda que é un concello que está reorientando a súa economía cara ao turismo e ao aproveitamento de recursos naturais endóxeos. De feito, xa despunta o seu pequeno sector turístico, con varias casas de turismo rural, un albergue e o complexo turístico do Corgo, na ribeira do encoro das Conchas.

A Veiga de Maus de Salas, os castros e a presenza da *Via Nova* -coa vella Ponte Pedriña hoxe asolagada- testemuñan a existencia antiga de comunidades que aproveitaron os recursos da contorna e de vías de comunicación -como a ruta que os romanos converteron en calzada- que permitían o comercio a distancia.

Desde os tempos medievais e até a desaparición do Antigo Réxime na Idade Media, as terras de Muíños estiveron baixo o dominio dos condados de Lemos e Monterrei, así como da Encomenda de Quiroga, dona co couto das Maus de Salas. Estas tres xurisdicións diferenciadas deron lugar en 1821 a outros tantos concellos que se agruparon coa reordenación de 1835 no actual municipio.

Dese pasado, consérvanse pegadas evidentes, algunhas de certa monumentalidade. Son o monumento megalítico da Casa da Moura en Maus de Salas, ao pé do encoro, o complexo de Muíños que deu nome á vila ou as capelas situadas en paraxes pintorescas como a da Clamadoira (con famosa romaría en setembro) ou a da Aparecida (coa súa Fonte Santa). Pola súa singularidade merecen unha visita a curiosa igrexa de San Pedro de Muíños e o Santuario dos Milagres que, aínda que inacabada, é dunha monumentalidade que abraia.

HISTORIAS DA VIDA EN MUÍÑOS

Carmen Rodríguez Domínguez de 73 anos e Julio Rodríguez Fernández de 78, son coñecidos como Carmen e Julio do bar, pois rexentaron un en Porqueirós, onde se celebraba a feira ata a súa xubilación hai tres anos.

O xabrón

Eu cheguei a facer ca graxa ou botábaslle un pouquiño de aceite, e xa daquela se lle botaba o Ariel da lavadora, que durábache máis pra fregar por egemplo os paños da cociña e cousas desas, e botábaslle a sosa. Todo o que che marcaba. [Carmen]

A escola

Solo o que era antes estudios básicos, il en Cados, onde naceu, i eu eiquí en Porqueirós, a escuela era mista. [Carmen]

Os xogos

Bueno á pita cegha, á billarda, á porca, á rueda.

Pasábase de marabilla. Si, xogábamos a todo coma os homes. [Carmen]

O liño

Había os telares. O liño daba muito traballo. Primeiro había que sementar, despois cuando servía, sacalo e ripalo todo, sacarlle a semilla, despois facer unhos feixes e levalos ó río, e botaban quince días máis ou menos.

Poñíase unhas pedras por riba. [Carmen]

Botábase a secar e despois mazábase todo. E era cuando había unhos rastrillos, ripábase. Primeiro fiábano e despois nas dobadoiras pa facer as meadas.

Era como si foran tres paus postos nunha liña. E entonces empezabas a poñer o primeiro fío, íbarlle dando abaixo ó pau aquil e iba envolvendo. [Carmen]

E ó fiar todo, facían as mazarocas, lle chamaban. E despois é cuando tecían nun telar. A miña nai si teceu, que era do Barrio de Muíños. E moitas vellas facían refaixos, que non sei nin como se aguantaban. Eu eso xa non recordo. [Carmen]

O muíño

Tiñamos un burro e víñamos a tres quilómetros ó Muíño de Torrente.

Eu e a miña nai con carretillo dunha roda ó noso Muíño de Riba. E ela collíame cunha corda e pa diante i eu por atrás, e traíamolo así, e despois esa pedra ca auga era un pan riquísimo. [Carmen]

Fai moi boa fariña.

O forno

O forno é do pueblo, e entónces cocíase ao millor doce pás, e hoxe cocías tu, mañá cocía outro, pasado cocía outro, á rolda.

E si tu terminabas o pan, ibas e decíaslle -Mire, déixame un pan, que cuando volva a cocer xa cho dou-. E millo botábarlle moi pouquiño, nós eiquí case só centeo. [Carmen]

A feira de Porqueirós

I aíquí era unha feira moi grande. Todo eso que se ve e que non se ve desde Xermeade, Mugueimes, era todo cheo. Nós empezábamós ás seis e pico da mañá. [Carmen]

Era todos os meses o día cuatro. E viñan os autocares de Orense.

Un que lle chamaban Os Americanos e outro Freire i o Ghavelo. [Carmen]

Mira que todo o que se ve hacia ás Fraghuas, iso de aí diante que está de pinos cheo, xa non collía a facenda. Pra labranza vendíase no tempo de plantar as plantas todas. Hasta chegaron unhas señoras a vir cos xurelos e traían unhas sartés, poñíanse por aí arriba e fritíanos pa vender. I autros con refrescos. Traían uns aparatos ás costas de corcho ou non sei que era, que aguantaban moito o frío, e vendíanche os vasiños de agua limonada.

Había unha señora i un señor que puñan unha tienda que traían navallas e desas roupas, bragas, combinaciós ou visos, de todo traían. I había outra señora que traía como un caixón e vendía o tabaco, que naquiles tempos era artículo de lugho. E entónces decía Piedras de mechero, libritos y tabaco, e andaba pa riba e pa baixo pola zona todo o día a pobre da muller. [Carmen]

Faltou a xente e os animais tamén, pero o pulpo hasta que nós tuvemos o bar aberto, siempre. O pulpeiro era de Xinzo e estaba en Mugueimes. É o Pucho e inda recordamos ós pais diles de vire co pulpo. Ghubilamos os dous tres anos fai, e houbo que cerrar.

O contrabando

Cuando tuvemos o bar despois viñan os proveedores, pero moito tempo íbamos buscar o café a Portugal. Eu traer seis con unha irmá miña. Chamábase Sical, que viña das colonias. [Carmen]

Inda fun eu moitar veces con sacos de vinte quilos ás costas. E despois busquei unhos clientes que mos traían. Ghanáballes menos, pero canseime.

Traíano de noite nunhas burras, i ás costas. Ó mellor ás tres da mañá petábanche á porta ou por unha ventana que temos aí detrás, e nós agarrábamolo e metíamolo enriba, no escondido [Carmen]

Entonces, no sesenta e oito, eran os camiós das obras cuando empezaban... [Carmen]

o salto do Salas, viñan descargar e despois eu vendíalle o café, levábano eles tamén pa lle ganar en Orense e por aí. Pero salía caro.

Nós xa non chegamos a traer, pero casi toda a xente traía xabón. Despós máis tarde aceite, pero nós nunca o trouxemos porque era a granel que non sabías, traía solo unha botella limpia sin nada. [Carmen]

As festas

Antes había unha harmonía de medo, porque estabas esperando cuando ibas ás mozas que viñera o ghueves, porque se iba or ghueves i o domingo. I había fiadeiro ás noites en moitos pueblos. Os fiadeiros eran que as mulleres íban fiar pra alí, e despois tocaban unha pandereta e unhas cazolas e así. E formábase unha festa de noite!

No pueblo dil, no meu non. [Carmen]

O San Ghuan si. O San Ghuan, a noite de San Ghuan, mecaches en la mar, sacábanlle os carros á xente das cortes, cancelas e todo. E eiquí un ano tamén sacaron un burro a un señor e atáronlle unha corda na campana. I o burro empezou de noite a dar golpes i a tocar a campana, según daba golpes.

E cuando era a festa do pueblo, a Aparecida, que hai no vrao ó final de aghosto. Entonces alí todo o mundo no forno do pueblo a facer roscós, batelos cas varillas e despois facelos. [Carmen]

Roscós i empanada, era o que había. Asábase un año no forno tamén, o que o tiña. E tamén é moi boa A Clamadoira, lle chaman, íbamos moito a esa e a varias por aí. En Nadal pasábase ben entre familias, e matabas o galo da casa ou comprabas un poco bacalao. [Carmen]

Naquiles tempos o bacalao era a cousa máis barata que había, era a comida dos pobres, lle chamabamos eiquí, e hoxe mira que precio ten.

O Entroido

Vestíanse de entroido si. [Carmen]

I corrían as casas todas do pueblo e íban ós pueblos de fóra. Eu algunha vez disfaceime de mozo.

Eu destapada, non me ghustaba eso moito porque ás veces dábanche pau tamén. Os rapaces eran máis brutos e como andabamos todos xuntos ó mellor pagábanche puchós ou dábanche pau ou... [Carmen]

Ou levantábanche a saia.

Sabes con que nos vestíamos moito? Con unhas colchas que había daquelas, que vendían os gitanos, así como de encaixe. Entón atábalo pola cintura i despois empezaron a vir aquelas caretiñas de cartón e púñaas pero vías todo. Ou atábaste cun pañuelo patrás iles, por eghemplo, un pañuelo dar vellas, i así. [Carmen]

Os velorios

Na casa, a familia estaba fastidiada, pero a xente de fóra iba pa alí toda a noite e o que querían era veña contar. En sitios hasta botabamos palla nun sitio pa a xente se tumbaren, e moitas veces prendían as pernas uns ós outros con unhos cordós. Cuando espertaban estaban prósos.

De comer nada, era pos familiares, pois como eran os entierros todos a mañás, para outro día no entierro e eso. [Carmen]

Os familiares i a xente que levaba ó fúnebre, a caixa, O Sindo fixo moitas, i os faroles i eso todo que se levaba, e esa xente toda había que lle dar de comer.

O loito

Cuando foi do meu pai pois inda puxen un vestidiño negro, pero despois morreu o meu sogro e nin il quíria nin eu tampouco, e quedei como estaba, igual. Eí neses pueblos arriba, en Requiás e Guntumil tiñan ese costumbre, ó morrerlle alghén botaban toda a vida, as mulleres cuns vestidos negros anque fóra no vrao que se asaban. [Carmen]

Isaura Armada Rodríguez naceu en Bande hai 68 anos, pero reside en Muíños tras casar en Mugueimes. Actualmente apoia á familia na dirección da Panadaría Cados, que levan o fillo e a nora tras a xubilación.

A familia

A miña nai tiña tear, tecía e fiaba pero non moito, porque ela casouse e foi po pueblo ese do Pazo e xa botaban moi pouquiño liño.

A auga

Había que lavar ó pozo que había do pueblo. Cuando veu a traída nós xa estábamos fóra. Tampouco había pista ó pueblo, que despois habíaa.

O encoro das Conchas

A miña mamá era de Porto Quintela, tiña a casa onde colleu o embalse. E dicía que había panadería, había farmacia, había comercios. Sacáronlle todo, fixéronlle unha casa nova arriba no pueblo, onde está hoxe, pero claro, xa perderon as fincas que tiñan por aí e todo. Miña mamá falaba moi pouco do tema. Alí pasaba o coche de línea, bueno, Porto Quintela antigo dicían que era grande.

A escola

Íbamos alí á escola a Pazo de Santa Comba, que non había o grupo escolar en Bande

Os xogos

Á corda, ó truco lle chamaban, ó escondite, bueno, eses xogos de antes.

O campo

Millo, patatas, centeo e tamén había trigo. A miña mamá sementaba trigo, que facía o pan mezclado co centeo, o trigo e o millo.

O forno

Fajíase a masa na casa e despois cocíase o pan no forno do pueblo. Normalmente aquel pueblo era moi pequeniño entón cada un cocía cuando quería. Eramos oito veciños ou nove.

Os animais

Vacas e cerdos e pitas e de todo. Bueno, cabras non tínhamos, pero si vacas e había que ir con elas po monte e traelas pa abaixo, claro.

As feiras

Os becerros vendíanse, levábase á feira ou viña ó mellor algúns polos pueblos que compraban. Ibamos á feira de Bande i á da Portaxe.

A emigración

Coñecín ó home nunha festa do pueblo e casei con dazasete anos. E con dazaoito xa tiña o primeiro fillo. Ór dous anos marchamos pa Suíza donde traballamos nun hotel. Estuvemos alí tres anos e despois marchamos a Alemania. Eiqué o meu marido traballaba na Simens (Siemens) i eu nunha fábrica de relós, onde facía a montaxe, pórllle as aghullas... Alí había unha cadena, cada unha tiña o seu puesto de traballo. Enseñaban os puestos todos por si alguien enfermaba, pois se cubría. E tínhamos un mes de vacacións. A verdá é que eu recódoos moi ben. Había xente de moitos sitios e galegos de Pontevedra e de Lugo. A filla naceu aquí i o fillo alá. Ela quedara aquí coa miña mamá i con a miña irmá. I o neno trouxémolo de alá con sete meses e quedou aquí. E cuando viñemos de volta tiña sete anos.

O traballo

Despois de once anos alá, compramos aquí esta panadería que se vendía, e incluso a casa, e decidimos vir pa estar cos fillos. Cuando nós a compramos, xa o señor levaba anos aquí. Despois foi cuando dixéronnos que había que reformala porque era vella, cuando fixemos aquela. E agora, hai que lle botar unha mau tamén pero bueno, lévana eles.

O contrabando

Eu tiña unha tía que iba descalza desde O Pazo a Portugal, que iban buscar fío pa coser e o xabón pa lavar, porque era máis barato. Acórdome que dixo que unha vez viña eiquí a Mugueimes, e mancábanlle moito os zapatos así que sacounos e foi descalza i veu.

Os fuxidos

Bueno, o meu papá estuvo escapao pa Portugal, pa aí, pa Pitós que era o que quedaba máis cerquiña. Estuvo alí, pero nunca soupen o tempo que botou, pero si, estaba alá. E mataron a un mozo, ó fillo dunha señora que o tuvo de solteira, matárono na guerra, aí no pueblo de Nigheiroá.

A posguerra

Acórdome que dicía mamá e as miñas tías que fame non pasaban porque tiñan vacas, cebaban os porcos e fajían a matanza. Fajían o pan i o que era do ghuerto, tiñan todo, entón claro, non era como nunha capital que tiñan que comprar, diso aquí non.

As festas

Alí a Santa Marta non é moi grande porque os pueblos eran pequenos, pero bueno. Viña xente dos de arredor. Despois había o quince de agosto o día da festa da parroquia. Íbase a misa e despois cada un pa casa, onde normalmente mataban un cordeiro i era o que se comía. Cordeiro ou arroz con leite, porque era da casa. En Navidades era a verza con bacalao e pulpo, e o bizcocho ese que lle chamábase roscón, i o arroz con leite.

Os velorios

Os velorios antes era na casa. Si os veciños falecían á tarde, pois hasta pa o outro día pola tarde estábase. Pero, ó menos alí no noso pueblo, estábase de noite, quedábase acompañando o difunto.

O loito

Só éramos tres irmás e eu era a máis pequena. Mira, cuando morreu meu papá tiña eu cinco anos e puxéronme de luto. Bueno, poríanme pouquiño tempo porque tiña cinco anos.

Julio Fernández Fernández, naceu hai 79 anos na aldea de Salgueiro, hoxe deshabitado e formando parte do Parque Natural da Serra do Xurés. Emigrante retornado, fixo a súa casa en Xermeade, onde naceu a súa muller.

A familia

Cesteiros caseque eran todos, o meu pai, José, era un tamén.

O Salgueiro

Alí non había nin supermercado, nin nada. Se querías comprar algo, había que ir á do meu consogro, O Sindo, que era o que tiña algho de neghocio en Prado. Chegamos a ser trece veciños e tiñamos muíño e forno tamén, aínda existen. Foi o único pueblo do untamiento que está sin luz, nin había nin chegou a habela. Ahora a Xunta puxo unhas placas desas de luz pos paratos que puxeron alí. O Salgueiro está no Parque do Xurés, mismo na fronteira entre Portugal i España, pero xa hai que non existe. Vendéramosllo antes ós de Orense, en total eran sete socios, compraron iles todo. E despois a eses comproullo a Xunta de Ghalicia, aste alá arriba Calvos de Randín, a zona por aí onda acaba o término. Depois a tras de Vilar, Vilariño xa ven Portugal e Pitós (Pitoes).

O carbón

Había que fagher carbón se se quiría ghanar cinco pesos. Eu era máis novo que a miña irmá, mira que ghrande podía ser, i carraba us cestos nos zorros, chamáballe torros, que é o propio galegho, e delí pa unha buraca así redonda, pa fagher o carbón. I como era o máis pequeno, non podía co aparato, que había que agharrarse pa arrincalos da terra. Era có que se vivía alí. Aquelo era campo libre. Chamábanlle os torghos, despois arrincabas e faghías o carbón nun buraquíño así. Esto levábase a Cados, vendíase e despois o levaban pa ferreiros pa axeitar a ferramenta. I o outro, marchaba pa Orense ou pa onde fora.

A escola

Fumos a un puebliño pequeno que lle chamaban Alvite, andando polo menos unha hora por uns carreiros por onde pasaban as cabras. E cando ibamos á escuela, nevando, chovendo, chegar todos molladiños, estabanos esperando, e xa ibamos pra casa secarnos. Total só eramos tres de Salgheiro. Entón, era unha maestra, pero era interina, bueno, ía era maestra, pero é que después mandaban un señor maestro, un interino, aparte. Hasta éramos poucos, o sea que faghíamos paí us quince, seríamos cos delí e os deiquí, e non chegarían.

O campo

Millo ningún, porque con tres meses no había augha e non podía reghala terra, que aquilo xa é unha montaña. Se plantaba centeo e patatas, é a cosecha que había, pero abundante. A augha po campo sobrava a que había, pois o centeo non se reghaba, nin as patatas tampouco, que xa se botaban nun terreo máis pesao, máis húmido. O máis secanío era pa o centeo. E todo era a base de sacho, non é como huxe. E pa mallalo, todo a mao, bueno, cos mallos. En Xermeade xa é diferente, porque a augha pa reghar o millo i o resto ven do Salas, o embalse.

Os animais

Había rolda pa ghardar as cabras. Seghún as que tuvera, había que ir, era doce por día. I eiquí chegou haber ochenta, había viciños que tiñan ochenta. Outros de corenta, cincuenta, vinte, unha veceira mui grande, pois daquela estaba todo preparado. E o coche que había era unha caballería. En total alí había un burro ou dous, o demás era todo caballería, pero de la buena, eh.

A emigración

Eu en Salgheiro botei hasta os dazaoito, dazasete anos e despois marchén pa Sallent, ó ladito de Manresa. Entrei na mina traballando abaixo a trescentos metros de profundidá en Potasias Ibéricas. Botei dous anos e despois fun ó servicio ó Pardo. I dalí marcheime pa Francia, pertenciamos ó consulado de Marselle e botén case tres anos nunha fábrica de ferro. Logo vin e casamos, pois xa tena falado ca muller. E aí polo quince ou vinte de maio, marchamos pa Alemania. Traballamos os dous e pertenciamos ó consulado de Dusseldorf. Botei oito anos i a muller seis, porque tuvemos a filla alí e viu pa eiquí. Despois foi palá outra vez e levamos a filla.

O contrabando

Xa daquela non ma acordo, pero sein que falaban os vellos, alí contrabando había moito. Pasaban vacas, animais e o que fora pa lá. Ou se cuadra, ghardaban eiquí e outros iban cos animais pro outro lado pa ver se os vían. Daquelas o bacallau había que ir buscalo a Portugal. Ou cando era co café, polo que din os vellos. Cantos saltiños daban. Se cuadra os portugheses deixábanos pasar, pero os nosos, si o cullían, xa llo sacaban.

As festas

Eiquí sempre é o día quince de aghosto, a Virgen da Torre. I en Salgheiro era o San Antonio. Era sempre o trece de junio e viña xente deiquí de Prado e deste pueblo. De lonxe non porque era un viaxe moi largo, de Prado alá levas unha hora e pico. Inda existe a capeliña, que cando vendemos xa fora o trato, e o San Antonio, a Virgen i a campana tamén están en Prado, porque nós pertenciamos á parroquia. E desde que se vendeu, os que compraran fixeron unha vez unha pulpada, pero do resto, nada. Daquelas eu xa estaba eiquí, en Xermeade.

Os fuxidos

Bueno, eiquí houbo bastante, polo monte quizá dous ou tres veciños que estiveron en Pitós. Mar, escapaban palí, e podían vir de noite alghunha vez, e andaba a ghardia civil jodida. Acordo só deiquí estes veciños, inda estaba eu en Salgheiro. E despós contábano iles que se non eu non sabía, andaban traballando collíanos os portugheses alá, e despós traballaban e tíñanos ghardados escafucados por si acaso iba alghén.

Os velorios e as inhumacións

O velorio nas casas un ou dous seghún fora a morte, os días que pertencían. Despois traelo a Prado ás costas por un sitio que malamente se podía pasar una persona, e tiñan que pasar cuatro. Librar ou cambiar us ós outros, eso era horrible. Viciños i os compañeiros, como Alvite e Requiás, levábamos moi ben, antón relevaban. Tamén lle ibamos nós ó entierro, andando, entón a xentiña axudaba. E despós dalí ó cementerio. Os meus abuelos morreron alí i están enterrados en Prado. Sen embargo meus pais desde que vin eu paquí, tróuxenos para Xermeade.

Berísimo Otero Campos, é natural do Ribeiro de Bande. Con 92 anos, leva oito de volta en Galicia tras toda unha vida en Venezuela, onde viviu case sesenta anos. Empresario dun hotel, xubilouse alá como taxista.

A familia

Tanto o pai como a nai eran os dous do Ribeiro de Bande. E tiveron cinco irmaos, bueno, tuven máis pero morreron e namais quedamos cinco. Dous xa morreron e quedamos tres.

A auga

Nin había aughua nin luz nin nada deso. Bueno, nos tiñamos unha fonte alí mesmo ó salir da casa, a de San Fiz, aquela poñíamola pa os animais e pa eso. I a outra, a Fonte Morta, que é moi buena, esa inda hoxe vén xente buscala, hasta desde Xinzo. E pa reghar nas terras, usté iba e si non estaba ninguén meíalle o seu, i o outro viña e tornábaa e meíallo ó dil. I andábamos así, non é como cuando era no vrau, entón había que a repartir. Hoxe tócame a min, seghún os terrenos que tuvera. Si tiña muito tocáballe un día solo, se tiña pouco, tiña que partir co outro pa completar o día. O pedánio era o que fajía todo eso do libro.

A escola

Ibamos á escola todos, os rapaces e rapazas ó mesmo colegio. Era alí no mesmo pueblo pero o pueblo é ghrande, porque ten pa aí dous quilómetros de largo. E viñamos a pé pa casa outra vez.

Os xogos

Daquela non había así xueghos, xoghábamos entre us cos outros e así, á billarda e á porca. Bueno, á porca no colegio non se xoghaba, xoghábase cando ibamos aste alí cas vacas pa o monte e entonces fajíamos un ghueco aí no medio, e poi un tornáballe a outro pa meter alí a pelota e listo. Era o que había.

A veceira

As ovellas había ó millor dous ou tres rebaños e entón si iba eu cu elas, mañán iba o outro, e pasado iba o outro, e faguiámolo así. As vacas si, cada un iba cas súas, pero as ovellas púñase que cada día iba un cas de todos. Entón botábaas e iba polo pueblo adiante, levando e cando volvíaas traer outra vez, ibas metendo e así, ata que quedaban as últimas.

As mulleres

As mulleres tecían e traballaban máis que os homes, porque iba ó campo e despois chegaba á casa e tiña que fajer a comida, que lavar, planchar, i o home sentado. Que non era correto tampouco, pero era así a vida e que lle vai fajer.

O matrimonio

Casei en Ribeiro con vinteseite ou así, pero despois xa marchei pa Venezuela i casei outra vez. Caseime dúas veces e teño dous fillos, un dunha e outro doutra. O fillo está en Venezuela i a filla está eiquí. O fillo é español e quedou alá i a que é de Venezuela, está eiquí.

A emigración

O servico foi ós vinte anos en Santiagho. O cuartel estaba en Santa Isabel, no Plantón. Pero dispois xa fomos po outro que fixeron novo. Botei dous anos no cuarenta e sete e despois xa vin, e inda estiven algo alí. E ós vinteseite anos marchei a Venezuela. Alí tuven o Hotel Ribero en Caracas con outro socio, o que tuvo O Trébol aí en Bande. Tuvémolo uns cuantos anos e despois xa vendémolo. E traballei de tasista e na construción, traballei de todo. Eu non viña para acá pero a filla, véñase, véñase e entonces vin. Eu alá estaba ben, tiña un chalé pa vivir e

outra casa con trinta habitacións, todas alugadas. Eu non tiña ningún problema alí pa vivir, ningún.

O Centro Galego de Caracas

Eu era socio tamén. Alí era onde iba un e se xuntaban todos. O sábado i ó domingo era cando máis íbamos porque os outros días había que traballar. Fajíase festas. E se querías fajer un bautizo ou unha comida, invitaba ós amigos e íbamos comer todos e pasábase ben.

O contrabando

Con Portugal non se levaba mal un. Había daquela moito contrabando, había que ir ó contrabando. Eu xa non sei cuantos anos tiña, pero iban todos comprar a Portugal porque eiquí escaseaban as cousas, como había a guerra. Entón iban comprar alá e bueno, había que escaparlle ós ghuardias que andaban por aí. Eu nunca fun comprar pero a xente iba e acórdome ben deso. Andaban os ghuardillas date, date, e tiraban tiros e todo. E traían a comida que fajía falta. Aquí había que traer de todo, viña o café, viña de todo, que eles como tiñan na Angola a colonia, traían de alá. Aí non era caro i á parte era donde se podía conseguir, que aquí non o había.

O racionamento

Aquí estaba todo racionao. En Bande había que coller unha ración ó fin do mes cando lla daban e dispois xa bueno. Había comercios e cada un estaba anotado nun, porque había cuatro ou cinco comercios alí daquela. Pero si, había que ir comprar alí a ración. Nós non tiñamos problema porque como traballábamos aquí no campo pois había comida. Pero se non lles cheghaba tamén era ighual, non había máis hasta que viñeran outros. Ibas buscar cando quixeras, poque alí anotábano, e se non foi buscar, te quedaba pa cando foras. I era así a vida. Aceite, arroz e azúcar, aquelas cousiñas que se necesitaban máis, as que non había na casa. Porque senón, tamén non se compraba, que non había moito.

Os fuxidos

Non tuvemos problema ningún, no meu pueblo había unha casa da falange. Taban os falangistas alí, faguían a instrución no pueblo e todo. I o ghefe era padriño do meu pai Benino. El non era falanghista nin nada pero meteuno na falanghe tamén. Se meu pai sabía que o iban buscar a usté, ó mellor po matar porque era comunista, el pasáballe o dato pa que se escapara. Entón moitos salváronse. Eu non vin matar

a ningún pero andaban polos pueblos ¡Arriba España!, i usté tiña que levantar a mau, se non a levantaba ou si levantaba o puño, entonces xa estaba mal.

Había varios que andaban escapados, uns que lles chamaban O Cabezas i o catalán. Era un problema aquilo, claro. Non tiñan que comer, non tiñan onde traballar e tiñan que roubar, non había outra. Acórdome unha vez que había a feira en Bande, a xentiña vendeu becerros e tal e cando viñan pa casa, alí no alto do monte, esperaron e roubáronos a todos. Alghúns inda quedaron aí despois que terminou a ghera. Despois xa non houbo más problemas. Eso foi na ghera, cando estaba a ghera.

José Álvarez Prieto, natural de Guntumil, é máis coñecido como o Pepe da Fonte, por ter nacido ao pé dunha utilizada por tódala veciñanza. Conta con 82 anos, pasando máis da metade da vida traballando en Lisboa como estibador.

A auga

Iban coa ola á cabeza á fonte, e cos caldeiros e diverso. Para lavar iban ó río, porque agora todos temos lavadora pero antiguamente non había. Ultimamente a muller levaba a roupa no trator e lavaba no río.

A luz

A luz veuche no ano mil novecentos cincuenta e oito. Cando eu fun á mili inda non había luz, e a andaban pondo a instalación naquela altura. Cá luz puxémola nós, derde Maus de Salas pra eiquí truxémola nós, o pueblo.

Os xogos

Á billarda e á porca, tiñamos aí na veiga cuando ibamos coas vacas un terrado coma un campo de fútbol. E ó cordón, agarrábamos un, ós rapaces e rapazas uns a tras dos outros. O que collía era o que perdía. I así moitas cousas.

O campo

Era patatas, millo e verzas, pero eiquí o centeo era unha fartura. Todo o ano enteiro se cocía pan. Pra comer nós éramos seis de familia e comíamos do que cosechabamos, e mantiñas ós porcos i a facenda de todo o ano.

O forno

Cada semana quentaba un o forno, esta semana tocábache a ti i si eu quería, preghúntoche a ti, entón cóntame a min atrás do quentador. I así había toda a semana xente pa cocer. Se non había xente non se cocía. Pa semana seguinte quentábao a túa compañeira i así sucesivamente. Eran setenta ou ochenta veciños no pueblo e en cuanto non dese a rolda a todo o pueblo non che volvía a tocar a ti.

Os animais

Todo eso cuanto se ve por aí arriba era monte e todo da parroquia. Aí chámanlle San Paio, chámanlle Rebouradela, Picuto do Santo, o Carqueixal, Os Lameiros, a Corda da Laceira e diversos. Hai unha serie de nomes que temos do pueblo, sitios determinados. Está a Portela i Serra de Pitos, porque aí queda un pueblo portugués que lle chaman Pitois (Pitoes), pero nos chamámoslle O Pisco.

O foxo do lobo

Polo que contaban os maiores, metían unha cabra dentro e despois o lobo andaba e de fóra pra dentro entraba ben, pero de dentro pra fóra non conseguía salir, e cazábano alí. Pasábamos tódolos días cando íbamos co ganado e aquilo estaba ultimamente destruído. Había unha caseta donde se refuxiaba a xente, unhas pedras dereitas. Un refuxio, que estaba ben cuando levaban o ghando, si chuvía ou cousas polo estilo.

As feiras

Os becerros ou algunha vaca levábase á feira. Había unha en Calvos o día dous, o día once en Couso i ó día catro en Porqueirós. Todas se fajían boas, pero tal vez a millor era a de Couso.

Os oficios

A miña muller, Rosa, tecía. Teño unha colcha dela que ma fixo de ganchillo e outílihoa tódolos días do ano. Os trescentos sesenta e cinco días. E os cestos viñan dun pueblo de eí que lle chaman Salgheiro, faguían moitos cestos.

A emigración

Antes de ir á mili, con dazaoito anos xa fun pas minas de Asturias e botei cuatro anos máis ou menos. Dispois vin da mili e marchei pa Portugal, e a muller estaba en Guntumil.

Os fuxidos

Cando foi no tempo da guerra, eiquí marcharon casi todos, fuxiron polas montañas. Portugal foi moi recolledor pa xente da gherra civil española. Eu creo aí no pueblo de Requiás, había unha foxa que se iban meter alá de noite.

As festas

Polo sol, a festa desfajíase, non é como agora que é todo á noite, antiguamente non. A primeira vez que fun a unha verbena, vin e po outro á mañá tiven que ir arar co meu pai. Traballar había que traballar. E íbamos a Turei ó San Pedro, ós milagros a Couso e a Calvos, no mes de julio máis ou menos. Aquí tamén había a Arcensión tódolos anos. Temos unha capilla, tamén importante, aí no alto que é independente da outra.

San Xoán

O vintetrés salíase de noite e atrancábanse paus no camiño, os carros y diversos. Fajíanse moitas tonterías, os rapaces i or mozos, a xente maior non. Unha vez a unha veciña miña, inda é miña parente, agarrouse un carro dar vacas e botouse eí polos outeiros abaixo a rolar. E o carro acabou alá no fondo e po outro día tiveron que ir por ile. Eu era un crío, pero estaba alí cando fixeron eso.

O polbo seco

No Nadal sempre se comeu diferente. Non é marisco como agora, non existía. Aquí xa se comía bacallau e pulpo. Acórdome que meu pai iba a unha feira que lle chamaban A Feira Nova, eí na Saínza, mesmo pasar o río Limia, o vintedous de diciembre. E naquela altura o pulpo vendíase seco, viña seco.

O velorio

Antiguamente fajíase o velorio nas casas, claro. O que tiña bo local tíñao e o que o tiña malo, tamén. Antiguamente ors domingos non enterraban á xente. Se concidía de morrer o viernes, tiñas que botar o viernes i o sábado i o domingo sin enterrarte.

O salto do Salas

Casa non levou ningunha, levou os muíños e moitas fincas. Ó meu sogro colliulle unha finca e tuven que discutir co périto, porque pagaban só o traballado, o que era de labradío, e o monte alto non. E tuven que discutir pa que incluíse aquel trozo de arboledo. Xa estaba eu casado e caseime no sesenta e tres e tardou dous ou tres anos, pois foiche no sesenta e cinco ou sesenta e seis, e arranxouse, pero houbo que loitalo. Eu aí non vos podo gharantila cousa ó cen por cen, porque eu aí non traballei, pero inda houbo xente de eiquí que foi ideses pueblos todos por aí. E inda tuvimos muita suerte ó vilo salto eiquí no pueblo, porque se non, as fincas estaban todas de monte e así alguén cobrou algún diñeirito, hoxe non valen nada. Esta é a realidá.

Sindo, Gumersindo García Díaz, de 96 anos, é o informante de maior idade. Empresario feito a si mesmo, traballou duramente para axudar a familia e *fun concejal tres veces á forza. Sabían que eu tiña moita amistad e buscaba xente.*

A luz

Eu tiña unha luz de carburo, pero parte de xente cun candil de ghas. Que ó millor estaba unha persoa alí e desde eiquí non se coñecía a persoa. Os ghuardias xa compraban o carburo. Despois veu a luz e fun a Fenosa pa comprar unha máquina. E dixéronme -Si hombre lo autorizo, pero tienes que reforzar la lúrina-, porque ó tempo era un alambrito delgado. E nós tiñámolo forno, botabamos a masa agrandar e a luz xa baixaba.

A escola

Daquela había que ir traballar, pero había señoras que daban clase de noite no inverno. Ibamos alí e puiden deprender as cuatro reghlas como é debido. Estaban os pueblos poblados e despois marcharon trinta rapaces pa o ghrupo. Os tempos daquela tan malos, a xentiña moi mal vestida, non había, a pobreza era moi ghrande.

Os muíños

Había os muíños aí no río, e ibamos moer pa facer o pan a un que tiña o meu soghro que lle chamaban o muíño da Lamela. Era de herdeiros, particular houbera un, e nunha crecida levárao o río. Aquí houbo puesto da Gharda Civil e chegaron un momento que non había panadeiro que viñera por aquí, non tiñan fariña. Os panadeiros non cocían e tiñan que ir comprar o millo e levalo ó muíño, e os ghuardias tamén, era unha vida mal.

O carpinteiro de ataúdes

Viña da escuela e se había un carpinteiro xa non iba nin comer vendo aquilo. Ghustábanme tódolos oficios. Non daprendín con nadie. Establecínome de carpinteiro, cuando vin do servizo. Tal como hoxe ó principio do 46 ó outro día, non tiña unha cadela, fun onde un señor e pedínlle cen pesos. O señor, non tu levas mil quinientas pesetas. Fun a un aserradero tamén, que era moi coñecido do meu pai, se me daba a madeira fiada. Naquel tempo era todo a mau e non había luz. Entón traballei moitas veces cunha luz de carburo, faghendo ataúdes. Había ataúdes que hasta tallabamos. Isto agora é un mueble, aqueles metían respeto. Seghún fose un ataúd, dous días tardaba en facer. Agora, había que ter un corrente, outra mellor, outra mediana, pa seghún era. Porque ó tempo, eiquí había cos ir buscar moi lexos, un sitio que lle chaman o Porto Quintela. E vir cun ataúd ás costas dous homes.

O mestre

Despois, tendo o taller ensinei a trinta e cinco rapaces a carpinteiro. Daquelos eran moitos grados e todos querían de aprender a ferreiro ou xastre ou carpinteiro ou zapateiro. Ó tempo, non había muoblerías nin nada. Un, faime un armario, outro faime unha cama, eu non daba feito eiquí. E tiña moitos rapaces, e a metade deles viñan ponda min, dábanme de entrada cincuenta pesos e despois que marcharan cando quixeran. Houbo inda alghús que preparei vivos, marcharon a Francia, Barcelona e cada vez que me vían, dicían, ti fuches meu pai, porque daprenderon e despois colocáronse.

A construción

Veu unha orde de faguer as escolas nos puebls alá polo 59 o 60. As escolas antes estaban nun puebliño, nunha casina de calquera maneira. Claro, non había quen as figura e veume o alcalde e un veterinario -mira Sindo, tes que faguer tú-. Empecei a faguer a primeira sin saber nin case a metade, porque daban a prestación personal, e figuen as do ayuntamiento enteiras. Entón de poise cerrein o taller, e os muebles inda os trouxen feitos e montei moblería, e as luces tamén as traía, compraba no almacén na Avenida de Portugal. Cuando acabei ás escolas empezaba a nación a moverse, a emigración e eso, e xa empezou un arregla aquela casa, outra así, e boteime á construción. Pero ó tempo, non había nin con que cortar un azulejo nin nada. Armabamos unha casa de pedra en oito días. Tiven uns obreros moi bos. E fighen moitos cuartos, e despois inda tivemos aquí unha panadería, porque como tiña moitos fillos quería lle deixar algo para cada un, para que non marcharan fóra.

A tenda de Prado

Depoíse, un dos fillos montou unha panadería alá, ó Río Caldo, a rapaza a tenda, e outro fillo máis vello ten aí un almacén de madeira de construción. Nós na tenda non dabamos vendido, non sendo de farmacia, vendíamos de todo.

O Parque do Xurés

Cando había un incendio no monte non había brigadas. Ó mellor viase un pequeno fume alá, e eiquí xa se xuntaban á porta vinte homes. Entón viña a Ghuardia civil e culle o Land Rover e -lévanos alá-. Depoíse comprei outro Land Rover e o fillo máis vello iba ca xente e atendía esto, e eu iba co personal. Entón había un señor que era o encargado en cada monte pa vigilar os obreros. Eiquí chegaron a traballar sesenta personas no monte a faguer un cortafuegos. Unha vez, chámame un señor de Celanova, que era moi amigo meu, -mira, vanche por aí cuatro estudantes e un éche fillo do Reza-, un tal don José Benito Reza, ingeniero de montes, porque o pai eiquí fora avogado, -acercaos alá a un pueblo que está deshabitado-. Leveinos no Land Rover e pernoctaron uns días alá. Claro, chamoume aquel amigo, non lle iba cobrar. Pasaron anos e veu por eiquí, -Non me conoce! -Hombre, ten que perdonar-, -Hombre, levácheme a Salgheiro-. Foi o que formou o Parque do Xurés.

O matrimonio

Eu fun o más delicado dos irmáns e a muller, Aurora Gaiolo Couso, tratábame moi ben sempre. Ela era dun puebliño a dous kilómetros, Reparade. E un ano saíron cinco en estado. Ela era filla única e non a deixaban saír da casa. Eu funlle ó pai fagherlle unhas ventanas no mes de maio. Entón, estaba traballando nun patio, era nova e ía palí onda min. Dixen -bueno, e tes novio-, -Pois non-, porque antes cortejábase nas casas. -Non, porque meus pais inda non me deixan meter novio a casa, pero mira, se queres vir, vas comigo por eí seggar herba, cas vacas-, dixen -bueno-. Un día fun onda ela e ven a nai e di, -subir parriba-, o pai, prestamista, era moito respeto. E ós dezoito meses caseime, e tivemos cinco fillos. Eu tiña vinte e nove e ela dezoito. E toda a xente, o Sindo mira que moza leva, o Sindo caquela morghada. Pero eu era traballador e tiña cuartos e faguía pola vida e non necesitei do meu soghro pa nada.

O contrabando

Aqueles anos da fame non había onde ghanar unha peseta, pois eu boteime ó contrabando. O que máis traía foi pezas de telas. Non había nada de vestir e entón comprei unhas pezas de sábanas, e ó tempo, inda non tiña negocio e

as tiña arriba na casa. As vendía ás mulleres dos Ghuardias. Antes non había nada confeccionado e ían aquelas mulleres polos pueblos a coser. E os ghuardias conmigo non se metían, levábanse moi ben, porque o que perseguían era o café. Eu café nunca tuven un quilo eiquí para non nos comprometer.

Entroido

Bueno, roupa non había cada un vestía como se podía. O mellor vestían unha roupa vella e outro que podía un pouco inda vestía unha roupa de muller cunhas enaghuas. Os homes disfrazábanse de mulleres. Inda recorden no tempo de Franco, que podíanse vestir pero tiñan que ir coa cara destapada. Aqueles atracadores e todo aquilo que había.

Os fuxidos

Non tuven familia na guerra ningunha. Eiquí no pueblo morreron varios e algúns, como está a fronteira cerca, escaparon pa Portugal, portouse moi ben cos escapados. Despoise, Franco deulle o indulto, que se presentaran e que figueran o servizo, que figueran a quinta. Entón, eu estuven en Ourense no servizo, e aquilo a metade de eles eran todos vellos recarghados.

ANÁLISE SOCIOLÓXICA

O obxectivo do proxecto de “Vidas con historia” é a realización dun estudo sociolóxico sobre os modos e historias de vida dos habitantes da Reserva da Biosfera Transfronteiriza Gerês-Xurés. Os concellos galegos do proxecto son Bande, Calvos de Randín, Entrimo, Lobeira, Lobios e Muíños.

O deseño do traballo de campo foi elaborado partindo dos datos demográficos obtidos do Instituto Galego de Estatística (IGE), baseando a planificación do traballo de campo na información demográfica do ano 2017. A distribución das entrevistas foi realizada partindo da poboación censada por concello, buscando a paridade entre homes e mulleres. A cohorte de idade dos informantes foi establecida en persoas maiores de 70 anos, establecendo por tanto que os informantes nacesen antes do ano 1948.¹

BANDE	TOTAL	HOMES	MULLERES	LOBEIRA	TOTAL	HOMES	MULLERES
70-74	176	97	79	70-74	90	32	58
75-79	123	59	64	75-79	88	37	52
80-84	162	63	99	80-84	117	51	66
85 e máis	190	73	117	85 e máis	109	46	63
TOTAL	651	292	359	TOTAL	404	166	239
CALVOS DE RANDÍN	TOTAL	HOMES	MULLERES	LOBIOS	TOTAL	HOMES	MULLERES
70-74	96	37	60	70-74	153	79	74
75-79	85	43	42	75-79	117	47	71
80-84	114	59	56	80-84	157	75	83
85 e máis	110	37	73	85 e máis	132	50	82
TOTAL	176	231	231	TOTAL	559	251	310
ENTRIMO	TOTAL	HOMES	MULLERES	MUÍÑOS	TOTAL	HOMES	MULLERES
70-74	96	49	47	70-74	154	74	81
75-79	100	37	63	75-79	121	48	73
80-84	106	36	71	80-84	160	72	88
85 e máis	119	45	75	85 e máis	163	69	93
TOTAL	421	167	256	TOTAL	598	263	335

Táboa de elaboración propia, datos do ano 2017 do IGE

¹ O motivo de establecer este *pattern* demográfico estivo xustificado polas distintas temáticas que buscaba o estudo, é dicir, a busca de historias sobre a Guerra Civil, a posguerra, o contrabando ou o Couto Mixto. Só é posible achegarse a elas falando con persoas que nacesen antes do ano 1948, buscando así información máis directa e menos nesgada polos recordos. Tratouse tamén de buscar mulleres e homes que o vivisen directamente.

A distribución das entrevistas tendo en conta a cohorte de poboación, de persoas de máis de 70 anos de idade, quedou inicialmente así establecida:

CONCELLOS	HOMES	MULLERES
BANDE	4	4
CALVOS DE RANDÍN	3	3
ENTRIMO	3	3
LOBEIRA	2	3
LOBIOS	4	3
MUÍÑOS	4	4
TOTAL	20	20

O obxectivo da paridade case foi conseguido, dando voz a dezanove mulleres, aínda que en tres entrevistas estiveron acompañadas polos maridos, facendo así unha entrevista grupal². Por outra banda, a cohorte de idade non foi cumprida en seis entrevistas, debido á dificultade para conseguir persoas que quixesen participar no proxecto³. A idade de cinco destes informantes estaba comprendida entre os 62 e os 68 anos, pero considerouse oportuna a súa participación polo coñecemento dos temas que se tratan neste proxecto. O sexto informante tiña 42 anos de idade, pero sempre viviu non Concello de Entrimo, e el e a súa muller proporcionaron información valiosa sobre a vida dos seus avós.

Con respecto aos informantes do concello de Calvos de Randín, dúas das entrevistadas eran da aldea das Maus (Meaus), pertencente ao Concello de Baltar. O principal motivo de recoller o seu relato foi porque As Maus (Meaus) pertence ao Couto Mixto, xunto coas aldeas de Santiago e Rubiás, situadas no concello de Calvos de Randín. Ademais, unha das informantes, Conchita, foi mestra durante varios anos na escola de Santiago, ademais de ter nacido en Lobeira.

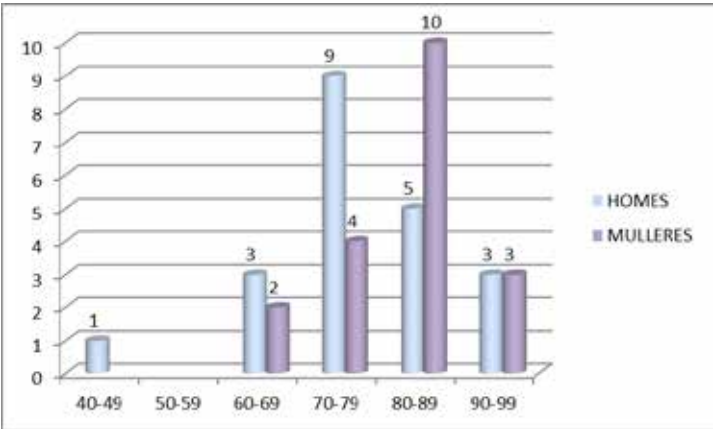
2 Nestas tres entrevistas realizadas a matrimonios, proporcionaron máis información as mulleres que os homes, por ese motivo contabilizouse ás mulleres como informantes principais.

3 Este tipo de proxecto inténase na vida privada das persoas e moita xente non quere narrar a súa historia de vida, nin ser gravada en vídeo.

Finalmente, realizáronse as seguintes entrevistas por concello e xénero:

CONCELLOS	HOMES	MULLERES
BANDE	4	4
CALVOS DE RANDÍN	3	4
ENTRIMO	3	3
LOBEIRA	4	2
LOBIOS	3	4
MUÍÑOS	4	2
TOTAL	21	19

A idade das mulleres participantes no proxecto estivo comprendida entre os 68 e os 94 anos, e 13 mulleres das 19 participantes tiñan máis de 80 anos. O rango de idade dos homes variou dende os 42 anos do máis novo ata os 96, e 14 homes dos 21 participantes tiñan entre 70 e 89 anos.

Entrevistas realizadas por xénero e idade. Táboa de elaboración propia.
Proxecto “Vidas con historia” 2018

CONTEXTO ECONÓMICO, POLÍTICO E SOCIAL

Os homes e mulleres participantes no proxecto “Vidas con historia” narraron en primeira persoa as súas vivencias dende a súa infancia, pasando pola mocidade e chegando á actualidade. O século XX caracterizouse polos cambios profundos da sociedade, rachando coas tradicións e herdanzas do pasado nas que se baseaban os modos de vida, o traballo e as relacións sociais. A guerra civil e os anos escuros da ditadura franquista, deron lugar a anos de miseria como relataron os e as informantes. Moitos mozos escaparon pola raia seca cara a Portugal para non ir á fronte, ou escapando da política represiva practicada durante os anos seguintes. Esta condición de miseria impulsou a moitos a coller o camiño da emigración, como afirma Villares (cf. 2004:328 e ss.). Os personaxes do proxecto “Vidas con historia” atoparon neste camiño a saída a unha crise económica que azoutaba o país, xa que as remesas de diñeiro que chegaban ás aldeas permitían unha vida máis desafogada aos seus familiares.

O campesiño galego autoabastecía-se cos cultivos e a cría de animais, e todos os membros da casa participaban nas tarefas diarias. Os poucos excedentes desa economía autárquica eran vendidos nas feiras, para poder ter liquidez e mercar outros bens de primeira necesidade. A escaseza fixo que moitos dos informantes camiñaran polo monte nas longas noites de inverno para dedicarse ao *estraperlo*. Este *contrabando de subsistencia* como o definen varios entrevistados daba folgos aos habitantes da contorna.

A construción do encoro das Conchas (1949) no río Limia afecta aos concellos de Bande e Muíños, e leva consigo unha transformación nas aldeas afectadas polas augas do encoro, pero tamén proporcionou riqueza económica mentres durou a súa construción, dando traballo aos homes e comercios da zona, ademais de dotar o territorio de novas vías de comunicación máis modernas, e levando a electricidade a lugares que antes non a tiñan.

Os *Pactos de Madrid* de 1953, asinados entre EEUU e España, xunto co Concordato coa Igrexa Católica, permitiron a integración do estado franquista na política internacional novamente. Estes movementos internacionais son sentidos nos concellos do Parque Natural do Limia-Xurés, onde comezan a chegar ás escolas rurais, *pacotes* de leite en po e queixo americanos. Os

mestres e mestras eran os encargados de repartir estes produtos entre os rapaces e rapazas, coma nos contaron varios informantes.

As mudanzas agrarias chegan da man da electricidade. A partir dos anos 50, comezan a empregar maquinaria para a malla, e son construídas as primeiras granxas grazas ás iniciativas de *Cooperativas Orensanas* (COREN). Comeza a desaparecer a agricultura tradicional, o policultivo de subsistencia como describe Villares (cf. 2008:309 e ss) e iníciase a especialización do sector gandeiro.

Os entrevistados e entrevistadas naceron entre os anos 1928 e 1976. As historias da vida cotiá da aldea recórdanse con saudade. Rememoran aquelas aldeas vivas, cheas de xente, con rapaces xogando nos camiños. Naqueles tempos o ben común era o pedestal das comunidades, o que contrasta coa aldea actual, baleira de mocidade e chea de persoas xubiladas, onde coma algún dos informantes relataba *"cada un vai ao seu"*.

ANÁLISE DE CONTIDOS DAS ENTREVISTAS

ESCOLA E XOGOS

Case todos os e as informantes foron ás escolas rurais diseminadas nas distintas aldeas onde vivían, e o 80% das persoas entrevistadas só fixeron estudos primarios. A maioría admitía que fora pouco á escola, porque había que traballar na casa, como di Domingo Pérez do Concello de Lobios “...non había moito tempo de ir á escola, porque había que ir cas vacas. Había que ire co rebaño das ovellas e das cabras. Con sete anos moitas veces andabas no monte todo o día”.

O 15% dos informantes realizaron estudos universitarios, habendo igualdade entre homes e mulleres. As tres mulleres deste proxecto que fixeron estudos universitarios, realizaron maxisterio na Escola Normal de Ourense.

Proxecto "Vidas con historia" Nivel de estudos

■ PRIMARIOS ■ ESTUDOS SUPERIORES ■ ESTUDOS UNIVERSITARIOS

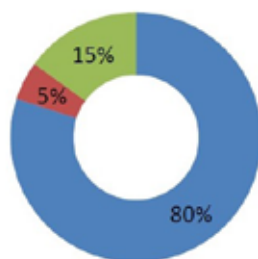

Gráfico de elaboración propia. Proxecto “Vidas con historia” 2018

Tanto Conchita das Maus do concello de Baltar, que deu clase en Santiago de Rubiás, en Calvos de Randín, coma Pepita de Lobios que deu clase en Grou, confirman que a taxa de ausencias entre o alumnado era moi alta.

En xeral, a súa infancia transcorría entre axudar nas tarefas da casa, levar a pacer os animais (gando vacún, bovino e caprino), ir á fonte por auga, ir por leña,... Algúns recoñecen que pouco puideron ir á escola e só o 20% estudou máis alá dos 12 anos.

A maioría das escolas do rural eran mixtas segundo narran os e as informantes. Os xogos tradicionais que máis se xogaban eran ao escondite, á cadea, ao vinte ou vintos, aos coíños ou pedriñas. As nenas xogaban máis ao truco ou á roda e os rapaces á billarda ou xogo do garabullo, ás bolichas, e cando ían ao monte co gando, á porca. De feito, este xogo foi, xunto coa billarda, o máis nomeado por homes e mulleres, e despois o truco e o escondite. Os máis novos nomeaban o fútbol, a bicicleta e as pelotas. Outros xogos comentados foron o tres en raia, o marco, carros, saltos, bailar, bolos, mallas, pita cega, a comba ou a corda, ou cordón, o diábolo, as bonecas de trapo, as bugallas de carballos, paparola, pedra libre, bicha-sapo, cartas, correr, construían carros con nabos, o reló, o churro, a ruleta, a marra, o lobiño e a vermelliña.

Algúns dicían que non tiñan moito tempo para xogar porque tiñan que axudar nas tarefas da casa, sobre todo os orfos e orfas que tiñan menos tempo libre cos outros nenos.

MATRIMONIO

Só 33 dos 40 entrevistados (82,5%) están ou estiveron casados, e a maioría fixérono entre os 18 e os 29 anos. Só tres persoas casaron con máis idade. A tendencia maioritaria era facelo antes dos 25.

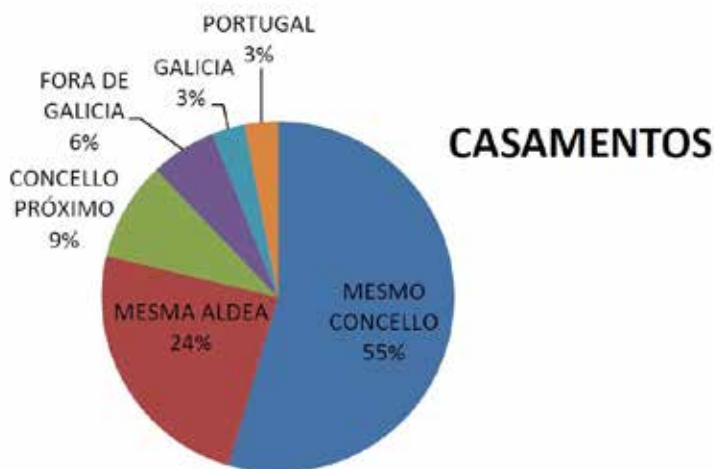

Gráfico de elaboración propia. Proxecto "Vidas con historia" 2018

Segundo os datos do IGE, se comparamos este dato coa actualidade podemos ver a mudanza do comportamento, xa que o 40,32% dos matrimonios do 2016⁴ se producen entre a cohorte de idade dos 25-34 anos, o 39,85% entre os 35-44 anos, e só o 1,64% casa antes dos 24 anos.

Os casamentos producíanse con persoas da mesma aldea ou de aldeas próximas. O 55% casaron con persoas do mesmo concello e o 24% da mesma aldea.

EMIGRACIÓN

Os nacidos antes dos anos 40 falan de pais e nais que comezaron o camiño da emigraron cara a Barcelona cando estalou a guerra civil; e de tíos, pais e nais emigrados a Nova York, Brasil, Cuba, Uruguai, Arxentina e Portugal. A tendencia de lugares de destino que reflicte Villares (2004:328 e ss.) é posible comprobala

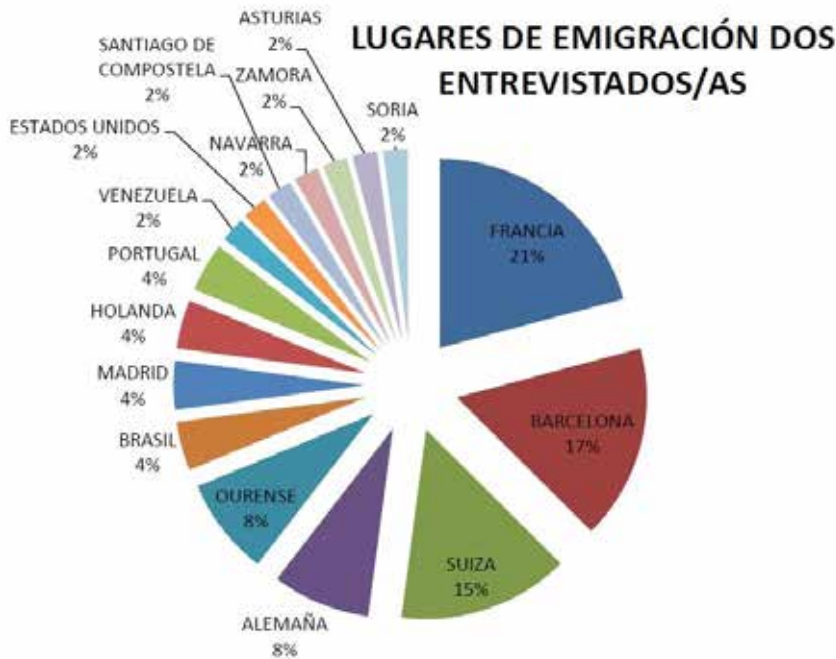

Gráfico de elaboración propia. Proxecto "Vidas con historia" 2018

⁴ Segundo os datos publicados na web www.ige.eu en Galicia os matrimonios realizados en Galicia no 2016.

no territorio investigado. Ata os anos 30 do século XX os emigrantes que optaban por ir ao continente americano escollían principalmente Estados Unidos, Uruguai, Brasil, Arxentina e Cuba. Todos estes países saíron nas entrevistas sendo os máis aludidos Estados Unidos e Brasil.

Porén, 27 das 40 persoas participantes no proxecto nalgún momento da súa vida marcharon da súa casa para buscar fortuna na cidade ou no estranxeiro. Destas 27 persoas, o 59,25% probaron sorte en varios lugares e o 40,74% tiveron só un único destino. O gráfico anterior reflicte os lugares a onde emigraron os entrevistados e entrevistadas.

É posible comprobar por medio deste gráfico como despois da guerra civil o destino muda cara a Europa, e son xa os propios entrevistados e entrevistadas quen marchan, sendo o país máis nomeado Francia e despois Suíza. Algúns tamén proban sorte en Holanda ou Alemaña. A nivel nacional, establécense moitos en Barcelona, pero tamén en Ourense ou Madrid.

Villares (2004: 328) afirma que a emigración galega caracterízase pola súa *“alta taxa de masculinidade e frecuentes retornos, temporeiros ou definitivos”*. Os relatos deste estudo permiten comprobar coma os homes marchaban a probar fortuna cando aínda estaban solteiros, antes incluso de cumprir o servizo militar. Volvían para facelo e despois volvían marchar, ás veces xa casados, trocando en ocasións o destino da emigración inicial.

As poucas mulleres solteiras que emigraban ían acompañadas de familiares (pais, nais ou irmáns). E as casadas, en ocasións deixaban os fillos a cargo dos avós. Algún informante fillo de solteira, si narrou ter sido criado polos avós, porque a súa nai estaba na cidade de Barcelona para sacar diñeiro para a casa.

Ningún dos entrevistados foi capaz de romper o cordón umbilical coa terra, e sempre acabaron volvendo. Os que regresan de forma definitiva, constrúen unha nova vida, buscando traballo na zona ou en Ourense, para que os seus fillos se criasen en Galicia. Outros regresaron porque algún familiar precisaba dos seus coidados (sogros, pais ou irmáns). Actualmente, algunhas persoas xubiladas alternan tempadas entre o seu lugar de nacemento e o seu lugar de traballo na emigración.

Toda esta emigración proporcionou ao territorio do Xurés unha liquidez monetaria moi necesaria no mundo rural galego do século XX. O diñeiro foi investido sobre todo na mellora das casas, dotándoas de auga corrente, cuartos de baños, electrodomésticos (radios, televisións, neveiras...)...

AGRICULTURA

A economía das aldeas e pobos da Galicia rural do século XX estaba baseada na casa e nas súas terras. A dependencia do exterior desta economía de subsistencia era polo tanto mínima. Fernández de Rota (1984:37) define a casa rural galega coma un *“ideal autárquico”*.

Os tres cultivos mencionados por todos foron o millo, o centeo e as patacas. Despois algúns nomearon as verzas e as fabas. Menos citados aparecen o trigo, o liño, os nabos, as cebolas, os allos, as cenorias, os pementos e os tomates.

Todos mencionaron millo, centeo e patacas, porque o pan e as patacas formaban parte fundamental da dieta, e non ter unha destas tres cousas supoñía a necesidade de cartos para mercalas. Cunha boa produción destes alimentos básicos, non faltaba nunca comida no prato. De todos os xeitos, resulta estraño que poucos mencionasen verzas, fabas ou nabizas, ingredientes fundamentais para a elaboración do caldo galego.

Na aldea de montaña de Salgueiro, en Muíños, non plantaban millo porque non había case auga para regalo.

Só unha persoa, Manuel de Lobios, menciona o cultivo da uva. Esta zona de montaña non é especialmente boa para o cultivo da vide, debido ás súas características climáticas. Existían pequenas viñas para o autoconsumo, pero el mercaba uva doutras partes para poder facer unha maior produción. Isto pode darnos unha pista de que igual era común comprar uvas e facer viño na casa.

Ficheira, de Entrimo, cando se lle pregunta pola presenza de viño nesta zona, comenta que era tan malo que facían falta tres persoas para que bebera unha. Unha bebía e as outras dúas estaban para poder levalo á casa. Este informante

chegou a plantar tabaco que lle vendía á empresa nacional Tabacalera, tivo en total unha hectárea. Afirmar que este cultivo comezou en Grou (Lobeira) e que se estendeu despois a Bande e Lobios.

Outra cousa que sorprende é a ausencia das árbores froiteiras nos seus relatos. Só Carmen das Maus (Meaus), do Couto Mixto, por medio dos seus poemas descríbenos a paisaxe, con figueiras, maceiras, pereiras, ameixeiras...

Elisa de Bande recorda ir coas vacas e facer bocadillos de moras. Esmagábanas cunhas pedras e untaban o pan cos fentos. Por tanto, no verán comían estes froitos silvestres.

Cando se preguntaba se había tear na casa ou se facían fiadeiros na aldea, falaban entón do cultivo do liño. Tanto homes coma mulleres coincidían na laboriosidade deste produto vexetal e as grandes festas que se facían nos fiadeiros. As mulleres da aldea tecían xuntas e tamén calcetaban a la das ovellas, tocaban as latas de pemento ou incluso se achegaba algún gaiteiro para acompañar o evento. Moi poucos dos informantes viviron a experiencia dos fiadeiros e o cultivo do liño, eran nenos cando a súa nai, avoas ou tías tecían. O certo é, que a maioría falan do liño porque o escoitaban falar na casa, o que lles contaron as súas nais ou avoas. O traballo de fiar e os fiadeiros producíanse nos invernos, as noites eran longas e na tardiña se xuntaban a fiar, tecer ou calcetar á calor do lume. Facíanse colchas, mantas, *manturras*, sabas ou calcetíns.

As primeiras máquinas de mallar o centeo chegan nos anos 50, Domingo, do concello de Lobios, comenta *"Pois bueno, antighuamente despois no ano cincuenta e pouco principiaron a vir as primeiras máquinas que viñan mallar, que non eran de por eiquí viñan, d'eí doutro pueblo. Pero antes, antighuamente había que mallar todo a mao"*. A partir destes anos comezan a mudanzas no agro e a chegada dos tractores revolucionan os costumes diarios. Pepe da Fonte do Concello de Muíños conta, que baixaba á muller ao río no tractor para lavar a roupa. Cesáreo de Calvos de Randín, recorda que no ano 1966, xa existía un muíño eléctrico na aldea de Santiago. Isto reflicte a modernización do agro coa introdución de maquinaria a partir dos anos 50 en Galicia.

No ano 1960, Domingo (Lobios), conta que foi contratado con 16 anos para plantar piñeiros por 30 pesetas ao día. Nos anos 50-60 lévase a cabo a "Acción

do Patrimonio Forestal do Estado” dando lugar a unha intensa repoboación de piñeiro nesta zona, e segundo os informantes, isto levóuse a cabo nos concellos de Muíños e Lobios.

GANDARÍA

Preguntados os entrevistados polos principais animais que criaban nas súas casas, mencionaron sobre todo vacas, porcos, ovellas e cabras. En menor medida algún se acordaba das pitas e galiñas, pero debería haber en case todas as casas, xa que os ovos e a carne de ave eran fundamentais para a dieta diaria. Isto danos a entender que eran especies pouco valoradas. Non obstante moitos comentan que vendían ovos nas feiras. Tamén sorprende que ningún dos entrevistados mencionara os coellos, probablemente pola mesma razón que as galiñas.

A grandeza dunha casa galega sempre foi medida por cantas vacas tes e cantos porcos mataban ao ano. Cesáreo de Santiago, no concello de Calvos de Randín, conta que tiñan un boi en ben común como semental para toda a aldea, nunha corte comunal, que lle chamaban a “*Casa do boi*”. As vacas eran fundamentais non só polo leite ou a carne, senón porque tiraban do carro ou do arado e axudaban nos traballos agrarios máis duros. Os becerros ademais eran unha importante fonte de ingresos.

Por outra banda, nalgunhas casas tiñan bestas (cabalos) e burros para o transporte. Ao estar en zona fronteiriza este tipo de animais eran importantes para o contrabando.

Manuel Salgado, do concello de Lobios, conta que, cando el era pequeno, no verán botaban o gando vacún ao monte, pero sempre quedaba na casa algunha vaca. Chegaban a xuntar no monte duascenas cabezas, e á noite gardábanas nos *currales*. A rolda, para coidar o gando no monte, estaba organizada da seguinte maneira: pola noite durmían catro persoas nunha *chivana*, e polo día coidaban do gando só dúas persoas. As quendas ían por casa, independentemente do número de gando que fose mandado pacer ao monte. A esta forma de pastoreo chamábanlle a *viceira* (veceira). En Lobeira, Regina tamén conta que ían coas vacas ao monte e durmían nunha *chavola*, coidando o gando de seis aldeas. Só nestes dous concellos de Lobios e Lobeira, separados polo leito do río Limia, falaron desta forma de pastoreo comunal do gando vacún. As vacas de Lobeira

pastoreaban na Serra do Laboreiro, e as do concello de Lobios na Serra do Xurés. Ambas serras forman parte da chamada raia seca, xa que están na fronteira portuguesa. Xaquín Lorenzo, nativo do concello de Lobeira, publicou no ano 1947 un artigo titulado "*As antigas habitacións de pastoreo en la Sierra del Leboreiro*" en *Cuadernos de Estudios Gallegos*, onde abordou esta forma de pastoreo e as construcións que empregaban os pastores para durmir. Grazas a estes dous informantes de Lobios e Lobeira é posible confirmar que este tipo de pastoreo comunal foi desenvolto ata mediados do século XX neste territorio.

Na aldea de Porqueirós pertencente ao concello de Muíños, contan que deixaban as vacas soltas soas no monte polo día, pero que pola noite as baixaban ás cortes. No resto dos concellos, as vacas eran acompañadas aos prados de forma individual.

En canto ao coidado do gando ovino e caprino, era pastoreado de maneira comunal, e tamén lle dicían facer *a rolda da veceira*. Esta forma de pastoreo, baseado no ben común, foi descrito por moitos informantes e está presente en todos os concellos do proxecto "Vidas con historia". O rabaño de ovellas e cabras era reunido ao toque de campá nun lugar específico da aldea, dende onde eran levadas a pastar ao monte todas xuntas por dúas persoas. Á noite baixábanas á aldea e cada persoa tiña que recoller os seus animais para levarlos á corte. As quendas eran establecidas en función de cantas ovellas ou cabras posuían, así cantas máis cabezas, máis días tiñan que ir gardalas. O ratio para establecer os días era variable e dependía do lugar, nalgúns aldeas era dez cabezas dous días, e noutras tres dúas tres días...

Os informantes que traballaron de pastores gardando o gando mencionan o lobo, pero sempre dende o respecto e algúns con medo. Cando o vían comezaban a berrar e levaban os animais para outro lado, para protexelos. Ningún contou as consecuencias que implicaban volver á aldea sen un animal por culpa do lobo.

A partir dos anos 50 algúns dos informantes comezan a especializarse na produción de carne, montando granxas de porcos, vacas, polos ou cabras para a produción de carne. Exemplos desta transformación industrial foron as granxas de animais que montaron: Cesáreo en Calvos de Randín, Luísa e Antonio en Lobios e Tina en Entrimo. Esta transformación, en moitas ocasións foi posible grazas ao diñeiro gañado na emigración, e pola especialización do sector gandeiro,

debido a nacente rede agro-industrial galega especializada na produción de carne e leite.

COMERCIO E FEIRAS

A posguerra foron anos de miseria como afirman moitos entrevistados, e dende o ano 1939 ata o 1952 estiveron vixentes as cartillas de racionamento para poder comprar produtos básicos de alimentación (carne, arroz, aceite, azucre, sal...). Otero vivía cos pais no Ribeiro de Bande, e recorda ir ata Bande a pola ración, unha vez ao mes. Domingo, do concello de Lobios, ía a Porto Quintela (Bande) a comprar gas para alumear o candil. Porto Quintela é mencionado por outros informantes como lugar de comercio importante. Recordan a vida que tiña este lugar antes da construción do encoro das Conchas, debido a que era un núcleo importante de poboación, onde existían catro ou cinco comercios, e facía parada o coche de liña de Ourense.

A economía autárquica das casas do rural facía que a dependencia económica do exterior fose mínima. Os entrevistados comentaban que fame non pasaron, porque sempre había pan e caldo. Os poucos excedentes que podían producir eran vendidos nas feiras ou aos comerciantes (xamoneiros, tratantes de gando,...) que viñan polas casas, conseguindo así diñeiro en efectivo. Este tipo de produtos adoitaban ser, segundo os informantes: porcos, xamóns, vacas, becerros, años, cabritos, pitos ou ovos. As feiras eran o lugar de encontro, como dicía Celia do concello de Lobeira, onde ían ver os mozos e pasear. Os cartos que podían chegar a conseguir pola venda dos produtos da casa, eran empregados para mercar outros bens necesarios para a subsistencia tales como teas, gas, azucre, aceite, sal e incluso *carne castellana*, que segundo relataba Dorado de Bande, rendía máis.

CONCELLOS	MUÍÑOS	LOBEIRA	LOBIOS	ENTRIMO	BANDE	CALVOS DE RANDÍN
FEIRAS	COUSO DE SALAS	CABALEIROS	A PORTAXE	A TERRACHÁ	PONTE LINARES ou FEIRANOVA	CALVOS
	PORQUEIRÓS	LOBEIRA	LOBIOS	A FEIRA VELLA	BANDE	

As feiras máis mencionadas foron as de Bande, Couso de Salas (Muíños), Porqueirós (Muíños), Cabaleiros (Lobeira) e Calvos (Calvos de Randín).

Mapa de elaboración propia. Proxecto "Vidas con historia". 2018 (Fonte: Google Maps)

As persoas entrevistadas de Calvos de Randín ían á feira a Baltar ou a Xinzo, pero non a Bande. Tamén facían as compras nos comercios de Randín e Santiago. A nai de Victoria ía a Calvos a comprar *carne castellana* co subsidio que lle daba o Estado polos cinco fillos que tiña. Cesáreo, deste mesmo concello, conta que cando era novo tiñan que vender os animais nas feiras, porque os tratantes non chegaban a Santiago, naqueles tempos aínda non había estrada. Tamén comenta que pasaban a fronteira andando, e ían ás feiras portuguesas do outro lado da raia.

Os informantes de Entrimo contaban que ían ás feiras do propio concello, como ás da Terrachá, A Feira Vella e Entrimo (dúas veces ao mes), pero achegábanse tamén á Portaxe (Lobios) ou á de Cabaleiros, en San Martiño de Grou (Lobeira). Juan, o informante máis novo do proxecto só recorda a feira da Terrachá. Marisa, tiña que ir á feira a comprar centeo para facer o pan.

En Lobios, Pepe contaba que existía unha feira na parte española da fronteira con Portugal no límite dos ríos Cabril e Limia. Os habitantes deste concello ían tamén ás feiras de Bande e de Muíños.

Os informantes de Lobeira visitaban as feiras do seu concello, pero tamén podían chegar a ir ata as de Couso, en Muíños ou á de Bande. Domingo comentaba que chegou a levar dez porcos á feira de Couso por camiños, porque daquela non había estrada. Medela relataba que a compañía de coches de liña *Os Americanos*, unha vez rematada a feira, cargaba por igual persoas e animais para levalos de volta.

Os entrevistados en Muíños ían ás do seu propio concello e a Bande ou Lobios, e incluso ata á de Calvos de Randín, pero non visitaban as de Entrimo, nin a de Lobeira. Neste concello, Carmen e Julio describen o ambiente da feira de Porqueirós. Eles rexentaban un bar, e o día de feira abrían o establecemento ás seis da mañá. Dende primeira hora, as xentes que chegaban dende Ourense, nos coches de liña das compañías *Os Americanos*, *Freire* ou *Gavelo*, enchían o bar para tomar algo quente e unha tapa de polbo. O arrecendo a xurelo frito perfumaba o ambiente, as cigarreiras vendían tabaco, *librillos* e pedras de chisqueiros, e homes cargados ás costas con tanques de cortiza, despachaban refrescos de laranxa e limón. Animais, produtos da horta, roupa e navallas..., todo estaba á venda.

Os entrevistados de Bande ían ás feiras de todos os concellos, e incluso chegaban a ir algunha vez ata Xinzo tal coma declarou un informante. O territorio do concello de Bande está situado na saída natural cara a Ourense, e os habitantes dos concellos que forman parte do Parque Natural do Xurés deben atravesar este concello para circular pola actual estrada OU-540 cara a Ourense. As boas comunicacións que existían coa capital da provincia e a súa conexión por medio dos coches de liña, convertían a Bande na cabeza de todos estes concellos. A Bande chegaba unha rede de camiños dende todos os concellos do redor, debido á súa situación xeográfica. Porén, Porto Quintela (Bande) era tamén unha vila comercial importante, onde os habitantes dos distintos concellos do Xurés ían mercar coa carta de racionamento os alimentos básicos. Existía en Porto Quintela unha ponte moi transitada sobre o río Limia, a cal era empregada para comunicar ambas as ribeiras, que finalmente ficou debaixo do encoro das Conchas. Os informantes falan das grandes casas, dos comercios e das compañías de autobuses como *A Competencia para ir a Ourense*. Cando se constrúe o encoro, o esplendor desta vila desaparece baixo as augas pantanosas.

A continuación elaborouse un calendario de feiras segundo a información obtida nas entrevistas:⁵

CALENDARIO DE FEIRAS

						1 PORTAXE
2 CALVOS DE RANDÍN	3	4 PORQUEIRÓS	5	6	7	8
9 ENTRIMO/ FEIRAVELLA	10 LOBEIRA	11 COUSO DE SALAS	12	13 BANDE	14	15
16 TERRACHÁ	17	18	19 CABALEIROS	20	21	22
23	24 PORTAXE	25	26	27	28 BANDE	29 LOBEIRA
30	31					

AUGA E MUÍÑOS

A auga corrente chega ás casas galegas a partir dos anos 60. Anteriormente, un dos traballos diarios esenciais era ir á fonte a traer auga para o consumo humano e dos animais. Os paseos á fonte coas olas, en ocasións, eran realizados varias veces ao día, tratábase, por tanto, dun traballo duro e moi importante. Algúns dos informantes dicían ter pozo, isto permitía unha maior comodidade aos habitantes destas casas. As mulleres eran as encargadas de ir lavar a roupa de diario aos tanques, pozos ou regatos existentes xunto ás casas. As mantas e sabas eran lavadas no río. Tamén contan que cando se facía a matanza, as tripas dos porcos íanse lavar nas fontes fóra da aldea.

Rosa (Bande) traballou na construción da traída da auga en Cadós, porque os irmáns marcharan á emigración e o pai estaba enfermo (pero non sabemos con que idade fixo este traballo). Pepe da Fonte (Muíños), di que a traída de

⁵ Calendario feito coa información recollida, non foi posible obter a data de realización de todas as feiras.

auga chegou á aldea de Guntumil no ano 1960. Salgado de Bande conta que comezaron a meter a auga corrente no 1968, e comezáronse a construír os primeiros cuartos de baño. Cesáreo de Calvos de Randín, conta que no lugar de Santiago a auga corrente foi metida nas casas no ano 1981.

Os cultivos eran regados por medio das levadas. As quendas eran establecidas por medio de horas ou por días, e o tempo era establecido en función do tamaño da terra para regar. Moitos falan da existencia dun “libro de regantes” que gardaba o alcalde pedáneo, onde estaban estipuladas as quendas de cada persoa. Outros contan que non existían o libro, e por medio do acordo, establecían as quendas. Julio (Muíños) di que andaban á “pillota”, tentando ser o último para deixar regando toda a noite.

As levadas da auga limpábanse no mes de xullo, como conta Salgado de Bande, porque se non a auga non chegaba a todos os campos. O millo precisaba de moita auga, e tamén regaban o *feno*⁶ e o centeo.

Actualmente, en moitas aldeas do Xurés inda están en uso as quendas da rega pero en menor medida, principalmente pola diminución de cultivos no rural galego.

Todos recoñecen con máis ou menos intensidade que existía certa conflitividade por este motivo, xa que no verán era necesario regar o millo, o centeo, o feno, etc. e cando chegaba o mes de setembro había moi pouca auga. De feito, a escaseza de auga na época estival chegaban a ser tal, que certos muíños non recibían suficiente auga como para poder moer.

Os muíños hidráulicos eran unha parte fundamental das aldeas rurais galegas, e por suposto neste territorio eran necesarios para moer o centeo e o millo, compoñente básico do pan. Existían nestes seis concellos tres tipos de muíños: en propiedade, comunal e de herdeiros. A maioría dos entrevistados comentan que o muíño que utilizaban na casa era de herdeiros ou comunal, e tiñan uns días estipulados para ir moer, ou ían cando o necesitaban. Os informantes que tiñan que facer uso dos muíños privados pagaban a maquía pola moenda.

⁶ Herba verde ou seca que se emprega como forraxe para os animais. <http://www.estraviz.org>

FORNO COMUNAL

O forno comunal estaba presente en todas as aldeas onde se realizou este proxecto. Algúns informantes contan que tiñan forno na casa, pero narran tamén que na aldea existía o comunal. A forma de organizar a rolda para o forno é común tamén en todos os lugares. As quendas eran organizadas ben por días ou por semanas, e neste período unha persoa da aldea era a encargada de quentar o forno e a responsable de ir dando a vez a cada persoa que llo pedise, organizando así as quendas para cocer. Ás veces, había lea con elas, sobre todo nos lugares con moitos habitantes. Adoitaban cocer pan para 10-20 días dependendo da época do ano. Se o consumían antes de tempo, contaban que lles pedían aos veciños, e cando cocían lle devolvían o pan prestado. O encargado de acender o lume tiña que ir por leña ao monte comunal, usando principalmente madeira de uceira porque quentaba máis rápido. Elisa (Bande), conta como o *trote*, pau para limpar o forno, tiña unha tea na punta para varrer o carbón. Despois tamén dispoñían dunha pa redonda, para meter e sacar o bolo de pan. Aos nenos facíanlles unha moleta⁷. Algunha muller facíalle un buraco ao bolo, para poder levalo no brazo. Outras veces, cocíano envolto nunha verza.

GUERRA E POSGUERRA

O ano 1936 supuxo un cambio brusco de rumbo na historia política de España, a Guerra Civil paraliza a transformación social e económica que comezara coa República. Os informantes do proxecto “Vidas con historia” non participaron directamente no conflito bélico, pero si sufriron as súas consecuencias. Os maiores de 80 anos eran nenos cando estalou a guerra, e recordan a tíos, pais ou avós escapados a Portugal. Algúns informantes menores de 80 anos, relatan que as historias da guerra eran contadas polos vellos cando estaban no lume.

A maioría destes escapados eran mozos en idade de ir ao servizo militar, e escapaban a Portugal para non ir á fronte a loitar, non por motivos políticos, simplemente trataban de escapar da morte. Os exiliados por motivos políticos neste territorio eran minoritarios. Como relatan a maioría dos informantes, Portugal foi un país acolledor, que lles daba traballo e os escondía. Os lugares

⁷ Un boliño de pan pequeno.

de destino en Portugal varían en función de cal fose o concello de orixe, sendo estas as correlacións máis habituais:

- Concello de Lobios: Pitões
- Concello de Muíños: Pitões.
- Concello de Lobeira: Castro Laboreiro.
- Concello de Calvos de Randín: Tourém.
- Concello de Entrimo: na zona do santuario de Nossa Senhora da Peneda.
- Concello de Bande: non se obtivo información do lugar de destino en Portugal.

Moitas noites, os fuxidos achegábanse á aldea por comida, e moitos entrevistados contan que había pillaxes polos camiños ou nos muíños. Otero (Muíños) recorda que a uns veciños que foran vender uns becerros a Bande roubáronlles os cartos á volta. Nomea aos bandidos *O Cabeza* e *O Catalán*. Unha vez finalizada a guerra rematan as pillaxes no monte e nos camiños. Algúns destes rapaces fixan en Portugal a súa residencia, pero a maioría volven a casa cando finaliza o conflito bélico.

Había fuxidos que preferían ficar por terras galegas, como o pai de Francisco, o zapateiro, de Bande, que andou escapado porque era secretario da casa do pobo durante a República, e os falanxistas andaban detrás del. Escondíase no monte, na casa ou no muíño. Victoria de Calvos de Randín, conta tamén como o avó e o tío estiveron fuxidos e chegaron a facer un zulo nunha casa, cunha dobre parede para agocharse. Tamén a súa nai, aínda solteira, leváballe a comida ao mozo, ao seu pai, ao monte. Quico, o estanqueiro, de Lobeira, conta que cando viñan os falanxistas á aldea, moitos mozos fuxían ao monte e despois baixaban cando xa non había perigo.

Outros rapaces foron a loitar á guerra, e moitos non volveron. En Bande, Dorado de Carpezás, relata que seu pai morreu por unha enfermidade que colleu na guerra, pero como morreu na casa non lles quedou paga. Medela de Lobeira, conta que seu pai, comandante da Garda civil, tamén morreu na guerra. O irmán de Elisa de Bande, morreu aos 21 días de ter ido á guerra en Asturias, e non puideron traer os restos mortais para enterralo no cemiterio da parroquia. Outros tiveron máis sorte, como o pai de Salgado de Bande, o cal estivo na batalla do Ebro, onde o feriron, pero un cura escondeuno e salvoulle a vida. Salgado recorda, como lle marcou a seu pai, a imaxe do río Ebro vermello polo sangue dos mortos e feridos na batalla. Despois viu para o Hospital de Santiago de Compostela, e quedou alí de barbeiro. En xeral, todos os informantes lembran veciños que non volveron da Guerra Civil.

Por outra banda, poucos informantes lembran asasinados nos paseos durante a posguerra, pero Toñito Caldas de Bande, conta que mataron a Genaro Alonso, que era de Meixide. Manuel de Fondevila (Lobios), narra que na estrada de Aceredo mataron a uns fuxidos. A muller de Juan, Felisa de Galez (Entrimo), recorda o que lle contaron os seus avós, que a Manolo, veciño da aldea, lle dispararon diante da súa filla e neto.

CONTRABANDO

O contrabando realizado na raia seca do Xurés, segundo a información obtida por medio do traballo de campo, era de subsistencia. A autarquía económica da posguerra trouxo escaseza de produtos básicos e supuxo a instauración das cartillas de racionamento. A compra de produtos básicos ao outro lado da fronteira supoña un respiro para as economías familiares. Existían dous tipos de contrabando: un organizado e outro individual.

O contrabando organizado era realizado en grupos de nove ou dez persoas, normalmente con animais de carga e a mercadoría xa vendida de antemán. Este tipo de contrabando foi practicado nesta fronteira de xeito habitual, ata finais do franquismo. Porén, nos primeiros anos da posguerra existiu un contrabando individual polo cal os habitantes das aldeas fronteirizas, pasaban ao outro lado a facer compras de produtos básicos, porque eran máis baratos e non existía límite de compra. Moitas veces gañaban uns cartos extra, vendendo na aldea, a mercadoría traída ás costas.

O inverno era a época do ano de máis movemento, xa que as noites eran moi longas e daba tempo a ir e volver sen ser vistos polos carabineiros. Os informantes que chegaron ir ao estraperlo, falan de fuxidas dos gardas polo monte, de tirar a mochila, pero a ningún lle pasou nada. Sindo (Muíños), traía teas e vendíallelas incluso ás mulleres dos gardas, porque sobre todo perseguían o café.

Principais mercadorías de contrabando entre Portugal e España:

A Portugal levaban: carretes de fío, bacallau, sachos, vacas, plátanos, roupa, *mineiro* (volframio), pemento, teas, chocolate ou puntas.

A España traían: café⁸, gas⁹ para as lámpadas, xabón en barra, touciño, aceite, fio, teas, sal, bacallau ou cobre.

O café é a mercadoría nomeada por todos os informantes, e procedía das colonias portuguesas. Quico, o estanqueiro (Lobeira), no ano 1948 trouxo 30 Kg de café ás costas, e pagáronlle por eles 30 pesos. Tamén chegou a traer lingotes de cobre.

Os informantes de Muíños e Bande contan que cando comezaron as obras do encoro de Salas polo ano 1968, os camións aproveitaban as viaxes a Ourense para levar contrabando. Os coches de liña chegados dende Ourense tamén realizaban estes servizos, tal como moitos informantes comentan.

Varias persoas do concello de Calvos de Randín, recordan descargar na aldea de Vilariño camións cargados de bacallau e plátanos, chegando a pasar en burros nunha noite 11.000 Kg de bacallau para a zona de Tourém, en Portugal.

Normalmente, ao contrabando ían homes e mulleres novos, pero nas zonas máis limítrofes con Portugal podían chegar a ir nenos ou nenas, como Tina do Alfredo de Entrimo, que recorda ir a Portugal con nove anos a levar e traer cousas.

O contrabando de volframio foi só mencionado por dous informantes de distintos concellos. Na II Guerra Mundial, a extracción deste metal foi moi cobizado pola súa escaseza, e os nazis explotaron este mineral en Galicia. Manolo de Parada, en Lobeira, conta que levaban volframio roubado das Barreiras Blancas a Tui. Levaban 30 Kg escondidos nunhas chaquetillas, e pagábanlles 100 pesetas. O pai de Francisco de Santiago, en Calvos de Randín, andivo tamén a levar volframio para Portugal.

Ás veces, neste tipo de negocios acontecían situacións violentas, como cando os gardas acabaron coa vida de Gumersindo, narrado en Calvos de Randín. Pero tamén existían outros perigos como contaba Felisa, a muller de Juan de Galez en Entrimo, onde unha das súas tías foi atracada, batéronlles e roubáronlles a mercadoría.

8 Traían sacos de 20 Kg ás costas ou en burro.

9 Traían garrafas de 25 L.

Había unha solidariedade especial na fronteira, os informantes contan historias como cando pasaban as vacas pola raia seca, e as aldeas da fronteira dos concellos de Calvos de Randín, Muíños e Lobios acubillaban o gando nas súas cortes se era necesario. Tamén Celia (Lobeira), contaba que acollían na súa casa a persoas de Bande que andaban no contrabando.

LUZ

O encoro das Conchas foi inaugurado por Franco no ano 1949, e supuxo una transformación tanto na paisaxe coma na vida dos habitantes da contorna. Desapareceron poboacións, pontes, houbo expropiacións forzosas de terras...

A Casteirona recorda a luz dende sempre en Bande, pero é posible que o seu centro urbano fose un dos primeiros lugares do Xurés, onde construíran infraestrutura da rede eléctrica. Pepe da Fonte (Muíños) asegura que a luz chegou a Guntumil no ano 1958. Medela, o Lixeiro (Lobeira) conta que chegou a Souto no 1955, e Cesáreo (Calvos de Randín) di que foi no ano 1962 en Santiago. Julio, natural da aldea de Salgueiro¹⁰, situada no concello de Muíños, conta que alí nunca chegou a luz, e que actualmente existen paneis solares.

FESTAS

As festas da aldea eran o momento de diversión máis agardado do ano. Todos os informantes nomean as festas dos seus lugares, vinculadas coa devoción dun santo ou dunha virxe. As romarías celebradas no verán eran outra forma de diversión moi popular, levaban a merenda e comían de campo. Os informantes dos concellos de Entrimo, Lobios, Calvos de Randín e Lobeira, contaban que ían incluso ás romarías de Portugal. As festas circunscribíanse aos lugares do arredor, xa que as distancias eran percorridas a pé. Moitas mulleres entrevistadas, narraban que para camiñar levaban zapatos vellos ou unhas zapatillas, antes de chegar á festa, escondíano na beira do camiño, e puñan os zapatos novos e bonitos. Cando viñan de volta, repetían a operación, poñendo o calzado vello nos pés. A música e a algarabía comezaba a media tarde e ao solpor regresaban.

¹⁰ Salgueiro é unha aldea de montaña situada na Serra do Xurés. Actualmente pertence a Xunta de Galicia, está considerada a primeira aldea medioambiental de Galicia, e para visitala é necesario pedir permiso ao Parque Natural do Xurés.

En moitas aldeas facían festas os domingos ou incluso os xoves, nunha corte ou nun salón. Calquera momento era bo para que os músicos da aldea comezaran a tocar. Nas aldeas pegadas á fronteira portuguesa como Olelas en Entrimo ou Santiago en Calvos de Randín, había mozos que sabían tocar o acordeón e bailaban o *vira*.¹¹ Nestas festas, os músicos adoitaban ser as propias xentes da aldea ou dos lugares veciños. Pero na festa principal contratábase a músicos profesionais, como as bandas de Bande ou Grou.

Outras festas comunais relacionadas coas tarefas agrícolas eran os fiadeiros, as mallas e as segas. A festa tradicional máis nomeada polos informantes foron os fiadeiros. Unhas mulleres fiaban e outras tocaban as latas de pemento, os pandeiros, as cazolas, calquera cousa valía, e outras bailaban. Anita de Lobios de 84 anos, recorda un tempo no que a Garda Civil viña e desfacía o fiadeiro, porque as reunións e as festas estaban prohibidas.

Entroido

Conchita das Maus (Meaus), describe con detalle como eran os entroidos na zona do Couto Mixto. Os feos, eran os *farroupeiros*, vestíanse con farrapos, pintaban a cara, levaban paus longos, corrían tras das mozas e levantábanlles as saias.

Os bonitos, as *madamitas* vestíanse da seguinte maneira:

- Os homes: con pantalóns negros e polainas ata os xeonllos, cun chaleco negro e unha camisa branca, un gorro de cartón en pico de cores, e un pau que debía ser máis alto ca o gorro.
- As mulleres: saia branca con dous ou tres encaixes de batista, mantón vermello ou azul cruzado, unha blusa, un xustillo e un sombreiro de palla como unha pamela, forrado de teas bonitas e cintas de cores colgando. Cara descuberta, maquillada de branco con colorete e beizos pintados.

As *madamitas* visitaban as aldeas do arredor, primeiro entraban os mozos a pedir permiso. Tocaban as campás, os veciños reuníanse e dábanlles paso, ademais, a veciñanza compartía comida e bebida con todos os visitantes.

¹¹ Danza tradicional portuguesa.

O resto de informantes relataron que se vestían cunha roupa calquera, o que houbera na casa. As mulleres, en moitas ocasións vestíanse de homes e os homes de muller, intercambiando así os roles. Tamén se vestían de vellos, de noivos, de enfermeiras...

O tema de tapar a cara, variaba en función da idade do informante, os maiores de 70 anos recordaban cando estivo prohibido ir con ela tapada, non se podía poñer careta. Incluso Anita do Casal de Entrimo, recorda que nos primeiros anos do franquismo se disfrazaban a escondidas. Pola contra, Jesús da Terrachá, Entrimo, non recorda a prohibición.

Unha curiosidade que achegou Tina do Alfredo, de Olelas, en Entrimo, foi que pagaban o alugueiro da casa onde facían a festa do Entroido con *estrume*¹².

No concello de Lobeira contaban que había *feos* e *bonitos*. Os *feos* se disfrazábanse con roupa vella e os *bonitos* con roupa boa, branca e adornada con follas de hedras. Os homes con calzóns brancos con hedras entre as pernas e podían levar chocas. Ás veces había algún que se disfrazaba de burra ou vaca. Tamén facían *un entroido* de palla, un boneco que podían caracterizar de home ou muller. Se era muller poñíanlle un pano e se era home, un chapeu. Despois, colgábano dunha cerdeira ou ían levalo a unha casa, onde houbera mozas.

No concello de Bande, en Santa Comba tamén tiñan o costume do boneco de palla. Preparábano as mulleres, e á noite deixábano noutra aldea ou nunha casa. Había tres días seguidos de festa con gaiteiros.

Finalmente, a comida típica de Entroido segundo algúns informantes era a cachola e chourizos, o arroz doce e o roscón.

Semana Santa

Conchita das Maus (Meaus), contaba que no día de Ramos bendicían os campos, puñan polas de sabugueiro na terra e coa auga bendita íanse regando os campos.

12 Vexetación propia do monte como toxos, queiroas, fentos, herba etc., que se aproveita principalmente para estrar a corte. <https://academia.gal/diccionario>

En Santiago de Calvos de Randín, colgaban ao longo da igrexa a roupa de cama máis bonita que tivesen, como colchas, e facían un corredor.

Na Terrachá en Entrimo, poñían un loureiro cun cepo na porta da igrexa e enchíano de cintas, despois os das aldeas veciñas viñan a roubalo.

Os informantes do resto de concellos comentaban que ían a misa e non podían comer carne.

Corpus

En Lobeira, contaban que botaban fenta no camiño, facían como un altar con panos e poñían colchas bonitas polas ventás.

No concello de Bande, en Carpazás, colgaban bandeiras, vestían o cruceiro con sabas bordadas, porque ían coa procesión ata o cruceiro, e botaban moitas flores.

San Xoán

No concello de Lobios e Entrimo, relataban que se regaban uns aos outros con auga e os mozos andaban detrás das mozas. Tina do Alfredo, de Olelas (Entrimo) conta que as mozas tomaban baño no río e os mozos lles roubaban as roupas. Tamén tiraban caldeiros de auga, sacaban as cancelas e levábanas ao río, atravesaban os carros nos camiños ou tirábanos polas corgas.

No concello de Lobeira, tamén quitaban os carros das casas onde había mozas e levábanos aos regatos. Algúns veciños pasaban as noites en vela, protexendo os carros e botaban auga aos mozos que se achegaban as súas casas. Pola noite puñan auga con sabugueiro e pola mañá lavaban a cara. As cancelas e as portas quitábanas dos seus sitios. Poñían estraloques nas portas das casas para as bruxas, os sapos ou as cobras¹³.

No concello de Bande, narraban que movían os carros, incluso algún sacárono ao camiño co dono durmido dentro del. Cambiaban os burros de corte ou colgaban os

¹³ Na entrevista de Quico o Estanqueiro (Lobeira) había tras da cámara varios veciños, e cada un opinou para que servían os estraloques.

arados das árbores. As parellas de mozos da aldea en Carpazás intercambiaban as bestas de corte, para que ao día seguinte os pais dos namorados tivesen que falar. Facían coplas dos pasamentos dos animais da aldea, facendo unha especie de testamento.

No concello de Muíños movíanse os carros e sacaban as cancelas, incluso na aldea de Porqueirós contaban que ataran un burro á campá da igrexa e estivera toda a noite a tocar.

No concello de Calvos de Randín, non saíu información sobre esta festa. Por outra banda, poucos informantes falan sobre a tradición de apañar herbas para deixar ao resío da noite, para lavar a cara pola mañá.

Nadal

Os informantes comentan que só facían comida especial como o bacallau con verzas, polbo, cocido ou cabrito. Outras comidas especiais en festas eran as torradas con viño e azucre, licor café, arroz doce no forno, leite fritito, requeixo, pito ou filloas.

VELORIOS E MORTE

Conchita das Maus (Meaus) narra que no século XIX soterraban os defuntos dentro da igrexa, cada lousa do chan tiña unha letra para identificar a familia e o morto era envolto nunha saba, e despois metíano dentro da fosa. A caixa para facer o velorio era comunal. A descomposición dos cadáveres no verán producía moi mal olor dentro da igrexa, sendo os de Meaus os primeiros do Couto Mixto en deixar de enterrar dentro, comezando a soterrar ao redor da igrexa.

Os velorios eran realizados nas casas, empregando normalmente o sobrado¹⁴. Esta era a parte máis íntima da casa que só era aberta á xente de fóra, cando se velaba a un membro da casa (cf. Fernández de Rota, 1984: 37 e ss). Algúns informantes declaran que sentían incomodidade cando entraban na intimidade das casas dos veciños. O cadaleito era colocado no centro e as xentes sentaban

14 A casa tradicional galega estaba composta polas seguintes estancias básicas: cociña, sobrado ou cuarto e cortes.

ao redor. Nalgunhas casas botaban palla no chan para recostarse a durmir. Os enterros só eran realizados de mañá e tiñan que pasar vinte e catro horas dende a morte. Se a persoa morría de tarde, pasaban dúas noites velando, e se falecía o venres á tarde, tres noites, porque o domingo non soterraban. Aos acompañantes dábanelles café, copa, chocolate ou galletas. Á familia directa e aos veciños que colaboraban levando a caixa ou os farois dábanelles de comer. Moitos declaran que ás veces pola noite aquilo era un *chiste*, cando durmían lles ataban os pés uns aos outros ou á cadeira; contaban contos, bromas, rían, xogaban, choraban e tamén rezaban. A maioría dos informantes recórdano como unha festa porque se pasaba ben, sempre e cando non fose da túa familia. Outros comentaban que non era moi agradable porque a xente ía a divertirse e non había respecto.

Remedios do Puxedo (Lobios) conta que a xente da aldea se poñían de acordo en quen levaba a cruz, os farois ou a caixa. Na aldea había unha tea grande para colocar no velorio, tapando os mobles da casa, colocaban hedras e florciñas. Tamén, nalgúns lugares tiñan unha alfombra grande para pór debaixo da caixa. Varias informantes dicían que os velorios daban moito traballo, pero por norma xeral, as veciñas e mulleres da familia colaboraban todas xuntas.

O loito antigamente era levado de forma moi rigorosa, todos os informantes declaraban que era demasiado estrito, sobre todo no relativo ás mulleres, porque algunhas nunca o quitaban. O motivo principal desta rigorosidade era non dar que falar, e existían uns anos estipulados en función do vínculo familiar:

FAMILIAR	TEMPO DE LOITO
AVÓ/AVOA	6 meses/1 ano
PAI/NAI	3 anos
IRMÁN/IRMÁ	2 anos

A forma de vestir por xénero estaba establecido da seguinte maneira:

- Os homes vestían de loito levando un lazo negro ou a gravata, e cambiaban tamén, os botóns das camisas a negro.
- As mulleres vestían roupa de cor negra, incluso o pano da cabeza, a blusa ou vestido de manga longa, medias, e chegaban a tapar os pendentes.

Algunhas nenas tamén eran vestidas de loito cando morría un familiar directo. Manuel de Lobios conta que á súa irmá, con oito anos, puxeron de negro pola avoa. Á sogra de Juan de Entrimo, chegárona a poñer con cinco anos de loito polo avó.

Tina do Alfredo, de Olelas (Entrimo) conta que o día de defuntos enchían un cesto de millo e cravábanlle candeas, recordando o mal cheiro que desprendía.

AS MULLERES

Un dos obxectivos específicos do traballo de campo do proxecto de “Vidas con historia” era darlles voz ás mulleres. Dezanove mulleres abriron as portas das súas casas e narraron as súas historias de vida: bailadoras, cantadoras, gandeiras, mestras, emigrantes, comerciantes, poetas, contrabandistas...

Gran parte dos homes que colaboraron neste proxecto mencionaron nalgún momento das entrevistas, sen ser preguntados, *o dura que era a vida antes para as mulleres*. Segundo os informantes, as mulleres traballaban fóra da casa igual ca os homes, pero despois tiñan que facer o da casa e coidar os fillos e os maiores da familia.

Otero (Muíños) chega a recoñecer que *“as mulleres traballaban máis que os homes”*.

Manuel Salgado, de Lobios, dicía que *“as mulleres eran as que levaban a maior parte do traballo, porque atendían a casa e inda ían fóra a traballar cos homes.”*

Os dereitos civís conseguidos polas mulleres durante a II República foron arrebatados da noite para a mañá, e *a noite longa de pedra* na que foi sumido o Estado español, converteu as mulleres en seres inferiores en canto a dereitos fundamentais.

As maioría das mulleres do estudo marchan á emigración acompañadas polos seus pais ou maridos. Algunha ficou na casa facéndose cargo de todo o traballo do campo e do coidado dos fillos e fillas. Só as que fixeron estudos universitarios, marcharon soas a traballar.

Os fiadeiros eran os lugares onde as protagonistas eran elas. As reunións para tecer, calcetar, cantar, bailar..., é recordado con saudade polos que chegaron a vivir estas festas comunais.

CONCLUSIÓN

As mulleres e homes participantes neste proxecto deron forma á paisaxe cultural e natural da Reserva da Biosfera Transfronteiriza Gerês-Xurés. Por medio das súas historias de vida foi posible encadear os acontecementos sociais, políticos e económicos acaecidos durante o século XX.

As súas lembranzas, ás veces sesgadas pola saudade doutros tempos, transportan ao oínte a un pasado próximo, pero afastado ao mesmo tempo. As mudanzas tecnolóxicas dos últimos anos contribúen a afondar na fenda do pasado recente que xa fica só no recordo. A cidadanía do século XXI descoñece a idiosincrasia das aldeas galegas. Este estudo axuda a poñer en valor e comprender as tradicións e costumes dos habitantes do Parque Natural da Baixa Limia - Serra do Xurés e da parte galega da Reserva da Biosfera Transfronteiriza Gerês-Xurés.

BIBLIOGRAFÍA

- Ballesteros Arias, Paula. (2004). *Arquitectura tradicional gandeira na Serra do Suído: a resposta dunha tradición*. Cuadernos de Estudios Gallegos, Tomo LI, Fascículo 117, pp. 9–48.
- Fernández de Rota, José Antonio. (1984). *Antropología de un viejo paisaje gallego*. Madrid: Siglo XXI
- Valles Martínez, Miguel S. (2014). *Entrevistas cualitativas*. Madrid: Centro de Investigaciones Sociológicas.
- Villares, Ramón. (2004). *Historia de Galicia*. Vigo: Editorial Galaxia

Fondo Europeo de Desarrollo Regional

GERÊS-XURÉS
RESERVA DA BIOSFERA
TRANSFRONTEIRIÇA

O PROXECTO GERÊS-XURÉS DINÁMICO ESTÁ COFINANCIADO AO 75% POLO FONDO EUROPEO DE DESENVOLVEMENTO REXIONAL (FEDER) A TRAVÉS DO PROGRAMA INTERREG V A ESPAÑA – PORTUGAL (POCTEP) 2014-2020